

81.632.93.022.2

A-954

C-17814

АХМАТЛАНЫ И, Х.

МАЛКЪАР
ТИЛНИ
СИНТАКСИСИ

7—8 класслада дерсле

НАЛЬЧИК
1991

АХМАТЛАНЫ И. Х.

МАЛКЪАР ТИЛНИ СИНТАКСИСИ

7—8 класслада дерсле

*Къабарты-Малкъар ССР-ни
Халкъгъа билим беруу министрствосу
къабыл этгенди*

Каб.-Балк. республиканская науч-
ная библиотека им. М. К. Крупской
г. Нальчик, ул. Богмова № 42

НАЛЬЧИК
«НАРТ»
1991

54874

КЪЫСХАРТЫУЛА

- Кел. — келиши
Тагъ. — тагъылыу
Къыс. — къысылыу
Н. с. — нарт сёз.
С. Т. — С. Теппеев
З. Т. — З. Толгуров
Б. Г. — Б. Гуртуев
Ж. — жомакъдан
К. ж. — «Коммунизмге жол»
Х. В. — Х. Байрамукова
К. М. — К. Мечнев
О. Х. — О. Хубнев
Х. А. — Х. Аппасев
М. Ш. — М. Шавасва
Къ. К. — Къ. Кулиев
Л. б. — «Ленинни байрагъы»
Х. — Халкъдан
Ж. Т. — Ж. Токумаев

А Л С Е З

Окъуучулагъа тилни окъутууда синтаксис баш жерни алады.

Синтаксисни окъуу алагъа ана тиллеринде сёзлени бир бирлери бла къаллай жорукълагъа кёре байланганларын кёрюрге, сёз тутушла, айтымла къурагъа, тиллерин байыкъландыргъа, алай бла уа оюмларын къысха эм ангылашлы айтыргъа, жазаргъа юйретеди. Ол аны бла бирге аланы эсиликликлерин ёсдюреди, ана тилге суймекликлерин кётюреди.

Синтаксисни билиу окъуучулагъа жазыуда халат этмезге болушады, тыйгъыч белгилени тюз хайырланыргъа юйретнуде синтаксисни къулдугъу бютюн да уллуду.

Бу затланы барысы да синтаксисни кереклисича иги окъутууну чексиз уллу магъанасы болгъанын кёргозтедиле.

Бу борчну бийик даражада толтурууда уа устазланы керекли окъуу-методика литература бла жалчытыуну да аныча уллу магъанасы барды.

Алай ол магъаналы борчну тамамлаугъа чырмау этген талай зат барды. Сёз ючюн, малкъар тилни синтаксисинде алыкъа илму жаны бла толу ачыкъланмагъан, ачыкъланса да, устазланы барысына да бирча иги белгили болмай тургъан вопросла бардыла. Аны хатасындан даулашлы вопросланы школларыбызда хар устаз бирча ачыкъламайды. Ол вопросланы окъута туруп, устазланы бир къаууму бир оюмгъа кёре, башхалары уа башха оюмгъа кёре ишлейдиле. Ол а окъутуу иште уллу чырмау болады. Алай болмаз ючюн а, хар устаз илмуда жюрюген оюмланы барысын да билдирге, ана тилден окъуу китап къайсына кёре къуралгъанын кёрюрге, ангыларгъа керекди. Ол затха чырмаулукъ этген а бир зат барды. Ол да неди десегиз, малкъар тилни синтаксисинден жазылгъан ишле аздыла, ала кеслери да тюрлю-тюрлю жыйымдыкълада, журналлада орус тилде басмалангандыла. Аланы бирге жыйышдырыу эм хайырланыу устазгъа къыйынды. Синтаксисден жетинчи — сегизинчи класслагъа жораланган дерс китапта алыкъа кемчиликте тюбейдиле.

Ол затланы эсге алып, автор бу методика пособияны тил билим илмуну жетишимлерине таянып жарашдыргъанды. Устазны ишин женгиллетир муратда, бу китапта окъуу материалны автор дерслеге олешип береди. Хар дерсни мураты, аны къалай бардырылыргъа болдугъу кёргозтюледди.

Белгилисича, морфологияны билмеген синтаксисни билаллыкъ туююлдо. Аны себепли дерследе тилни кесеклерин, аланы грамматика катгорияларын къайтарыу да уллу жер алады. Малкъар тилде сёзлени жазыуда, тыйгъыч белгилени хайырланыуда да даулашлы вопрос бек кепдо. Ол зат устазны ишине уллу чырмаулукъ этеди. Болса да автор дерследе аны да эсге алады. Алада устаз орфографияны бла пунктуацияны къайтарыргъа да жетер чакълы материал табарыкъды.

Синтаксис деп неге айтадыла? Программагъа кёре окъуучулагъа муну толу ангылатыргъа керекди. «Синтаксис» деген сёз эки тюрлю

магъанада жюриюдио: 1) тилни юсюнден илмуну бир бѐлюмю, 2) тилни юсюнден илмуну ол бѐлюмюнде окъулган затла.

Тилни юсюнден илмуну бу бѐлюмюнде синтаксис кесеклени къуралыуларына эм магъаналарына къаралады. Синтаксисде тилни синтаксис къуралдушу окъулады. Тилни синтаксис къуралдушу деп неге айтабыз? Бу соруугъа жууап этер ючюн, адамла, оюмларын бир бирге билдирир ючюн, сѐзле бла угъай, айтымла бла хайырланганларын эсге алыргъа керекди. Сѐз ючюн, сиз бир тили кырал тилден не кѳп сѐз билсегиз да, ол тилде айтым къурай билмесегиз, оюмугъузну аныгъаталатлыкъ тойюлсюз.

Хар тилде, айтым къуар ючюн, бир талай мадар хайырланады. Сѐз ючюн, пассажир поездни Москвадан келгени билдирир ючюн, биз «поезд», «пассажир», «Москва», «кел», деген сѐзлени алыргъа керек-биз. Алай ол сѐзлени бир бири ызындан тизгюу бла айтым къуралып кыалайды. Сѐз ючюн: 1) Москвада поездха пассажир келдим, 2) Поезд пассажир келе Москва д. а. к. Быланы бири да айтым болмайды.

Ол сѐзледен айтым къуар ючюн, бу затла керекдиле: 1) аланы хар бири, тилде жюриюген жорукълагъа кѳре, керекли формагъа салыргъа; 2) аланы, алай жорукълагъа кѳре, бир бири ызындан кереклинича тизерге; 3) ол бир бири ызындан тизилген сѐзлени керекли интонация бла айтыргъа. Биз бу мадарланы хайырлансакъ, «Пассажир поезд Москвадан келди» деген айтым къурады. Бу айтымны къуар ючюн, биз сѐзлени керекли формалагъа салганбыз, бир бирлери ызырындан кереклинича тизгенбиз эм керекли интонацияны хайырланганбыз. «Аслан бла Азиз юй таба бардыла» деген айтымны къуар ючюн а, андан тышында, болушлукъу сѐзлени да хайырланганбыз. Сѐз ючюн, «Аслан», «Азиз» деген сѐзлени бир бирге кѳшар ючюн, «бла» деген байлау хайырланылгъанды. «Юй» деген сѐзню «бардыла» деген хапарчыгъа байлар ючюн а «таба» деген сонгура хайырланылгъанды.

Бу юлгюле кѳргюзтгеннге кѳре, айтым къуар ючюн, хар тилде бир талай мадар жюриюледди. Бизни тилбизде алай мадарлагъа была саналадыла: сѐзлени формалары, аланы бир бири ызындан тизилуде орунлары, болушлукъчу сѐзле, интонация.

Хар айтым энчи интонация бла айтылады. Интонация хапарлаучу, кѳтюрюучю, соруучу болады. Къаллай интонация бла айтылгъанына кѳре, жазыуда айтымны ахырына керекли тийгъич белгиле салынадыла.

Алай бла, сѐзледен айтым къуар ючюн жюриюлген мадарлагъа тилни грамматика къурулушу дейдиле.

Анга кѳре, тилни грамматика къурулушу тил билмни къайсы бѐлюмюнде окъула эсе да, аны ол бѐлюмюне грамматика дейдиле.

Грамматиканы эки бѐлюмю барды. Аланы бири морфологияды, экинчиси уа синтаксисди. Синтаксисде синтаксис кесеклени къуралыуларына эм магъаналарына къаралады.

Илмуну бусагъатдагъы жетишимлери кѳргюзтгеннге кѳре, синтаксис кесеклеге была саналадыла: а) къаллай болса да, бир формада хайырланылган сѐз (сѐз форма), б) сѐз бирлеш, ол санда сѐз тутуш да, в) бош айтым, г) кѳш айтым.

Быланы барысы да бир бирлери бла байланыдыла. Сѐз ючюн, сѐз форма барысындан да гитчели. Хуна къалагъанда, тюрлю-тюрлю формалы ташла салынганча, айтым къурагъанда да, тюрлю-тюрлю сѐз формала хайырланыладыла. Сѐз ючюн: «Атлы кѳш таба барды» деген айтымда тѳрт сѐз эм юч сѐз форма барды. *Атлы, кѳш, таба, бар* дегенле сѐзледиле. *Атлы, кѳш таба, барды* дегенле сѐз

формаладыла. Бу юлгю кѳргюзтгеннге кѳре, оир-бирде сѐз бла сѐз формаланы арасында башхалыкъ болады.

Аланы алайлыгъын мында *кѳш таба* деген сѐз бирлешни айтымда бир сѐз форманы, айтымны бир членни къулаугъунда келгени кѳргюзтеди.

Бу айтымда хар сѐз форма айтымны бир член болады. Алай сѐз форма къуруда айтымны член болады деге жарамайды. Бир-бирде айтымны членни бир пенча сѐз форма киррге болады. Сѐз ючюн, «Бу бизни китапды» деген айтымда *бизни китапды* деген сѐз бирлеш хапарчыды. Бу хапарчыгъа «бизни» эм «китапды» деген сѐз формала киредиле. Бу юлгю айтымны членни бла сѐз форманы арасында башхалыкъ болгъаны кѳргюзтеди. Аны алайлыгъын айтымны членни жалаанда синтаксисде, сѐз формагъа уа андан тышында морфологияда да къаралгъаны да кѳргюзтеди.

Алай бла, сѐз форманы сѐзге эм айтымны членни ушатхан шартлары да, аны аладан башхалыгъын кѳргюзтген шартлары да бардыла.

Сѐз формала айтымда бир бирлери бла магъана эм синтаксис жаны бла байланадыла. Хар бир бири бла алай байланган эки сѐз форма сѐз тутуш къураидыла. Сѐз ючюн, «Кенг ѳзенде кѳзулу кѳйла ырахат отлайдыла» деген айтымда быллай сѐз тутушла бардыла: *кенг ѳзенде, ѳзенде отлайдыла, кѳзулу кѳйла.* (*Кѳйла отлайдыла* деген сѐз бирлеш а бу айтымны хапарчылыкъ ѳзегиди).

Сѐз тутушха кирген сѐзлени байланыулары аланы грамматика шартларына эм магъаналарына кѳре болады: *юйге бар, юй ал, юйде къал; кѳра кѳй, ары бар, мени атым* д. а. к.

Тилни баш къулулугъу адамланы бир бирге муратларын билдириушю жалчытыуду. Ол иш а айтымланы болушлукълары бла этиледди, аны себепли айтым синтаксисни баш кесегине саналады. Айтымла, къуралыуларына кѳре, тюрлю-тюрлю боладыла. Бош айтымгъа бир туудукъ членле, айырылган членле, кийдирилген членле, айлануула, тюрлю-тюрлю айланча киррге боладыла. Алай затла кирген айтымгъа кѳшланган *айтым* дейдиле. Эки эм андан да аслам айтым бирге кѳшулуп келрге болады. Алай бла кѳш айтым къуралады. Синтаксисде айтымны быллай тюрлюлерини хар бирине энчи къаралады, аланы къуралыу эм магъана жаны бла энчиликлери ачыкъланадыла. Башда айтылган затладап тышында, синтаксисде синтаксис сау (текст) да тинтиледди.

Окъуучула школда бу синтаксис кесеклени хар бири бла да шагърейленедиле. Программага кѳре, сѐз тутушха бла айтымгъа уа анда терен къаралады. Аны себепли сѐз тутушха бла айтымгъа энчи эс бурургъа керекди. Алай, сѐз тутуш эм айтым къуар ючюн, бек алгъа сѐзлени бир бирлери бла къаллай жорукълагъа кѳре байланганларын тохташдыргъа тийишлиди.

Устаз сѐзню, сѐз тутушню эм айтымны бирчалыкъларын, башхалыкъларын да иги билрге керекди. Алайсыз синтаксисни иги окъутургъа онг болмайды.

Сѐз бир затны кѳргюзтеди. Сѐз ючюн, «ат» деген сѐз затны атын кѳргюзтеди. «Кел» деген а ишни атын кѳргюзтеди. *Терк, тюмене* деген сѐзле ишни шартларыны атларын кѳргюзтедиле. *Къызыл, жашыл, къарт* дегенча сѐзле уа затны шартларыны атларын оелгилейдиле.

Тилни энчи кесеклерине кирген сѐзле, бир бирлери бла бойсунган халда байланып, сѐз тутушла къураидыла. Сѐз тутушха кирген сѐзле бир бири ачыкълап жюриюдюле. Сѐз ючюн, «ат» деген сѐзню алсакъ, ол бир малны кѳргюзтеди. Алай аны къаллай мал болгъаны белгисиз болады. Аны белгиле этер ючюн, «ат» деген сѐзню сѐз тутушда алыргъа керекди: 1) *эмлик ат*; 2) *жаш ат*; 3) *къарт ат*,

4) тор ат; 5) колхоз ат; 6) к̄арачай ат; 7) кийик ат; 8) сатлык̄ ат; 9) артык̄ ат; 10) баг̄ылг̄ан ат д. а. к.

Бу юлгюлени хар бири башха тюрлю атны к̄ргюзтеди. Атны к̄алтай болг̄анын к̄ргюзткюп, ачык̄лап келген с̄зле (*эмлик жиш. к̄арт, тор, колхоз, к̄арачай, кийик, сатлык̄, артык̄, баг̄ылг̄ан*) бойсунган с̄зледиле. Ол с̄зле ачык̄лаг̄анлары себепли, «ат» деген а бу с̄з тутушланы барысында да баш с̄здю. Бойсунган с̄з баш с̄здэн берилген сорууг̄а жууап болады. С̄з ючюн, бу юлгюледе соруу ат дегенден бериледи, аны алындаг̄ыланы уа к̄айсы бири да ол сорууг̄а жууап болады.

Башха юлгюле алайк̄. «Ок̄у» деген с̄з ишни атын белгилейди. Алай бу с̄зюню жангыз кесин алсак̄, ол к̄аллай иш болг̄аны, аны не бла байламлы болг̄аны белгисизлей к̄алады. «Иги ок̄у», «китап ок̄у» десек а, ол затла белгиле боладыла, нек десенг, «иги», «китап» деген с̄зле «ок̄у» дегенни ачык̄лап келедиле. Алай бла, с̄з бир затны, ишни, шартны атын к̄ргюзтеди. Алай мында ол зат ачык̄ланмай бериледи, с̄з тутушда уа ачык̄ланып бериледи.

С̄зюню бла тутушну башхалык̄ларын ол к̄ргюзтеди. Болса да с̄зюню бла с̄з тутушну бирге ушатхан шарт да барды. Ол да неди десегиз, ала экиси да бир затны билдиреди, кеслер да айтымда жюрюйдюле, аны к̄уурап ючюн хайырланыладыла.

Айтым аладан башхады. Айтымны юч баш шарты болады: 1) хапарчылык̄ (предикативность); 2) к̄арамчылык̄ (модальность); 3) ахыр интонация. Быласыз айтым болмайды.

Хапарчылык̄ айтымны бир затны юсюнден хапарлаг̄анын к̄ргюзтеди. С̄з ючюн, бу эки юлгюню тенглендирегиз: 1) *Алимни кешуу*. 2) *Алим келеди*.

Быланы биринчиси с̄з тутушду, экинчиси уа айтымды. Айтымда бир зат хапарланады. Анда хапарчыны к̄бюсюнде хапарчы аффикси болады: *Мен айт+ды+м, Сен айт+ды+нг. Ол айт+ды (ноль аффикс)*.

Хапарчылык̄гы болмаг̄ан айтым жок̄ча, к̄арамчылык̄гы жок̄ айтым да болмайды. Айтымны кючю бла адам бир затны хапарлайды. Андан тышында айтымда адамны айтхан (жазг̄ан) затына к̄арамы да к̄рюнеди. С̄з ючюн, «Кюн жылыды», «Баям, кюн жылыды» деген айтымланы тенглендирейик. Аланы экисинде да бир зат хапарланады. Болса да ала бир бирден к̄арамчылык̄г̄а к̄ре башхадыла, нек десенг, биринчи айтым с̄лешген адамны кюню жылылык̄гына ышаниганын билдиреди, экинчи айтым а аны ол затха экили болг̄анын билдиреди.

Алай бла, адамны айтымда айтылг̄ан затха к̄з к̄арамына к̄арамчылык̄ дейдиле.

Устас, ок̄уучулаг̄а синтаксисин ок̄ута туруп, бу затланы к̄уруда эде тутарг̄а керекди.

7-чи эм 8-чи классда бир дерседе устас к̄аллай бир ок̄уу материалны хайырланырг̄а болдук̄ду? Белгилесича, ол к̄еп тюрлю зат бла байламлыды. Алай дерседе материал жетмей к̄алса, иш осал болады. Андан эсе ок̄уу материал эркин болса, к̄еп да игиди. Ол затны эсге алып, биз бу иште материалны дерседе эркинрек берирге деп белгилегенбиз. Онгу болса, устас аны толусунай хайырлап, болмаса, андан кереклисин айырып алып.

МАЛКЪАР ТИЛНИ СИНТАКСИСИНДЕН ДЕРСЛЕ

ЖЕТИНЧИ КЛАСС

1-чи дерс Малк̄ар тил.

Дерснин мураты: ана тилге с̄юймекликни кючлеу.

Программа излегенинге к̄ере, биринчи дерс малк̄ар тилни юсюнден ушак̄г̄а жораланырг̄а керекди. Ол бек керекли ишди, нек десенг, ол ушак̄ны борчу ок̄уучулары ана тиллерине с̄юймекликлерин кючлеудю. Болса да, дерс китапта бу вопросха жораланган материал берилмегенди. Аны себепли дерседе ушак̄ны устас кеси бардырырг̄а эм ок̄уучулаг̄а бу затны юсюнден к̄ысха хапар айтырг̄а керекди.

Бир тамырдан жайылып, талай тюрк тил барды. К̄арачай-малк̄ар тил да аладан биринди. Тюрк тилдеде с̄лешген халк̄ла жалан да СССР-да уг̄ай, Тюркде бла Иранда (азербайжанлыла, тюркменлиле д. б. б.), Иракда (туркменлиле), Афганистанда (узбеклиле, туркменлиле), Монголияда (к̄зак̄лыла, тувиллиле), К̄ытайда (уйг̄урлула, лобнорлула, к̄зак̄лыла, саларлыла, к̄ырг̄ызылыла), Болгарияда (тюркюле, гагаузлула, татарлыла), Румынияда (татарлыла), Югославияда бла Албанияда (тюркюле) жашайдыла. Битеу да дуняда бусаг̄атда 35 тюрк тил барды. Ол тилдеде с̄лешгенле 100 миллион чак̄лы боладыла. К̄ырг̄ыстанда, К̄зак̄станда, Узбекистанда, Туркменияда, Азербайжанда, Башкир, К̄арак̄алпак̄, Татар, Тува, Чуваш, Якут, К̄абарты-Малк̄ар (малк̄арлыла), Даг̄ыстан (к̄умук̄лула) АССР-деде, Тау-Алтай, Хакас, К̄арачай-Черкес автоном областлада эм к̄ыралыбызны башха к̄еп жерлеринде жашаг̄анла к̄арындаш тюрк тилдеде с̄лешедиле, бир бирни уллу к̄ыйналмай ангылайдыла.

Уллу Октябрь социалист революцияг̄а дери бир-бир халк̄ланы жазмалары болмаг̄анды. Болг̄аны да халк̄ асламлаг̄а к̄улулук̄ эталмаг̄анды. Совет власть келгенлей, ол кемчилик̄ мычымай кетерилгенди. Устазла хазырлау-

ну, шkolла ачыуну, алай бла халкъны жарыкълауну жоллары кенг ачылгъандыла. Бусагъатда азербайжан, алтай, башкир, гагауз, казакъ къаракъалпакъ, къарачай-малкъар, къыргъыз, къумукъ, ногъай, татар, башкир, тува, тюрк, туркмен, юзбек, уйгъур, хакас, чуваш, якут тилле, айнып, литература тиллеге айлангандыла, ала илму жаны бла тинтиледиле, алада радио, телевизор бериле бардырыладыла, газетле, журналла, китапла басмаланадыла. Аны алайлыгына бизни тилибиз да толу шагъатлыкъ этеди.

Хар халкъны баш белгиси, аны атын айтдыргъан шарты кеси тилиди. Ол хар кимни ёз анасыны тилиди, кесини тилиди. Аны суймеген халкъын суймейди. Кеси халкъын суймеген башханы да суймейди. Адамны адамлыгы, акъыллылыгы, уллулугъу ана тилин сую билиудеди. Аны алайлыгына Къ. Кулиевни жашауу да толу шагъатлыкъ этеди.

Аны юсюнден айта, устаз Къ. Кулиевни «Ана тилим» деген назмусун окъуйду.

АНА ТИЛИМ

Сенде — жылыуу ана ёшюнню,
Жерими кырдык ийиси — сенде.
Тазалыгы ана сютюнню,
Кёгет жангылыгы — сёзлерингде.

Анам этген гыржынны татыуу,
Таукелликлери батыр эрлени,
Туугъан от жагъабызны жылыуу.
Жарыкълыгы жазгы эрттенлени,

Къар юзюлгенлерини даууру,
Жугъутур секиргени таулада,
Батырла хыны кылыч урууу,
Къушла кычырыгы булутлада,

Шаудан шыбырдауу, кёк кюкюреу,
Жайлыкъда шошлукъ ингирлени,
Такъырлыкъда эркин къанат керуу,
Мурулдагъанлары кёгюрчюнлени —

Барысы да, ана тилим, — сенде.
Сыйлы жерибизни жүреги — сен,
Кёгетле ийиси — сёзлерингде.
Халкълай турурбуз, сен турсанг эсен!..

Сен болмасанг, биз да — сёзсюз, тилсиз.
Сен барда, бушуубуз болур сел.
Санга тилек эте, жашайбыз биз.
Къууанчыбыз, жарсыубуз да — сен.

Халкъ ана тилинде къайгы сёзюн,
Алгышы, келечилигин айтды,
Урушда жауладан сакълап жерин,
Ана тилинде жырлай къайтды.

Кыйын кюн таянган таягыбыз,
Къууанч кюн жубатхан сырыйнабыз,
О, ана тили — сабийлик тили,
О, ана тили — кертилик тили!..

Ол иш бошалгъандан сора, назмуну магъанасы тинтиледиле. Окъуучула устазны бу сорууларына жууап этедиле: 1) Поэт ана тилибизде не барды дейди? 2) Ол аны не бла тенгледиреди? 3) Ана тил халкъгъа къалай къуллукъ этеди? 4) Ана тилни алай бек суюрге нек керекди? 5) Халкъны тили болмазгъа боламыды? Аны юсюнден назмуда не айтылады? 6) Ёлген тил деп къаллай тилге айтылады?

Ахыр соруугъа устаз кеси жаууап береди. Ёлген тиллени арасында тюрк тилле да бардыла, сёз ючюн: полонецлени, печенеглени, хазарлыланы тиллери. Тилсиз халкъ атсыз болады.

Устаз окъуучулагъа бизни къыралда битеу тиллени айнытуугъа бусагъатда къаллай эс бурулгъанындан айтады.

Къарачай-малкъар тилде къарачайлыла, малкъарлыла да сёлешедиле. Ол тилни шkolлада, Къабарты-Малкъар къырал университетде, Къарачай-Черкес къырал пединститутда окъуйдула. Ол тилни илму жаны бла тинтиуу бу бийик окъуу юйде да, Къабарты-Малкъар тарых филология, экономика илму-излем эм Къарачай-Черкес илму-излем институтлада да барады. Къарачайлы алимле къарачай-малкъар-орус сёзлюк жарашдырып чыгъаргъандыла. Къабарты-Малкъар тарых, филология, экономика илму-излем институтда бизни ана тилибизни юч томлукъ ангылатма сёзлюгю жарашдырылып бошала турадыла.

Быланы эм аллай башха затланы айтхандан сора, устаз ана литератураны айныууну юсюнден да кысха халпарлайды. Сора, сёзюню ахырында, 7-чи классны окъуучуларыны быйыл ана тилни синтаксисин окъуп башларыкъла-

рын айтады, классны программа бла, дерс китап бла шагъырей этеди.

— Сиз тил билимни къаллай бѐлюмлерин окъугъансыз? — деп сорады устаз. — Аланы хар биринде не зат окъулгъанды?

Бу соруулагъа окъуучула, окъуу материалны иги билмесе, хазна жууап бералмазла. Аны себепли устаз алагъа болушлукъгъа дерседе быллай таблицаны хайырланьргъа, аланы айтханларын кеси тынгылы толтурургъа керекди.

Тил билимни баш бѐлюмлери

1-чи схема

Тил билимни бѐлюмлери	Алада не окъулгъаны
Фонетика	Тауушла
Лексикология	Тилни сѐз байлыгъы
Фразеология	Фразеология сѐз тутушла
Сѐз къурау	Сѐзню къурамы эм сѐз къурауну амаллары
Морфология	Тилни кесеклери
Синтаксис	Синтаксис сѐз тутушла, айтымла

Юйге иш: «Ана тил» деген темагъа сочинение жазаргъа. Юй ишни хазырлар ючюн, окъуучула, дерседе айтылгъан затладан тышында да, суйген материалларын хайырланадыла, сѐз ючюн, Т. Зумакулованы «Ана тил» деген назмусун (Т. Зумакулова, Сайламала.— Нальчик, 1975 жыл, 44-чю бет).

IV—VI КЛАССЛАДА ОКЪУЛГЪАННЫ КЪАЙТАРЫУ

Тѐртюнчю-алтынчы класслада окъулгъанны къайтарыугъа программа тѐрт сагъат береди. Ол кѐп замап туюлду. Аны себепли, устазны ол класслада окъулгъан мате-

риалны саулай къайтарырча эталмазлыгъы белгилиди. Къайсы материал къайтарылыргъа кереклиси программада да кѐргюзтюлмейди. Ол а хар устазгъа нени суйсе да, аны къайтарыргъа онг береди дерчады. Болса да 7-чи классны окъуучулары синтаксисни окъургъа киришедиле. Аны себепли, окъуучуларыны билимлерин эсге алып, устазла былайда фонетиканы, орфографияны, лексиканы, морфологияны баш вопросларына къарай, окъуучулары ана тилни синтаксисини вопросларын ачыкъларгъа хазырларгъа керекдиле. Аланы дерс китапларында берилген материалгъа кѐре, фонетиканы, орфографияны, тыйгъыч белгилени хайырланыуну эм морфологияны бир къауум вопросун къайтарыргъа керекди.

7-чи классда ана тилни синтаксисин тынгылы окъуу башланады. Аны себепли устазны баш борчу бу бѐлумде, ол вопросланы къайтарыу бла бирге, окъуучулары синтаксисни окъуугъа хазырлауду. Ол затны эсге алып, устаз, кесини ишин бардыра туруп, бек алгъа окъуучулары озгъан класслада окъулгъан материалны къалай билгенлерин ачыкъларгъа керекди. Аны былайда не затха аслам эс буругъа кереклиси анга кѐре боллукъду. Окъуучулагъа тил билимни баш бѐлюмлеринде не затла окъулгъанларын, ол затланы бир бирлеринден башхалыкъларын, аланы бир бирлери бла байламлыкъларын къайтарыу, эсгертиу, билмеген окъуучулагъа уа аланы ангылатыу — ол бек керекли ишди. Ол ишни тамамлау окъуучулагъа синтаксис деп неге айтылгъанын, аны энчиликлерин кѐргюзтюрге болушурукъду.

Ол борчну тынгылы тамамлар ючюн, устаз дерс китапда берилген материалны да, андан тышында кеси келтирген материалны да уста хайырланады.

2-чи дерс. Фонетика бла графика.

Бу дерсни алфавитни къайтарыудан башларгъа боллукъду. Окъуучула аны кѐлден айтадыла. Алгъадан жарашдырып, устаз малкъар эм орус алфавитни къангагъа такъса неда кодоскоп бла кѐргюзтсе, аланы тенглешдирип, окъуучула ана тилни алфавитини энчиликлерин тынч ачыкъларыкъдыла. Ол ишни тамамлагъандан сора, ала устазны бу сорууларына жууап береди: 1) Ачыкъ таууш деп къаллай тауушха айтабыз? 2) Малкъар тилде ачыкъ тауушла къайсыладыла? 3) Малкъар тилде ненча къысыкъ таууш барды? Ала къайсыладыла? Сора окъуучула дерс китапда берилген 1-чи эм 2-чи ишни тамамлайдыла. Ол

алагъа ачыкъ эм кысыкъ тауушланы къаллайла болгъанларын къайтарыгъа болушады. Бу ишлени тамамлай, ала устазны болушлугъу бла тауушланы къауумлагъа юлешедиле, аланы хар бирини баш шартларын ачыкълайдыла. Дерени бу бѐлюмюнде устаз тауушланы къауумлары кѐргюзтюлген таблицаларын кенг хайырланады.

Андан сора устаз окъуучуланы харфны бла тауушну арасында башхалыкъны билгенлерин ачыкълайды; алагъа тауушну сѣзню магъанасын тюрлендирирге боллугъун (къакъ-как, баш-бас, бат-бакъ) эсгертеди. Ызы бла окъуучула дерсликде берилген 3-чю ишни тамамлайдыла. Анда керекли юлгю азды. Болса да ол иш устазгъа малкъар тилни орфографиясыны бир къауум жорукъгун къайтарыгъа онг береди. Класс кючлю болса, устазны сорууларына кѐре, бу юлгюлеге таяпып, ол жорукъланы къаллайла болгъанларын окъуучула кеслери айтадыла. Алай болмаса уа, устаз кесн ангылатады.

1-чи жорукъ: Сѣзню ахырындагъы **к, къ** кысыкъланы алларындагъы ачыкъ таууш болуп, изларындан да аллай таууш келсе, ол кысыкъланы орунларына, эшитилгенлерича, **г, гъ** жазыладыла.

Устазны сорууна жууап эте, окъуучула бу жорукъгъа кѐре, 3-чю иште «*къылыкъ*», «*ылыкъ*» деген сѣзлени «*къылыгъын*», «*ылыгъын*» деп жазылгъанларын белгилейдиле, дагъыда аллай юлгюле келтиредиле: *къырыкъ-къырыгъын, токъ-тогъуракъ* д. б.

«*Хакъ*» деген сѣзню жазылууу бу жорукъгъа бойсунмайды. Окъуучулагъа аны эсгертирге, энчи жаздырыгъа керекди: *хакъ-хакъы*.

2-чи жорукъ: Сѣзлени жалгъауларында **т, къ, к** тунакыла эшитилген жерледе **д, гъ, г** зынгырдауукъла жазыладыла.

3-чю иште бу жорукъгъа кѐре «*тѣшекге*», «*жатдырып*» деген сѣзлени жалгъаулары жазылгъандыла. Окъуучула аны айтадыла, сора дагъыда аллай юлгюле келтирип жазадыла, сѣз ючюн: *эс-гер, как-га, кюч-ден, ат-ха, ат-дан, ат-ды, кет-ди, кеч-ги, къонакъ-гъа, кюл-ге, кюф-ден, кѣк-ге* д. б.

Устаз окъуучулагъа быллай юлгюлени да жаздырады: *эски, тѣппе, чакка, баппу, гаккы, чыккыр* д. а. к.

Сора окъуучула устазны буйругъу бла «*кюл*» деген этимден «*кюлкю*» деген атны къурайдыла. Бу сѣз башда айтылгъан жорукъгъа сыйынмайды. Устаз алагъа аны эсгертеди, жаздырады, эде тутарларын излейди.

Сѣзлени зынгырдауукъла бла жазылгъан аффикслернин бир къаууму сѣз къураучула, бирси къаууму уа сѣз тюрлендирючюледиле. Окъуучулагъа аны да эсгертирге керекди.

3-чю жорукъ: Ахырында **н** кысыгъы болгъан сѣзлеге **л** кысыкъ бла башланган жалгъау къошулса, **н** **л**-ча эшитиледи, болса да **н** жазылады: *жан-жанла, отун-отунла, тон-тонлукъ* д. б.

4-чю жорукъ: Ачыкъланы къатларында келселе, **е, ё, ю, я** харфла экишер тауушну билдиредиле, болса да быллай жазыладыла: *кюе, тюе, сюек, шуѣх, къую, уюкъ, уют, уют, таян, къыяу, къоян, жаяу* д. а. к.

3-чю, 4-чю ишлени тамамлатыр ючюн, окъуучулагъа бу жорукъну да кѐп тюрлю юлгюде эсгертирге керекди. Бу жорукъну къайтара туруп, быллай тенгледирюленни хайырланыргъа тийишлиди:

тюзю

*къоян
туякъ
шуѣхлукъ
уюкъ
боюн*

терси

*къойан
туякъ
шуйохлукъ
уйукъ
бойун*

4-чю иште «*насын*», «*къырал*» деген эм башха сѣзлени жазылууларына эс бурулады. Устаз аланы да къайсы жорукъгъа кѐре жазылгъанларын ачыкъ этеди.

5-чи жорукъ: Малкъар тилни кесн сѣзлерини бла арап, фарс тилден алынган сѣзлени ахырларында эм кысыкъладан башланган жалгъауларыны алларында **б** угъай **п** жазылады: *топ, чѣп, тюп, кѣп, келип, сеп; тапсыз, кепген, кетинди, топну, кѣнге, тюнде* д. а. к.

Орус тилден алынган сѣзле бу жорукъгъа бойсунмайдыла. Ала, орус тилде къалай жазыла эселе да, малкъар тилде да алай жазыладыла: *клуб, клубха, ромб, ромбну* д. а. к.

Башда айтылгъан затла кѐргюзтгенлерича, дерс китапда фонетикагъа бла графикагъа эм орфографиягъа жораланган ишледе асыры аз материал бериледи. Аны себепли устаз бу пособие бла хайырлана, дерге литература чыгъармаладан кереклиси чакълы бир айтым жыйып, хазырланып келирге борчлуду: жангыз сѣзледен эсе, юлгюге айтымла келтирилселе, игиди.

Ю йге иш: 1) алфавитни къайтарыгъа; 2) башда кѐргюзтюлген орфография жорукъланы кѣлден билирге;

3) 10-чу эм 11-чи ишлени тамамларгъа, алада айтымланы башчыларыны бла халарчыларыны тюрлерин ызларгъа.

Бу ишлени тынгылы хазырлар ючюн, окъуучула озгъан дерде къайтарылгъан орфография жорукълагъа эс бурадыла. Устаз, андан тышында, «Малкъар тилни орфографиясы бла пунктуациясы» (Нальчик,— 1970) деген киталны 1—6 параграфларына таянады.

3-чю дерс.

Орфография. Сёз къурау

Бу дерсни юй ишни тинтиуден башларгъа керекди. Устаз окъуучуларыны озгъан дерде къаралгъан орфография жорукъланы къалай билгенлерин ачыкълайды. 10-чу ишни къалай тамамланганына къарай туруп, окъуучуларыны э харфны жазылыуу бла шагъырей этеди.

Малкъар тилни кеси сёзлерини алларында э, орталарында бла ахырларында е жазылады: *эмн, эмеген, элек, эшек, эз, эсле; кел, кет, кетер, кеме, кез, кекел, кёме* д. а. к.

Окъуучула бу жорукъ бла шагъырей боладыла, сора устаз алагъа бу жорукъну эсгертеди: э таууш орус тилден алынган неда ол тилни юсю бла келген сёзлени орталарында, ахырларында да жазылады: *поэт, поэма, поэзия, аэродром, аэроплан, аэрофлот, аэропорт, алоэ, каное* (спорт къайыкъланы бир тюрлюсю).

Орус тилде ахырына жумушакъ белги (ь) салынган талай сёз барды. Аланы бир къаууму малкъар тилде да жюрютюледиле: *автомобиль, январь, руль, контроль, февраль, карамель* д. б.

Баш болушда келселе, малкъар тилде да быланы ахырларында жумушакъ белги (ь) салынады: *январь, Ставрополь* д. а. к. Бу сёзле, башха болушлада келселе уа, къалай жазыладыла? Аланы ахыр бёлумлери *-оль, -уль, -аль, -иль* болсала, алагъа да къысыкъ тауушдан башланган жалгъаула къошулсала, бу сёздеде жумушакъ белги салынады: *толь-тольну, тольгъа, тольдан; контроль-контрольну, контрольгъа, контрольда, контрольдан; февраль-февральны, февральдан, февральгъа, февральда.*

Бу жорукъну бегитир ючюн, устазны буйругъу бла окъуучула, бу сёзлени баш эм сёдегей болушлада хайырланып, айтымла къурап жазадыла: *Ставрополь, Неаполь, январь, февраль, контроль, руль, горбыль, секретарь, воспиталь, спектакль.*

Быллай сёзлени ахырларында жумушакъ белги (ь) базыкъ ачыкълы бёлумдеги л-ны ызындан келсе, ол сёздеге

пазык ачыкълы иеликчи аффикс къошулады: *роль-ролю, руль-рулюм, спектакль-спектаклигиз* д. а. к. Устаз окъуучулагъа аны да эсгертеди.

Дерсни экинчи кесеги сёз къураула жораланады. Мында окъуучуларыны сёзю къурамы бла, аны къуралыуу жоллары бла шагъырей этерге керекди. Аны себепли сёзю устаз быллай тенгешдириуледен башласа боллукъду: *къой-къой + чу-къой + чу + лукъ. Къой, къойчу, къойчулукъ* дегенле барысы да тамырладыла. Аланы биринчиси къуралмагъан тамырды, аллай тамырла **таза тамыр** дейдиле. Экинчиси бла ючюнчюсю уа къуралгъан тамырладыла. **Къуралгъан тамыр** сёз къураула аффиксни болушлугъу бла таза (къуралмагъан) не къуралгъан тамырдан къуралады.

Аны алайлыгъын устаз окъуучулагъа быллай юлгюледе кёргюзтеди: *сабан-сабан + чы — сабан + чы + лукъ; чал-чал + гъы — чал + гъы + чы + лукъ; кий — кий + им-кий + им + лик* д. а. к.

Быллай юлгюлени устаз окъуучулагъа таблицада кёргюзтюрге боллукъду.

Сёзю къурамы

2-чи схема

Тамырланы тюрлюлери	Юлгюле	Сёзлени жалгъауларыны тюрлюлери			
		Сёз къураула жалгъау	Сёз торлендириучю жал-ла		
			сан ж.	ислик ж.	болуш ж.
1. Таза къуралмагъан тамыр	а) къой- б) ат- в) къозу г) багъа-	— — — —	— <i>-лар</i> <i>-лар</i> —	— <i>-ым</i> <i>-ыбыз</i> <i>-сы</i>	<i>-гъа</i> <i>-дан</i> <i>-ны</i> <i>-ны</i>
2. Къуралгъан тамырла	а) къой- б) сабан- в) жол-	-чу + лукъ <i>-чы</i> <i>-даш</i>	— <i>-ла</i> —	— — <i>-ым</i>	<i>-да</i> <i>-гъа</i> <i>-дан</i>

Бешинчи иште берилген таза тамырладан жалгъауларыны ючюу бла жангы сёзле къурап, окъуучула аланы быллай таблицагъа саладыла, устазны бу сорууларына жауап бердиле: 1) Жалгъаула къаллайла боладыла? 2) Аланы къуллукълары недеди?

Къой, къойчу, къойчулукъ деген сёзлени барысында да *къой* деген таза тамыр барды, аны себепли бу сёзлеге *бир тамырлы сёзле* дейдиле. Аны терен ангылап окъуучула кеслери жарашдыргъап таблицада туудукъ сёзле къайсыла болгъанларын айтадыла.

Сора дерс китапда берилген 6-чы ишни тамамлайдыла. Ол алагъа тилни кесеклерин, аланы тюрлю-тюрлю грамматика (болуш, сан, иелик, д. б.) категорияларын къайтарыргъа онг берликди.

Сёз къураучу аффиксни къуллугъу жангы сёз къурау эсе, сёз тюрлендириучу аффиксни бир къуллугъу сёзню сёзге жалгъауду. Сёз ючюн, *къой* деген сёзню *къара* деген этимге жалгъар ючюн, *къой* деген сёзге бериучу болушну жалгъауун къошаргъа керекди: *къойгъа къара* (*къой къара* деге жарамайды), *болуш* деген сёз бла байланса, ол деген алмаш да ол болушда боллукъду: *анга болуш*. Ал деген сёз а аны башлаучу болушда болурун излейди: *андан ал*; *алама* деген сёз *сен*, ол дегенле бла угъай, *мен* деген сёзге жалгъанады: *мен алама*. Морфология категориялары къайтара туруп, устаз бу затха уллу эс бурургъа керекди: ол иш окъуучулары синтаксисни окъургъа хазырларыкъды.

Юйге иш: 1) Малкъар тилни 5—6 класслагъа дерс китабыны «Атланы жалгъаныулары» деген бёлюмюн (57—62 бетлери) эм этимни туруш, заман формаларын (172—196 бетлери) къайтарыргъа. 2) малкъар тилни 7—8 класслагъа дерс китабындан 7-чи, 8-чи ишлени тамамларгъа.

4-чю дерс.

Морфология. Къош сёзле эм аланы жазылыулары.

Бу дерсде устаз кеси алгъадан хазырлагъан схемаларын, таблицаларын кенг хайырланады. Окъуучулагъа аланы техника бла (кодоскоп бла, диапроектор бла) кёрюзтеди. Бек алгъа тилни кесеклерин, аланы баш шартларын ачыкъларгъа, ызы бла атланы жалгъаныуларын, этимни туруш, заман формаларын къайтарыргъа керекди. Сора дерс китапда берилген 7-чи, 8-чи ишлени тинтиуден башланады. 7-чи ишни тинте туруп, устаз окъуучулары эслерин форма жаны бла бир бирге ушагъан болушланы бир-бирден айыругъа бурады. Аллай болушлагъа баш, иеликчи эм тамамлаучу болушла саналадыла. Баш болуш башчыны къуллугъунда келеди (*Къой отлайды*) неда, атны аллында хайырланылып, айгъакълаучуну къуллугъунда жорюйдю (*кишмир костюм, тери тон*). Иеликчи болушну,

тамамлаучу болушнуча, эки формасы болады: а) жалгъау къошулгъан, б) жалгъаусуз формасы. Бу болушладагъы сёз атны аллында келеди, анга бойсунады, аны айгъакълайды (*къойну жюню, къой жюню*). Тамамлаучу болушдагъы сёз а къуруда этимге къарайды, анга бойсунады, толтуруучуну къуллугъун толтурады.

Окъуучулары кёбюсю, иели атланы болушларын билмей, бек къыйналадыла. Аны себепли бу вопросну къайтарыргъа да уллу эс бурургъа керекди.

7-чи ишдеча, 8-чи иште да керекли материал азды. Сёз ючюн, анда: «Этимле къайсы бетде, санда, къайсы турушдадыла?» — деп сорулады. Болса да бу упражненидагъы этимле жаланда туура турушдадыла, жангызлыкъ сандадыла. Аны себепли этимни туруш, заман формаларын къайтарыргъа керекли материалны устаз дерсге кеси хазырлап келирге керекди. Заманны аз къоратырча, ол материал схемалада, таблицада берилсе, игиди.

Къош сёзле сёз тутушлагъа ушайдыла. Болса да аланы арасында башхалыкъ уллуду: сёз тутушну хар кесеги айтымны бир члени болады, сёз ючюн, *къагъыт машок* деген сёз тутушну айтымгъа кийирсенг, аны кесеклерини хар бири айтымны энчи члени боллукъду: Тюкенде къагъыт машокла сатыладыла. Къош сёз а айтымны бир члени болады: Азиз таш макъа тутду.

Сёз тутушну бла къош сёзню арасында башхалыкъла аланы кесеклерини жазыуларында да кёрюнеди.

Бу затланы къайтарыргъа керекли материал дерс китапдагъы 9-чу иште бериледи. Ол ишни тамамлап бошагъанлай, окъуучула устазны бу сорууларына жууап бердиле: 1) Бу иште берилген къош сёзле тилни къайсы кесеклерине киредиле? 2) Бу къош сёзле уа: *анда-мында, сют баш, узунчач, элкъурут, уруп ий, эрттенбла, тамбла, жаны кетди, быйыл, ючмойюш?*

Юйге иш: 1) 13-чю эм 14-чю ишлени тамамларгъа. 2) Озгъан дерследе къайтарылгъан орфография жорукъланы кёлден билирге.

5-чи дерс.

Бош айтымда тыйгъыч белгиле. Сынау диктант.

Дерс юйге берилген ишлени тинтиуден башланады. Ол ишлеге къарау окъуучулагъа туура сёзлю, бир туудукъ членли эм айырылгъан членли айтымда тыйгъыч белги-

Каб.-Балк. республиканская научная библиотека им. Н. К. Крупской
г. Нальчик, ул. Нормова № 43

лени къалай салыргъа кереклисин къайтарыргъа онг берликди.

Ол иш бошалгъандан сора, устаз окъуучулагъа сынау диктант жаздырады. Ол ишни баш борчу окъуучуланы озгъан дерседе къайтарылгъан орфография эм пунктуация жорукъланы къалай билгенлерин ачыкълауду. Диктантха текст хазырлай туруп, устаз ол затны эсге алады. Ол анга, окъуучулагъа ол жорукъланы билдирир ючюн, мындан ары къаллай ишле бардырыргъа кереклисин кёргюзтюрюкдю.

СИНТАКСИС БЛА ПУНКТУАЦИЯ

6-чы дерс.

Сёз тутуш эм аны баш тюрлюлери

Дерсни мураты: Окъуучуланы сёз тутушланы баш шартлары бла, къауумлары бла шагъырей этиу.

1. Ю й ишни тинтиу. Окъуучуланы озгъан дерседе жазгъан диктантларында тюбеген халатланы тюзетиу жаны бла орфография эм пунктуация ишле.

Окъуучуланы сёз тутушдан, айтымдан ангылаулары барды: ала ол затла бла 4-чю классда шагъырей болгъандыла. Аны себепли бу дерсни быллай сорууланы ачыкълаудан башларгъа боллукъду: 1) Синтаксис деп тиз билимни къаллай бёлюмюне айтадыла, анда не загла окъуладыла? 2) Сёзню бла сёз тутушну арасында къаллай башхалыкъла бардыла? 3) Сёз тутушну бла айтымны арасында уа?

Сора окъуучула дерс китапда берилген 15-чи ишни гаммалайдыла. Ол алагъа сёзню бла сёз тутушну арасында башхалыкъны кёрюрге болушады. Былайда устаз окъуучуланы эслерин бу затлагъа бурургъа керекди: 1) тилни энчи кесегине кирген сёзлени хар бири бир затны кёргюзтеди. Сёз ючюн, *ат* деген сёз жаны бар бир затны -- жаныуарны кёргюзтеди; алай атла кеп тюрлюле боладыла. *Ат* деген сёзню кеси жангызлай алсакъ, ол атланы къайсы тюрлюсюню юсюнден айтылгъанын билдирмейди. *Эмилик ат* десенг а, атланы бир тюрлюсюню юсюнден айтылгъаны билинеди. Башхача айтсакъ, *эмилик* деген сёз *ат* деген сёзню ачыкъ этеди.

Энтда бир юлгю. *Кёр* деген этим ишни кёргюзтеди. Алай ол жангыз сёзню алып къойсакъ, нени кёргенинг, къачан кёргенинг, къалай кёргенинг эм ол ишни башха шартлары билдирмейдиле.

Кёр деген этимни ол шартларын кёргюзтген сёзлени хар бири бла бирге энчи алсакъ, быллай юлгюле къураладыла: 1) *поездни кёр*, 2) *тамбла кёр*, 3) *терк кёр* д. б. Бу юлгюлени *поездни*, *тамбла*, *терк* деген кесеклери *кёр* деген этимни тюрлю-тюрлю шартларын кёргюзтедиле, алай бла аны ачыкълагъан этедиле. Аны алайлыгъын аланы хар бирини *кёр* деген этимден берилген соруугъа жууап этгенлери да кёргюзтеди: — нени кёр? — *поездни*; — къачан кёр? — *тамбла*; — къалай кёр? — *терк*.

Сёз тутушда къайсы сёзню шарты кёрюне эсе да, анга *баш сёз* дейдиле. Баш сёзню шартын къайсы сёз кёргюзте эсе да, анга *бойсунган сёз* дейдиле. Бойсунган сёз бла баш сёз бир бирге байланып келселе, сёз тутуш къуралады: *иги адам, огъурлу иш, терк бар, аны тинт* д. а. к.

Сёз тутушланы тюрлюлери

3-чю схема

I. Баш сёзлери ат болгъан сёз тутушла — ат сёз тутушла	II. Баш сёзлери этим болгъан сёз тутушла — этим сёз тутушла
1. <i>Бу адам, сейирлик китап, он окъуучу, окъугъан жаш, таш юй</i> д. б.	1. <i>Къартха болуш, анга къара, тенгине ышан, манга базын</i> д. б.
2. <i>Къой жюню, терек бутакъы.</i>	2. <i>Билим ал, аны бил, халкъынгы суй, къой кют, къойну къыркъ</i> д. б.
3. <i>Мени школум, сени итынг, аны назмусу, бизни элибиз</i> д. б.	3. <i>Азизде къой, сенде къалды</i> д. б. 4. <i>Азизден ал, сенден юйрендик</i> д. б.

Устаз бу схеманы диапроектор бла экранда кёргюзтеди. Аллай онгу болмаса, схеманы, жарашдырып, къангагъа тагъады. Анга къарап, окъуучула сёз тутушланы баш сёзлери не ат (неда атны орнуна жюрюген сёз), неда этим болгъанын кередиле. Баш сёзю ат болгъан сёз тутушха ат сёз тутуш дейбиз. Ат сёз тутушланы къауумлары ючдюле.

Ю л г ю: Бизни классыбыз алчыды.

1. Бизни классыбыз. 2. Терк бар. 3. Билим ал. 4. Он адам. 5. Заводда ишле. 6. Ыннагъа болуш. 7. Къой жюню. 8. Шахаргъа кет.

Бу ишлени тамамлагъандан сора, устаз окъуучулагъа былай айтады: «Сиз къурагъан айтымладагъы белгиленген сёз тутушланы бойсунган сёзлери айгъакълаучула, толтуруучула, болумла боладыла. Анга кёре, сёз тутушла юч къауумгъа юлешинедиле. Аланы айтымладан айырын жазайыкъ. 1) Айгъакълаучу сёз тутушла: бизни классыбыз, он адам, къой жюню. 2) Толтуруучу сёз тутушла: билим ал, ыннагъа болуш. 3) Болумчу сёз тутушла: терк бар, заводда ишле, шахаргъа кет.

IV. Юйге берилген ишле: 1) Окъуу китапны 4-чю параграфын (8—9 эм 13 бетлерин) окъургъа. 2) 20-чы ишни 2-чи, 3-чю, 4-чю, 6-чы айтымларында болгъан сёз тутушланы быллай къауумлагъа юлешип жазаргъа: а) ат сёз тутушла, б) этим сёз тутушла, в) ол сёз тутушланы бойсунган сёзлерин бла баш сёзлерин стрелка бла кёр-

гюзтюрге: къызыл байракъ, юй ишлерге (стрелка баш сёзден бойсунган сёзге барады). 3) 5—6 классланы окъуу китапларын алып, болушаны къайтарыргъа.

7-чи дерс.

Бош айтым эм аны баш шартлары

Дерсени мураты: Окъуучуланы бош айтымланы баш шартлары бла шагъырей этиу, аны сёзден, сёз тутушдан башхалыгъын кёргюзтюу.

1. Юй ишни тинтиу. Къангагъа эки окъуучуну чыгъарыргъа болады. Аланы бирн анга юй иште болгъан ат сёз тутушланы, экинчиси этим сёз тутушланы жазады. Ала ол ишни тамамлап бошагъынчы, устаз классха быллай соруула береди: а) Сёзле нелени атлары боладыла? б) Сёз тутуш деп неге айтабыз? Аны сёзден не башхалыгъы барды? в) Сёз тутушха кирген сёзле тилни къайсы кесеклеринден боладыла? г) Тилни болушлукъчу кесегине кирген сёзле сёз тутушну кесегинек болмайдыла? д) Сёз тутушну баш сёзю, бойсунган сёзю деп къаллай сёзлеге айтабыз? Бир бирге тенг жарашып келген сёзле сёз тутуш

къураймыдыла? е) Баш сёзлери тилни къайсы кесегинден болгъанларына кёре, сёз тутушла эки къауумгъа юлешинедиле? Ала къайсыладыла?

Класс устазны болушлугъу бла бу сорууланы ачыкълап бошаргъа, къангада ишлеген окъуучула анда быллай жазуу этедиле:

4-чю схема

Ат сёз тутушла	Этим сёз тутушла
1. <u>Тракторланы</u> тауушларыны.	1. Тауушларыны эшитди.
2. <u>Заводну</u> сиреналары.	2. Тамам ол кезиуде улудула.
3. <u>Аны жарасындан</u> .	3. Ачы-ачы улудула.
4. <u>Къууатлы</u> кюнню.	4. Талачыкъда жылтыратадыла.
5. <u>Кюнню таякълары</u> .	5. Таиланы жылтыратадыла.
6. <u>Мор таякълары</u> .	
7. <u>Чегет талачыкъда</u> .	
8. <u>Душман аскери</u> .	

Жерлеринде олтургъан окъуучула юйде тамамлагъан ишлерин бу схема бла тенгледиредиле, кесклерини халатларыны тюзетедиле. Схеманы биринчи столбигинде ат сёз тутушланы юч тюрлюсю да бардыла. Устаз классха былай сорады: «Бу ат сёз тутушланы бойсунган сёзлери къайсы болушдадыла? Бу ат сёз тутушла ол шартха кёре къаллай къауумлагъа юлешинедиле?»

Бу соруулагъа къангада ишлеген окъуучуланы биринчиси жувап этеди, ол билмесе уа,— башха окъуучула.

Экинчи столбикдеги сөз тутушлагы да алай кьаралады. Бу юлгюлени арасында бойсунган сөзлери бериучю эм башлаучу болушлада болгъан сөз тутушла жокьдула. Устазны буйругъу бла окъуучула бу схемагъа аллай юлгюле кьошадыла.

Ызы бла кьангада ишлегенле схемадагъы сөз тутушланы бойсунган кесеклерини неден кьуралгъанларын, кьаллай формада келгенлерин айтадыла. Сөз ючюн: *тракторларыны* (ат, иелик болушну жалгъаулу формасы) тауушлары: кьууатлы (сыфат, баш болуш формасы), кюн д. а. к.

Эсгертиу. Бир-бирде сөз тутушну бойсунган кесегини орунунда болушда тюрленмеучю сөзле да келедиле, сөз ючюн: сөзлеуле (**терк** окъу), этимча (**ашыгъып** окъу), инфинитив (**окьургъа** кел). Быланы бу тюрленмеген формаларына баш форма неда ноль форма дейдиле. Устаз аны билирге, керекли жерде окъуучулагъа да ангылатыргъа керекди.

Юй ишни тинтиучю ахырында окъуучулагъа былай сорулады: «Магъана жаны бла кьарасакъ, бу кьангада жазылгъан сөз тутушланы кьаллай кьауумлагъа юлеширге боллукьду?» («Бу ат сөз тутушла барысы да айгъакълаучу сөз тутушладыла, нек десенг, аланы барысында да бойсунган сөзле баш сөзлени айгъакълагъан этедиле», — дерге керекдиле сабийле.— Этим сөз тутушла уа эки кьауумгъа юлешинедиле: 1) затчыла, 2) болумчула. Быланы биринчи кьауумун айтымгъа кийирсенг, аланы бойсунган сөзлери толтуруучу боладыла; болумчу сөз тутушланы бойсунган сөзлери уа айтымда болумну кьууллугъунда келедиле». Ол затланы керти болгъанларын кьорю ючюн, схемада берилген сөз тутушланы айтымлагъа кийирирге эм ол айтымланы тинтирге керекди. Юлгюле: 1) **Бёрюле** ачы-ачы улудула. 2) **Чегет** талачыкъда шош эди.

Заманы болса, окъуучуланы бу теманы кьалай билгенлерин ачыкълар ючюн, устаз окъуу китапта берилген 20-чы ишни хайырланыргъа боллукьду.

II. Жангы материалны ангылатыу. Нек эседа окъуу китапта алгъа сөз тутушланы юсюнден, ызы бла сөзлени байланыуларыны юсюнден, сора айтымны юсюнден айтылады. Сөз дагъыда, кьайтарылып, сөзлени байланыуларыны юсюнден барады. Темаланы былай кьатышдырып бериучю методика жаны бла тюзге санагъан кьыйынды. Аны себепли бу дерсде окъуучуланы айтымны баш шартлары бла шагъырей этерге керекди. Айтымны ол шартларын ачыкълаугъа окъуу китапны 5-чи па-

раграфы жораланганды. Анда айтымны баш шартларына была саналадыла: 1) айтымны хапарчылыгъы, 2) айтымны питонациясы, 3) айтымны кьарамчылыгъы (модальность).

Алай дерсликде бу шартла кенг ачыкъланмайдыла. Аны себепли устаз аланы юсюнден бу китапны биринчи бёлюмюнде айтылгъанны окьургъа керекди. Окъуу китапта, ол затланы ачыкъларча, ишле да берилмегендиле.

Ол затланы эсге алып, бу кьыйын вопросланы окъуучулагъа ангылатыучю устаз айтымны сөз бла, сөз тутуш бла тенглешдириуден башласа, игиди. Ол затланы бир бирден башхалыкъларын кьоргюзтюр ючюн, бир жайылгъан айтымланы алып, кьангада тинтирге керекди, сөз ючюн: Мени атам колхозну кенг сабанларында тирлик ёсдюреди.

Окъуучула алгъа бу айтымны кьаллай членлери болгъанларын айтадыла, аланы тюрлерин ызлайдыла. Сора, анда битеу сөзлени эм сөз тутушланы чыгъарып, быллай схемала кьурайдыла:

Сөзле эм аланы магъаналары

5-чи схема

Сөзле	Сөзлени магъаналары
1. <i>Мен</i> —	алмашды, сөлешген адамны кьоргюзтеди
2. <i>Ата</i> —	ат, жаны бар бир затны (адамны) кьоргюзтеди.
3. <i>Колхоз</i> —	ат, затны кьоргюзтеди.
4. <i>Кенг</i> —	сыфат, затны шартын кьоргюзтеди.
5. <i>Сабан</i> —	ат, затны кьоргюзтеди.
6. <i>Тирлик</i>	ат, затны кьоргюзтеди.
7. <i>Ёсдюрюге</i> —	этим, ишни кьоргюзтеди.

Сөз тутушла эм аланы магъаналары

6-чы схема

Сөз тутушла	Сөз тутушланы магъаналары
1. <i>Мени атам</i> —	зат эм аны неси.
2. <i>Колхозну сабанлары</i> —	зат эм аны неси.
3. <i>Кенг сабанлары</i> —	зат эм аны шарты.
4. <i>Сабанларында ёсдюрюге</i> —	иш эм аны оруну.
5. <i>Тирлик ёсдюрюге</i> —	иш эм ол иш болдургъан зат.

Бу айтымда болгъан сёзлени бла сёз тутушланы магъаналарын былай айыргъандан сора, аланы айтымдан башхалыкъларын ачыкъларгъа керекди. Ол муратда устазны бла классны арасында быллай ушакъ бардырылады:

Устаз: Биринчи схемада берилген сёзле заманны кёргюзтедиле?

Окъуучула: Угъай.

Устаз: Экинчи схемадагъы сёз тутушла уа?

Окъуучула: Ала да угъай.

Устаз: Биз тинтген айтым а заманны кёргюзтемиди?

Окъуучула: Кёргюзтеди.

Устаз: Къайсы заманны?

Окъуучула: Бусагъат заманны.

Устаз: Бирси заманланы кёргюзтюрге уа боллукъмуду?

Окъуучула: Боллукъду.

Устаз аны тюз болгъанын юлгюле келтирин кёргюзтеди. Сора окъуучуланы эслерин бу затха бурады: Айтымны башчысы 1-чи, 2-чи неда 3-чю бетни кёргюзтген сёз болады. Ол къайсы бетни кёргюзтсе да, хапарчыны бет жалгъауу да ол бетни кёргюзтеди. Окъуучула аны алайлыгъын юлгюледе кёргюзтедиле: 1) *Мен школда окъуйма*. 2) *Сен школда окъуйса*. 3) *Ол школда окъуйду*. 4) *Биз школда окъуйбуз*. 5) *Сиз школда окъуйсуз*. 6) *Ала школда окъуйдула*.

Окъуучуланы эслерин былайда бу затха бурургъа тийишлиди: хапарчыларыны бет жалгъауларын (хапарчы аффикслерин) кетерсек, бу айтымла бузулуп къаладыла. Тенгleshдирип кёргюзт: 1) *Мен школда окъуй*. 2) *Сен школда окъуй* д. а. к. Бу юлгюле айтымла болалмайдыла: ала толу муратны билдирмейдиле.

Башда айтылгъан затланы эсге алып, устазны болушлугъу бла окъуучула быллай жорукъла жарашдырадыла: 1) Айтымда кёргюзтюлген иш бусагъат, боллукъ неда озгъан заманда болады (юлгюле келтириледи).

2) Айтымда кёргюзтюлген ишни ким болса да, биреу этеди. Аны этген затны белгилеген сёз юч бетден бирин кёргюзтеди, кеси да башчы болады (юлгюле келтириледи).

3) Айтымда башчы къайсы бетни кёргюзтсе да, хапарчыны бет жалгъауу да ол бетни кёргюзтеди.

Аны себепли башчы айтылмай къалыргъа болады. Сёз ючю: *Мен окъуучума*. — *Окъуучума*.

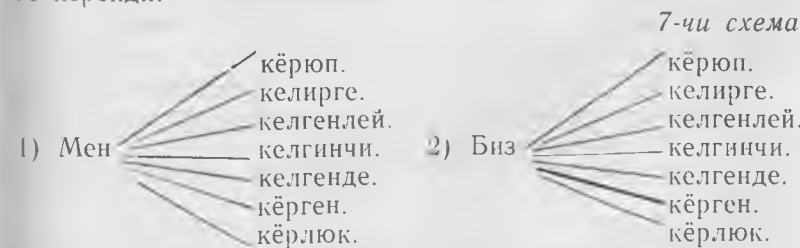
Башчысы тюшген айтымны хапарчы аффиксин да кетерсенг, айтым бузулуп къалады: *Окъуучума*. — *Окъуучу*. *Барама*. — *Бара*. *Жетгенме*. — *Жетген* д. а. к.

Былайда бек керекли затладан дагъыда бири: устаз

окъуучуланы эслерине айланч деп неге айтылгъанын тюшюреди. Этимни иесиз формалары (этимсыфат, этимча, этим ат, инфинитив) кеслерине къарагъан сёзле бла бирге айланч къурайдыла. Юлгюле: 1) Этимсыфат айланчла: а) *Мен кёрген*. б) *Мен кёрлюк*. в) *Мен кёре тургъан*. 2) Этимча айланчла: а) *Мен келгенлей*. б) *Мен келгинчи*. в) *Сен келгенде*. г) *Китап окъуй*. д) *Юйге бара* д. б. 3) Этим ат айланчла: а) *Бичен чалыу*. б) *Школгъа барыу* д. а. к. 4) *Инфинитив айланчла*: а) *Китап окъургъа*. б) *Тудан келирге* д. б.

Былай айланчла тилде айтым угъай, айтымны бирчлени боладыла: 1) *Мен келгенде*, *сен школда жокъ эдинг*. 2) *Мен окъутхан сенсе*. 3) *Мен окъутхан адам сенсе* д. а. к.

Айтымны ангылатыуда быллай юлгюлени тингиуню магъанасы бек уллуду. Ол окъуучулагъа айланчланы айтымдан башхалыкъларын ангыларгъа болушурукъду. Дерсликде берилген упражнениялада айланчла кеп тюбейдиле. Алай анда айланчланы юсюнден абери айтылмайды. Устаз сабийлеге айланчланы сёз тутушланы бир тюрлюлери болгъанларын башда айтылгъаныча ангылатыргъа керекди. Бу ишни бардыра туруп, ол окъуучулагъа бу затны эсгертиуге артыкъда уллу эс бурургъа борчлуду: айланчха баш болушдагъы сёз да кирирге болады: *Мен келгенде*. Аллай сёз башчыча иени кёргюзтеди. Алай ол башчы болмайды. Нек десенг, хапарчы башчы бла бетде, санда да келишеди. Айланчда уа аллай келишну болмайды. Аны алайлыгъын окъуучулагъа быллай схемалада кёргюзтюрге керекди:

Былай айланчла, бирси сёз тутушлача, айтымда жюрюйдюле. Андан тышында тюбемейдиле.

Айтым тюрлю-тюрлю интонация бла айтылады. «Анга кёре, айтымла къаллайла боладыла?» — деп сорады классха устаз. Бу соруугъа этилген жууап да айтымны сёзден эм сёз тутушдан башхалыгъын кёргюзтеди.

Бу вопросну окъуучула 4-чю классда окъугъандыла. Аны аланы эслерине тюшюрюрю ючю, устаз дерсликде бө-

рилген 31-чи упражненияны хайырланьргъа боллукъду.

Жангы материалны окъуучулагъа тынгылы ангылатыр ючюн, устаз алагъа айтымны баш шартларындан бири **къарамчылыкъ** болгъанын кѳргюзтеди. Ол бек къыйын вояпросду. Аны себепли устаз сѳзню быллай тенглешдириуледен башлайды: 1) *Сен школга бара (баргъанса, барлыкъса)*. 2) *Сен школга бари болурса*. 3) *Сен школга барсанг эди* д. а. к.

Бу айтымланы барысында да бир затны (сени школга баргъанынгы) юсюнден айтылады. Болса да бу юлгюлени бир бирден айыргъан бир зат барды. Ол да неди десенг, сѳлешген адамны, биринчи айтымны хайырланганда, анда айтылган затны кертти да болгъанына ышанганын кѳрюнеди. Башхача айтсакъ, сѳлешген адамны кѳз къарамына кѳре, биринчи айтым кѳргюзтген иш кертиси бла да болгъан ишди. Экинчи айтымда уа сѳлешген адамны ол ишни боллугъуна ишеклиги кѳрюнеди. Башхача айтсакъ, сѳлешген адамны кѳз къарамы мында башхады. Ючюнчю юлгюде уа ол андан да башхады. Мында сѳлешген адамны айтымда белгиленген ишни болурун излегени кѳрюнеди. Быллай юлгюлени тенглешдире, устаз бу жорукъну жарашдырады:

Айтым бир толу муратны билдириу бла чеклени къалмайды. Ол аны бла бирге сѳлешген адамны анда айтылган ишни боллугъуна бла къаллыгына ышанганын, анга экили болгъанын, дагыда башха аллай кѳз къарамларын кѳргюзтеди. Айтымны ол шартына аны къарамчылыгы дейдиле.

Не сѳзню, не сѳз тутушну аллай шарты болмайды. Къарамчылыкъ жалан да айтымда болады.

Айтымны къарамчылыгын, башха затладан тышында, интонация да кѳргюзтеди. Интонациягъа кѳре, айтымла быллай къауумлагъа юлешинедиле: 1) хапарлаучу айтым, 2) соруучу айтым, 3) буйрукъчу айтым, 4) кѳтюртюучю айтым.

III. Жангы материалны бегитиу. Дерсликде, бу материалны бегитирча, тап жарашдырылган упражненияла жокъдула. Аны себепли биз бу дерсени «Жангы материалны ангылату» деген бѳлюмюнде керекли юлгюлени кѳп бергенбиз. Аланы азгъа санаса, устаз дерсге быллай материалла хазырларгъа боллукъду:

1. Бу айтымланы баш членлерини тилни къайсы кесеклеринден къуралгъанларын айтыгъыз. Ол затха кѳре, бу айтымланы магъаналарында башхалыкъ бармыды? Къа-

рамчылыкъларына кѳре, бу айтымланы бирчалары къайсыладыла?

1. Бизни къыралыбызда кѳп миллет шуѳх жашайдыла. 2. Адамны баш шарты адамлыкъ болур. 3. Жашасын бизни эркинлигибиз! 4. Баям, Харун къошдады. 5. Жашла, къартла да, насыплы болсулла! 6. Ол да бешинчи классда окъуй кѳреме. 7. Къаплан жылкъычы болгъан кѳреме. 8. Кесингден таматагъа хурмет эте тур. 9. Эшикде жауун жауа ушайды. 10. Бизни классыбызда отуз окъуучу бармыды?

2. Башда берилген айтымланы баш членлерини тюплерин ызлагъыз. Сансыз членлерин кетерсек, бу айтымла бузулмай къаламыдыла? Къала эселе, ол нени кѳргюзтеди? Баш членлени бир бирге байланып келиулерине айтымны хапарчылыкъ ѳзегин деп нек айтабыз?

IV. Юйге берилген иш: 1. Дерсликни 5-чи параграфын окъургъа. 2. Малкъар тилни 5—6 класслагъа деп жарашдырылган дерслигинде этимни несиз формаларын къайтарыгъа. 3. Бу айтымланы жазыгъыз, аланы баш шартларыны юсюнден толу хапар айтыгъыз. Баш членлерини тюплерин ызлагъыз, сансыз членлерин скобкалагъа алыгъыз. Бу юлгюлени баш членлери магъана жаны бла толу айтымла къураймыдыла?

1. Жауун жауарыкъ болур дейме тамбла. 2. Ана тилин суймеген болмазгъа керекди. 3. Бизни Харун лѳтчикди. 4. Мен тамбла сабанчылагъа болушурукъма. 5. Сиз Малкъарда жашайсыз. 6. Поезд станциягъа келген ушайды. 7. — Театргъа барлыкъмыса? — Барлыкъ болурма. 8. Жашасын совет адамланы къаты шуѳхлукълары! 9. Къалай алапатдыла бизни тауларыбыз! 10. Сен ол заманда жылкъычы болур эдинг? 11. Баям, кюн бузулукъду.

СѳЗ ТУТУШДА ЭМ АЙТЫМДА СѳЗЛЕНИ БАЙЛАНЫУЛАРЫ

8-чи дерс.

Сѳз тутушда бла айтымда сѳзлени байланыу мадарларыны тюрлюлери.

Келишиу.

Дерсени мураты: Окъуучулагъа келишуню ангылату.

1. Орфографиядан къысха иш. Бу жорукъланы кѳлден билирге. 1. Малкъар тилде, сѳзню аллында эки педа андан аслам къысыкъ харф бир бири ызларындан жазылмайдыла. Юлгюле:

Т ю з ю	Т е р с и
<i>тирел</i>	<i>трел</i>
<i>ушкок</i>	<i>шкок</i>
<i>сымарлан</i>	<i>смарлан</i>
<i>ушхууур</i>	<i>шхууур</i>
<i>гүлөч</i>	<i>глөч</i>
<i>ысхарла</i>	<i>схарла</i>
<i>ыспас</i>	<i>спас</i>
<i>ыстауат</i>	<i>стауат</i>
<i>кырал</i>	<i>крал</i>
<i>пиринч</i>	<i>принч</i>
<i>эбизе</i>	<i>эбзе</i>

2. Орус тилден алынган сөзлөнгөн алларында кысыкыла ол тилде кыалай жазыла эселе да, малкыар тилде да алай жазыладыла: *школ, правлен, бригада, звено, смена, смета, стол, счётчик, гранат.*

II. Юйге берилген ишни тинтиу.

Юй ишни тинте туруп, устаз окыуучулары сөз тутушну бла айтымны бир бирден башхалыкыларын билгенлерин ачыкылайды. Ол муратда бек алгы алагыа юйге берилген айтымланы тинтиредиди. Ол иш алагыа бу затланы кыргюзтюрюкдю: 1) Малкыар тилде башчы бла хапарчы бирге жалгыашып келселе, айтым кыурайдыла. 2) Аллаи айтымла магыана жаны бла не толу неда кем боладыла. Ол хапарчыны магыанасына кыре болады. Сөз ючюн, биринчи айтымны баш членлери магыана жаны бла толу, тёртюнчю айтымны баш членлери уа кем айтым кыурайдыла.

Ол затха таянып, окыуучула быллай оюмгыа келедиле: Башчы бла хапарчы айтымны ёзегидиле. Ала бир бирге жалгыанып келселе, кем, толу болса да, айтым кыуралады. Анда хапарчы нени юсюнден хапарлай эсе да, ол башчы кыргюзтген затны юсюнден хапар болады. Анга хапарчылык дейбиз. Ол хапарлау юч заманны биринде болады.

Айтымда башчы кыргюзтген затны, не ишини, неда бир тюрлю шартыны, усталыгыны юсюнден хапарланады: а) *Харун ишлейди.* б) *Харун кыартды.* в) *Харун лётчикди.*

Айтым бир затны юсюнден хапарлау бла чекленмейди. Анда адамны айгхан затына кёз кыарамы да кырюнеди.

Сөз ючюн, бир-бирде айтымда адамны айгхан заты боллушну бла кыаллыгына ийнаннганы, бир-бирде уа анга жили болгыаны кырюнеди. Айтымны ол шартына **кыарамчылык** дейбиз. Юй иште берилген юлгыле окыуучулагыа ол затланы кыргюзтюрюге онг берилкидиле.

Сөзюню, сөз тутушну да, не хапарчылыкылары, не кыарамчылыкылары жокыду. Аны алайлыгынын окыуучула юлгыле тенгешдирип кыргюзтедиле.

— Кыарамчылык нени болушлугыу бла бериле болур? — дей сорады устаз. Сабийле бу соруулагыа жууап бералсала,— ахшы. Болмаса, устаз аланы эслерин хапарчылары формаларына, алада келген болушлукычу этимлеге бурады. Кыарамчылыкны *баям, кыарайма да, ким биледи, эшта-эшта* дегенча кыарамчы сөзле бла сөз тутушла да кыргюзтедиле. Аны кырю ючюн, быллай юлгылени тенгешдирип кыараргыа керекди: 1) *Аслан школдан келгенди.* 2) *Аслан школдан келсин.* 3) *Баям, Аслан школдан келгенди.* 4) *Школдан кел.* 5) *Аслан школдан келген болур.* 6) *Ким биледи, сен да лётчик болурса* д. а. к.

Сөз тутушта кыарамчы сөзле, сөз бирлешле болмайдыла. Устаз окыуучулагыа аны да эгертеди, аны алай нек болгыанын да ачыкылайды.

Андан сора, айтым тюрлю-тюрлю интонация бла айтылыргыа боллугыун, интонациягыа кыре айтымланы кыаллай кыауумлагыа юлеширге кереклисин ачыкыларгыа керекди. Ол ишни окыуучула кеслери келтирген юлгылеге таянып бардырыргыа да боллукыду.

Айтымча, интонация бла айгылсала, сөзле бла сөз тутушла да айтымла болуп кыаладыла, сөз ючюн: **Кыыш. Сууукылык.** *Мал ашла такгыр болуп баридыла.* Бу дерседе окыуучулагыа аны эгертиую да хагасы жокыду. Бу вопросну ала, бир баш членли айтымланы окыуй туруп, теренпрек аныларыкыдыла.

Айтымны баш шартлары бла байламлы вопросла кыыйндыла. Кёп заман излейдиле. Аны себепли бу дерседе, класс кыарыусуз болса, устазны заманы аз болургыа боллукыду. Ол иш чырмалса, устаз окыуучулары юйде кыайтарыргыа берилген темаларын ачыкылаугыа да уллу ю бурургыа керекди. Нек? Айтымла бла бир-бир айланчла магыана жаны бла бирча боладыла. Сөз ючюн: 1) *Поезд келеди.* 2) *Поездни келиую.* 3) *Поезд келгенде.* 4) *Поезд келгинчи* д. а. к. Быланы барысыны да магыаналары бирчиди, нек десенг барысында да поездни келиуюню юсюнден айтылады. Болса да быланы арасында жалан да бир айтым барды. Ол да биринчи юлгыю. Кыалгыанлары айланчладыла. Айланч а сөз тутушну бир тюрлюсюю. Ол

айтымда жюрию, аны бир члени болады. Окъуучула бу затны билмеселе, бусагъатда школда хайырланылгъан дерслик бла алагъа ишлерге бек кыйын боллукъду, нек десегиз школ китапта берилген упражненняланы кыйсы биринде да айланчла тюбейдиле.

III. Жангы материалны ангылату.

Устаз бек алгъа окъуучулагъа бу затны ангылатады: тилде сёзлени байланыулары эки тюрлю боладыла: 1) тенг жарашуу, 2) бойсунуу. Тенг жарашуу халда айтымны бир туудукъ членлери байланадыла. Аны алайлыгъын окъуучула айтымны бир туудукъ членлерини юсюнден айтханда керидиле. Тенг жарашуудан эсе тилде сёзлени бойсунуу халда байланыулары уллу жерни алады. Сёз тутуш къурауда да, айтым къурауда да, бойсунуу байланыуу къуллугъу уллуду. Аллаи байланыусуз сёз тутуш да, айтым да къуралмайдыла.

Сёзлени бир бирге бойсунуу халда байланыулары сёз тутушда да, айтымда да тюрлю-тюрлю мадарланы кючлери бла болады: а) сёзлени ахырларыны кючю бла, б) сёзлени ызларындан келген сонгураланы кючю бла, в) сёзлени бир бири ызларындан келиу жорукъларыны кючю бла. Аны алайлыгъын окъуучулагъа устаз «Ат сёз тутушла», «Этим сёз тутушла» деген схемалада кергюзтюрге керекди.

1. Ат сёз тутушла

9-чу схема

Ат сёз тутушланы бойсунган сёзлерини формаларына кере тюрлюлери	Ат сёз тутушланы бойсунган сёзлерини тилни кыйсы кесеклеринден болгъанлары	Ат сёз тутушланы бойсунган сёзлерини формалары	Юлгюле
1-чи тюрлюсю	Ат, сыфат, санау, этим ат, этим-сыфат, ал-маш	Баш болуш	Жюн кёлек, жангы кёлек, беш кёлек, сынау иш, барлыкъ адам, бу адам

2-чи тюрлюсю	Ат	Иелик болушну жалгъаусуз формасы	Къой жюню, Ленин орамы, терек бутагъы.
3-чу тюрлюсю	Ат, алмаш, санау	Иелик болушну жалгъау къошулгъан формасы.	Азизни китабы, мени китабым, сени китабынг, бизни китабыбыз, сизни китабыгъыз, аланы китаплары.
4-чу тюрлюсю	Ат, алмаш	Бериучю болуш, орунлаучу болуш, башлаучу болуш	чалгъыгъа уста менде жокъ, сенден тамата.

2. Этим сёз тутушла

10-чу схема

Этим сёз тутушланы бойсунган сёзлерини формаларына кере тюрлюлери	Этим сёз тутушланы бойсунган сёзлерини тилни кыйсы кесеклеринден болгъанлары	Этим сёз тутушланы бойсунган сёзлерини формалары	Юлгюле
1-чи тюрлюсю	Ат эм аны къуллугъунда жюриюген сёзле	Бериучю болуш	Юйге къара, анга болуш, юйюне бар.

2-чи тюрлюсю	»	Тамамлаучу болушну жалгъаулу формасы	Китапны окъу, билиминги ёсдюр, атасын чакъыр.
3-чю тюрлюсю	»	Тамамлаучу болушну жалгъаусуз формасы	Китап окъу, билим ал, юй ишле.
4-чю тюрлюсю	»	Орунлаучу болуш	Юйде тур, эде жаша, менде къой.
5-чи тюрлюсю	»	Башлаучу болуш	менден ал, классдан чыкъ, таматадан уял,
6-чы тюрлюсю	»	Тилни энчи кесегини сонгура бла бирлешип келгени	Юй таба бар, танга дери ишле.
7-чи тюрлюсю	Этимча, инфинитив, сёзлеу	Кесини баш формасында	Чабып бар, окъургъа бар, терк бар.

Бу схемалада тилде болгъан сёз тутушланы барысыны да юлгюлери бериледиле. Устаз аланы иги билирге, тап жарашдырып, ана тил бла литератураны кабинетинде ачыкъ жерде тутаргъа неда, аллай онгу болса, слайдла хазырлап, дерсе аланы окъуучулагъа диапроектор бла кёргюзте гуругъа керекди. Сёз тутушланы, алада сёзлени

байланыуларын окъутханда да, алайсыз окъуу материалны сабийлеге терен аныглатыргъа кыйын боллукъду.

Бу дерсе устаз, бу эки схемагъа таянып, окъуучулагъа бу затны кёргюзтеди: 1) бир-бирде баш сёзле кеслерине бойсунган сёзлеге болуш ахыр къошдурадыла; 2) бир-бирде баш сёзле кеслерине бойсунган сёзлеге сонгура къошдурадыла, 3) бир-бирде баш сёзле кеслерине бойсунган сёзлеге жукъ да къошдурмайдыла, 4) бир-бирде баш сёзде къайсы бетни кёргюзтген иелик жалгъау болса да, бойсунган сёз да ол бетни кёргюзтеди.

Бу затланы эсге алыу эки схемада берилген сёз тутушланы барысын да тёрт къауумгъа юлеширге онг береди. Устазны буйругъу бла окъуучула, схемалагъа къарап, ол къауумлагъа къайсы сёз тутушланы кирликлерин айтадыла. Ала тёртюнчю къауумгъа жаланда ат сёз тутушланы ючюнчю тюрлюсю тюшеригин кёредиле. Ала быладыла: *Азизни китабы, мени китабым, сени китабынг, бизни китабыбыз, сизни китабыгъыз, аланы китаплары.*

— Бююнгу дерсе сёз тутушланы жаланда бу тюрлюсюне къарарыкъбыз,— дейди устаз.— Быланы барысын да тефтерлеригизге жазыгъыз.

Баш сёзлени иелик аффикслерин белгилегиз.

— Биринчи юлгюде баш сёзю иелик жалгъауу къайсы бетни кёргюзтеди? — дейди устаз.

— Биринчи бетни.

— Бу сёз тутушну бойсунган сёзю уа къайсы бетни кёргюзтеди?

— Ол да биринчи бетни,— дейдиле окъуучула.

Устазны быллай сорууларына жууап эте, окъуучула бу сёз тутушланы барысында да баш сёзю иелик жалгъауу къайсы бетни кёргюзте эсе да, бойсунган сёз да ол бетни кёргюзтгенин белгиледиле.

Сора ол затха таянып быллай жорукъ жарашдырылады:

Ат сёз тутушну баш сёзю иелик жалгъауу къайсы бетни кёргюзте эсе да, аны бойсунган сёзю да ол бетни кёргюзтсе, анга бетде *келишиу* дейдиле.

— Быллай сёз тутушлада санда келишиу а бармыды? Бу юлгюлени тенглеширип кёрюгюз,— деп, устаз къангагъа жазады: 1) *Мени атым*, 2) *Бизни атыбыз*, 3) *Мени атларым*, 4) *Бизни атларыбыз*.

— Былада санда келишиу болургъа да, болмазгъа да болады,— дейдиле окъуучула. Сора устаз ол затны сылтаун ачыкълайды: «Бир адамны бир заты болгъанын не-

да кѣп адамны кѣп заты болгъанын кѣргюзтген сѣз тутушлада келишиу санда да болады. Адам бир болуп, аны затлары кѣп болсала неда адамла кѣп болуп, аланы уа жангыз бир затлары болса, быллай сѣз тутушлада санда келишиу болмайды».

Сора окъуучула дерсликни 9-чу бетин ачадыла, 10-чу бетине да кѣрайдыла. Анда келишиуню юсюнден берилген жорукъда эм юлгюледе кѣаллай халат кетгенин ачыклайдыла. Ала ол ишни тамамлар ючюн, бу юлгюлени тенгешдирирге боллукъдула: 1) *Сизни юйюгюз* (иелик этген адамла кѣндюле, ала не болгъан зат а бирди. Аны себепли санда келишиу жокъду. 2) *Сизни юйлеригиз* (бу юлгюле санда келишиу барды).

Аны ызындан устазны болушлугъу бла окъуучула, башда кѣргюзюлген сѣз тутушланы хайырланып, айтымла кѣурайдыла, аланы членлерини тюрлерин ызлайдыла. Сѣз ючюн: 1) Азизни китабы мендеди. 2) Азизни китабына кѣра. 3) Азизни юйюнден келме д. а. к.

Ол устазгъа быллай сѣз тутушланы бойсунган сѣзлерини айтымда кѣурода айгъакълаучу, баш сѣзню уа башчы, толтуруучу, болум болгъанларын кѣргюзтюрге онг береди.

Быллай ишлени магъаналары уллуду: ала окъуучулагъа сѣз тутушну кѣайтарыргъа, айтымны членлерин окъургъа хазырланыргъа болушадыла.

Бу вопросну аллай ишле бла бегитгенден сора, устаз окъуучулагъа хапарчыны башчы бла санда, бетде да келгенин эсгертеди. Ол кѣангагъа быллай юлгюле жазады:

1) Мен кѣшдан келеме. 2) Сиз окъуучуласыз.

3) Ол атасына болушады.

— Бу юлгюледе хапарчыны башчы бла келишгенин не зат кѣргюзтеди? — деп сорады устаз.

— Башчыны бети, саны тюрленсе, хапарчыны бети, саны да тюрленеди: *Мен окъуйма. Сен окъуйса. Ол окъуйду. Биз окъуйбуз* д. а. к.

Быллай юлгюледе келишиуню не зат кѣргюзтеди? Башчы кѣайсы бетни, санны белгилесе да, хапарчыны хапарчы жалгъауу да ол бетни, санны кѣргюзтеди. Ол затдан быллай жорукъ кѣуралады:

Айтымны башчысы кѣайсы бетни, санны кѣргюзте эсе да, хапарчысыны жалгъауу да ол бетни бла санны кѣргюзтсе, анга *келишиу* дейбиз. Хапарчы башчы бла бетде эм санда келишеди.

Алай бла, дерсени ахырында устаз окъуучулагъа бу затны кѣайтарып эсгертеди: малкѣар тилде, келишип, эки зат юрюйдюле: 1) иелик болушну формасындан кѣуралгъан айгъакълаучу башчы бла, толтуруучу бла, болум бла, 2) хапарчы башчы бла.

Устазгъа эсгертиуле: 1) иелик болушну формасындагъы сѣзню ызындан келген сѣзню иелик жалгъауу айтылмай кѣалыргъа болады. Ол кезиуде келишиу болмайды: *Бизни юй. Сизни школ.* 2) Хапарчы, алмашланы бир бирлеринден кѣуралса, башчы бла келишмейди: *Ол менме. Ол сиз эдигиз.* 3) Башчыны аллында кѣплюкню кѣргюзтген айгъакълаучу болса, хапарчы жангызлыкъ не кѣплюк санда юрюйдю: *Андан беш атлы келди. Андан беш атлы келдиле.*

Келишиуню юсюнден сѣз баргъанда, устаз бу затланы эде тутады.

IV. Жангы материалны бегитир ючюн, устаз дерсени ахырында дерсликде берилген 21-чи ишни хайырланыргъа боллукъду. Анда, келишиуге жораланып, андан башха иш жокъду. Юйге иш бере туруп, устаз аны эсге алады.

V. Юйге берилген иш. 1) Келишиуню юсюнден тефтерлеригизге жазгъан жорукъларыгъызын кѣлден билирге. 2) Башчылары бу сѣзледен кѣуралгъан айтымла жарашдырып жазаргъа: *мен, сен, ол, биз, сиз, ала; кесим, кесинг, кесигиз, кеси, кесибиз, кеслери; экибиз, барыбыз да, барыгъыз да.* 3) Бююннигю дерседе жазгъан сѣзлерибизни тюз жазылыуларын билирге.

9-чу дерс.

Сѣз тутушта эм айтымда бойсунган сѣзню баш сѣзге тагъылып келиуу.

Дерсени мураты: окъуучулагъа ана тилде тагъылыуу ангылатуу, аланы сѣзлени тюз тагъаргъа юйретуу.

I. Орфографиядан иш. Устаз юйге берилген орфография жорукъланы окъуучула кѣалай билгенлерин терк

окъуна соруу кѳреди. Хар окъуучу, орфография ишлени жа заргъа, энчи тефтер жюрютеди.

II. Ю йге берилген ишни тинтиу. Дерсни бу кесегинде окъуучуланы юйде къалай ишлегенлерин, келишиуню къалай ангылагъанларын тохташдырыгъа керекди. Ол баш борчду. Андан тышында, устаз окъуучулагъа быллай соруула береди: 1) Сѳзлени байланыулары эки тюрлю болады. Ала къайсыладыла? 2) Тенг жарашхан халда бир бирлери бла айтымны къаллай членлери байланадыла? 3) Бойсунуу байланыуну тилде къаллай магъанасы барды? 4) Сѳз тутушда бла айтымда сѳзле бир бирге къайсы мадарланы болушлукълары бла байланадыла?

Бу сорууланы ачыкълагъандан сора, устаз классха быллай соруу этеди: 1) Бизни тилибизде не зат не зат бла келишеди? 2) Хапарчыны башчы бла келишгенин не зат кѳргюзтеди? 3) Иелик болушну жалгъау къошулгъан **формасындагъы** сѳзню баш сѳз бла келишгенин а?

Бу сорууланы ачыкълагъандан сора окъуучуланы юйде къаллай айтымла къурап келгенлерине къаралады. Хар юлгюню сюзе туруп да, устаз окъуучуланы эслерин башдагъы соруулагъа бургъанлай турады.

III. Жангы материалны ангылатуу.

Озгъан дерсдеча, бу дерсе да устаз «Ат сѳз тутушла», «Этим сѳз тутушла» деген схемаланы хайырланады. Сѳзню быллай тенгleshдириуден башларгъа боллукъду: 1) ат сѳз тутушланы 1-чи эм 2-чи тюрлюлеринде бойсунган сѳзлени болуш ахырлары жокъдула, аланы ючюнчю тюрлюсюнде бойсунган сѳзле баш сѳзле бла келишген этеди дегенбиз; 2) Ат сѳз тутушланы тѳртюнчю тюрлюсюнде уа бойсунган сѳзлени болуш жалгъаулары бардыла: *чалгъы + гъа уста, мен + де жокъ, сен + ден тамата*. Бу сѳз тутушланы хайырланып, айтымла къурагъыз. Аланы бойсунган сѳзлерини болуш ахырларын скобкалагъа алыгъыз:

1) *Аслан чалгъы(-гъа) устады*. 2) *Ол китап мен(-де) жокъду*. 3) *Ол сен(-ден) таматады*.

Окъуучула бу айтымланы, скобкаладагъы болуш жалгъаулары айтмай, окъуп кѳредиле. Ол кезиуде бу айтымланы барысы да бузулгъан этедиле: *Аслан чалгъы устады* д. а. к. Ол нени кѳргюзтеди? Бу сѳз тутушлада баш сѳзле (уста, жокъ, тамата) бойсунган сѳзлеге болуш ахырла къошдурадыла. Ол затдан быллай жорукъ туады:

Сѳз тутушда неда айтымда баш сѳз бойсунган сѳзге болуш ахыр къошдурса, анга *тагъылыу* дейдиле.

Баш сѳз бойсунган сѳзню кесине болуш ахырны кючю бла тагъады.

Бу затны ангылагъандан сора, этим сѳз тутушланы схемасына ѳтедиле. Окъуучула анда баш сѳзлени бойсунган сѳзлеге къайсы болушланы ахырларын къошдуруп келгенлерин кѳредиле. Ала бу болушладыла: 1) бериучю болуш: *юй + ге къара*, 2) тамамлаучю болуш: *китап + ны окъу*, 3) орунлаучю болуш: *юй + де тур*, 4) башлаучю болуш: *мен + ден ал*.

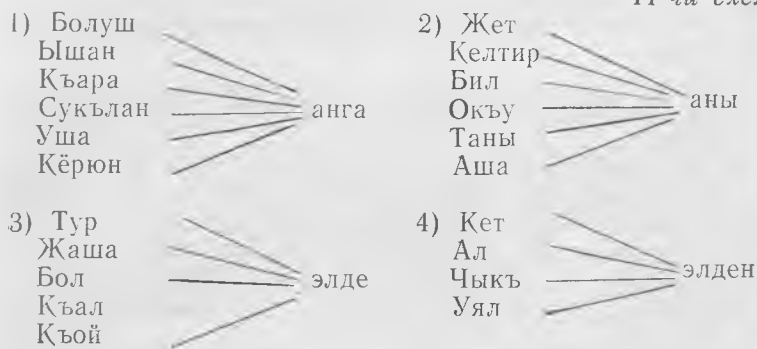
Бу сѳз тутушланы барысында да бойсунган сѳз баш сѳзге болуш ахыр къошдуруп келеди. Ол неге кѳре болады? Бу соруугъа тюз жууап бериуню магъанасы бек уллууду. Аны эсге алып, устаз быллай тенгleshдириуде этеди: 1) *юйге болуш*, 2) *юйню сюрт*, 3) *юйде тур*, 4) *юйден чыкъ*. Бу юлгюле кѳргюзтгенинге кѳре, баш сѳзню магъанасы тюрленсе, бойсунган сѳзню болушу да тюрленеди. Андан быллай жорукъ туады:

Сѳз тутушда неда айтымда баш сѳзню магъанасына кѳре, бойсунган сѳзге болуш ахыр къошулуп келсе, анга *тагъылыу*, дейдиле.

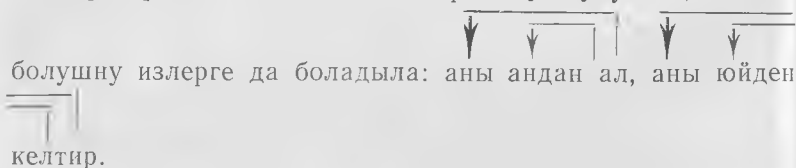
Бир-бирде уа баш сѳз бойсунган сѳзге болуш ахырны орунуна сонгура къошдурады: *юй таба бар, юйге дери бир* д. а. к. Сѳзлени быллай байланыуларына да тагъылыу дейдиле. Алай бла, башда кѳргюзтюлген затла окъуучулагъа бойсунган сѳзлени баш сѳзлеге болуш ахырланы эм сонгураланы кючю бла байланып келгенлерине тагъылыу дегенбибизни кѳргюзтедиле.

IV. Жангы материалны бегитир ючюн, устаз, башда къаралгъан юлгюлеге таянып, окъуучулагъа бу затны эсгертеди: сѳз тутушлада бла айтымлада бойсунган сѳзлени кеслерине тагъып келген сѳзле кѳбюсюнде этимле боладыла. Этимлени бир къаууму бир болушну излейди, башха къаууму башха болушну излейди. Аны эсге алып, дерсни бу бѳлюмюнде быллай юлгюлени тинтирте керекди:

11-чи схема

Бир-бирде этимле жангыз бир болушну угъай, талай

Дерсни ахырында, окъуучулары бу теманы къалай билгенлерин кёрюр ючюн, устаз алагъа 23-чю ишни тинтиредн.

Устазгъа эсгертиу. Ат сёз тутушлары ючюнчю тюрлюсюнде бойсунган сёз, баш сёз бла келишген этеди. Аны юсюнден 8-чи дерсе айтылганды. Алай мында бойсунган сёз, андан тышында, баш сёзге тагъылган да этеди, нек десенг ол иелик болушда жалгъау къошулуп келеди. Алай бу вопрос школ программагъа кирмейди. Болса да бу сёз тутушлада келишну да, тагъылыу да болгъанын устаз билирге, окъуучула сурасала уа, алагъа ишни тюзюн айтыргъа борчлуду.

V. Юйге берилген иш: 1) Дерсликни 10-чу бетинде тагъылыуну юсюнден берилген теория материалны эм классда тефтерлеригизге жазылган жорукъланы кёлден билирге. 2) 23-чю ишни тамамларгъа.

10-чу дерс.

Сёз тутушда бла айтымда бойсунган сёзню баш сёзге къысылып келиюу.

Дерсни мураты: Окъуучулагъа сёз тутушда бла айтымда бойсунган сёзню баш сёзге къысылып жюриюенин ангылатуу, аланы бойсунган сёзлери къысылып келген сёз тутушда бла хайырланаргъа юйретюу.

I. Орфографиядан къысха иш. Бу сёзлени жазыгъыз. Аланы тюз жазылыуларын эсде тутугъуз.

Тюзю	Терси
<i>мутхуз</i>	<i>бутхуз</i>
<i>маймёз</i>	<i>баймёз</i>
<i>къоншу</i>	<i>хоншу</i>
<i>къына</i>	<i>хына</i>
<i>муслийман</i>	<i>буслийман</i>

II. Юйге берилген ишни тинтиу.

Юй ишни тинтиуню бу соруулары ачыкълаудан башларгъа боллукъду: 1) Сёз тутушда бла айтымда бойсунган сёзле баш сёзлеге не бла байланадыла? 2) Тагъылыу деп неге айтабыз? 3) Баш сёзге тагъылып келген сёзлеге къайсы болушлары ахырлары къошуладыла? 4) Сёз тутушда бойсунган сёз баш сёзге дагъыда нелени болушлугъу бла тагъылады? 5) Бойсунган сёзлери тагъылып келген сёз тутушлары баш сёзлери тилни къайсы кесеклериндендиле? 6) Тагъылыуда баш сёзню магъанасы. Аны юсюнден не айтыргъа боллукъду? 7) Экишер болушну излеген этимле бармыдыла? Юлгюле келтиригиз.

Бу соруулагъа жууап бере туруп, окъуучула ат эм этим сёз тутушлары схемалары бла хайырланаргъа боллукъдула. Ол устазгъа, аз заман къоратып, талай окъуучуну билмин ачыкъларгъа болушурукъду.

Окъуучулары 23-чю ишни юйде къалай тамамлагъанларын ачыкълай туруп да, устаз аладан башда кёргюзтюлген соруулагъа жууап излейди.

III. Жангы материалны ангылатуу.

Устаз къангагъа быллай юлгюле жазады: 1) *Мен комсомолчума. Мени школум.* 2) *Школгъа бар, Азизден таматады.* 3) *Терк бар, билим ал.* Сора классха сорады: «Бу юлгюледе бойсунган сёзле къайсыладыла?» Окъуучула ол соруугъа жууап бердиле. Устаз бу юлгюледе бойсунган сёзлени тюплерин ызлайды: 1) **Мен комсомолчума. Мени школум.** 2) **Школгъа бар, Азизден таматады.** 3) **Терк бар, билим ал.**

— Биринчи юлгюледе бойсунган сёзле баш сёзлеге къалай байлангандыла. Экинчи юлгюледе уа? — деп сорады устаз. Биринчи юлгюледе бойсунган сёзле баш сёзле бла келишип келедиле, экинчи юлгюледе уа — тагъылып. Окъуучула аны айтадыла. Келишиуню, тагъылыуну не затла кёргюзтгенлерин ачыкълайдыла. Сора юлгюлени ючюнчю къауумуна кёчедиле.

— Бу юлгюлени бойсунган сёзлерини жалгъаулары бармыдыла? — дейди устаз. — «Угъай», — деп жууаплайдыла окъуучула. — «Бойсунган сёз баш сёзге болуш жалгъауу болмай къошулса, аллай байланыугъа къысылуу дейдиле, — деп ачыкълайды устаз. — Алай къысылып къаллай сёзле келирге боллукъдула?» Окъуучула бу соруугъа толду жууап берир ючюн, бу схема къангагъа тагъылады.

Бойсунган сёзлери къысылып келген сёз тутушла.

12-чи схема

№№	Бойсунган сёзлени тилни къайсы кесеклеринден болгъанлары	Баш сёзлени тилни къайсы кесеклеринден болгъанлары	Юлгюле
1.	Сёзлеу	Этим	<i>Терк кел</i>
2.	Этимча	Этим	<i>Чабып бар</i>
3.	Инфинитив	Этим	<i>Окъургъа юйрен</i>
4.	Тамамлаучу болушну жалгъаусуз формасындагъы ат	Этим	<i>Билим ал</i>
5.	Сыфат баш болушда	Ат	<i>Ахшы адам</i>
6.	Этимсыфат баш болушда	Ат	<i>Окъургъан адам</i>
7.	Санау баш болушда	Ат	<i>Беш китап, бешинчи тизгин</i>
8.	Алмаш баш болушда	Ат	<i>Бу китап</i>
9.	Ат баш болушда	Ат	<i>Агъач кюрек</i>
10.	Ат иелик болушну жалгъаусуз формасында	Ат	<i>Терек бутакъы</i>
11.	-ча жалгъауу болгъан сёз	Ат, этим	<i>Аныча адам, менича окъу</i>

Устаз къангагъа быллай сёз тутушла жазады: *он адам, къызыл байракъ, жюн келек, Ленин орамы, бийик юй, анда тур, келлик кюнле, ол иш, биринчи стол, насыплы*

тамла, къоян тут, келир заман, окъургъа бардыкъ, билип ишле, быйыл ишлегенди, адамгъа ишле.

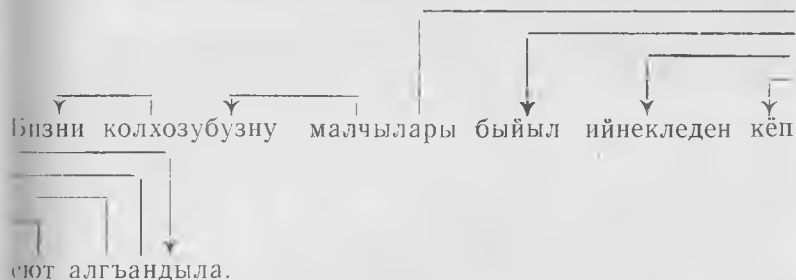
Окъуучула быланы таблицада берилген сёз тутушлары къайсы къауумларына киргенлерин айтадыла.

IV. Жангы материалны бегитиу.

Окъуучула окъуу китапта 27-чи иште берилген сёз тутушлары тинтедиле: а) аланы бойсунган сёзлерин эм баш сёзлерин белгилейдиле: б) аланы тилни къайсы кесеклеринден болгъанларын ачыкълайдыла, в) бойсунган сёзлерини къаллай формада келгенлерин, баш сёзлеге къалай байлангъанларын кёрдютедиле.

Андан сора устаз окъуучулагъа айтымда сёзлени бир бирлери бла байланып жюрюгенлерин кёрдютеди. Ол мурадатда къангада жазылгъан айтымны былай тинтсе, игиди:

13-чю схема

сют алгъандыла.

Быллай юлгюле сёзлени айтымда бир бирге байланыулары юч тюрлю (келишиу, тагылыу, кысылыу) болгъанларын кёргюзтюрге, аланы барысын да бирге кёрюрге, тенлешдирирге, алай бла терен ангылатыргъа болушадыла.

V. Юйге иш. Дерс китапны 4, 5 параграфларында сёзлени байланыуларыны юсюнден айтылгъан затланы иги билдирге. Анда берилген 29-чу ишдеги айтымлада болгъан сёз тутушланы жазыгъыз. Аланы хар биринде бойсуинган сёзню баш сёзге къалай байланганын кёргюзтюгюз.

къыс.
кел.
тагъ.

Ю л г ю л е: къара булут, мен окъуйми, атдан тюш.

БОШ АЙТЫМ ЭМ АНЫ ТЮРЛЮЛЕРИ

I. Бош айтымла, тюрлю-тюрлю шартлагъа кёре, бир ненча къауумгъа юлешинедиле. Сёз ючюн, бир-бир айтымланы эки баш членлери болады, аланы башхаларын къурар ючюн а жалан да бир баш член керек болады. Ол зат бош айтымланы, къуралыуларына кёре, эки тюрлюге юлеширге боллугъун кёргюзтеди: 1) Эки баш членли айтымла: Совет адамла насыплыдыла. Ала бир юйорча жашайдыла, 2) бир баш членли айтымла: Мында жылыды. Таугъа биллйтын барылады. Дерсинги этдингми?

II. Эки баш членли айтымла да, бир баш членли айтымла да, тилде къуллукъларына кёре, бир бирден айырылыргъа боладыла. Аланы адам сёз нёгерине бир затны билдирир ючюн хайырланыргъа болады. Аллай муратда хайырланылгъан айтымгъа **хапарлаучу айтым** дейдиле. Быллай айтым хапарлау интонация бла айтылады: *Бизни кеп миллетли къыралыбызда адамла шухъ жашайдыла. Ала мамырлыкъны сөөдиле.*

Бир-бирде уа адам айтымны сёз нёгеринден бир зат билдир ючюн хайырланады. Аллай мурат бла хайырланылгъан айтым соруучу интонация бла айтылады. Анга соруучу айтым дейдиле: *Иги окъуймуса? Поезд би станицяда тохтарыкъмыды?*

Бир-бирде бизни биреге бир иш этдирлигибиз келеди. Ол заманда биз ол излемибизни сёз нёгерибизге не буйрукъ, не тилек халда билдиребиз: *Балам, ариу къылыкълы бол. Бери терк жет.* Быллай айтымлагъа **буйрукъчу айтымла** дейбиз.

Бош айтымланы арасында кётюрюучю интонация бла айтылгъанла да тюбейдиле. Ала сёлешген, жазгъан адамны тюрлю-тюрлю сезимлерин кёргюзтедиле. Алагъа **кётюрюучю айтымла** дейдиле: *Терк! Кёр аны этгенин!*

Алан бла, айтымла тилде къуллукъларына кёре, хапарлаучула, соруучула, буйрукъчула боладыла. Быланы къайсы бири да, кётюрюучю интонация бла айтылса, кётюрюучю айтым болады.

III. Баш членледен сора членлери болмагъан айтымгъа **жайылмагъан айтым** дейдиле: Къойла оглайдыла. Азиз жырлайды. Айтымны баш эм бирси членлерине бойсунуп келген сансыз членлери болсала, анга жайылгъан айтым дейдиле: *Къозулу къойла кенг талада ырахат оглайдыла. Бизни Азиз «Гапалауну» ариу жырлайды.*

IV. Бир-бирде айтымны не баш членлери, не сансыз членлери жетмей къалыргъа боладыла. Аны себепли конгексте таянмасанг не да къаллай халда айтылгъанларын эсге алмасанг, ол айтымла ангылашынмайдыла. Быллай айтымлагъа **кем айтымла** дейдиле: 1) *Театргъа барамыса? — Хау.* 2) *Харун къойчуду. Хар къойдан биришер къозу алады.*

Башда берилген къысха билдириуле кёргюзтгениге кёре, бош айтымланы тюрлю-тюрлю шартлагъа таянып, тёрт уллу къауумгъа юлешедиле. Ол къауумланы хар бири да дагъыда бир ненча къауумгъа юлешинеди. Школ программа устаздан окъуучуланы ол зат бла шагъырей этерин излейди. Ол борчну жетишимли тамамлар ючюн, устаз башда айтылгъан соруулагъа, аланы бир бирден айырмай, байламлы къараргъа керекди.

II-чи дерс.

Бош айтымланы тилде къуллукъларына кёре тюрлюлери. Сёзлени байланыулары.

Дерсини мураты: окъуучуланы бош айтымланы тилде къуллукъларына кёре тюрлюлерини эм сёзлени байланыуларыны юсюнден билмлерин кенгертиу.

I. Орфографиядан къысха иш. Устаз бу жорукъну алгъадан уллу къагъытха жазады. Аны къаапгагъа тагъады. Окъуучула анда болгъан сёзлени тефтерлерине кёчюредиле, эм аланы жазылыуларын эсде гутадыла.

Бу сёзлени тамырларында къысыкъ тауушла эшитилгенлерича жазыладыла: *чепкен, тапка, бутакъ, быттыр, ортте, биттиркоч, мыртты, хурттак, чынтты, тёппе, дуппур,*

гаккы, гунпур, чыккыр, бокка, гокка, типиски, эски. жум-макѳ, сяммек, сыптырыл, анстан, эшта.

II. Юй ишни тингиу. Окѳуучула юйде тамамла-гъан ишни биринчи юч айтымындан бу сѳз тутушланы чы-гъарыргъа боллукѳду: А) 1) бир жанына айланырыкѳ болуп (тагъ.), 2) эл таба кѳарап (тагъ.), 3) эл таба кѳа-рап тохтады (кѳыс.); Б) 1) тюз бурунчугѳу (кѳыс.), 2) гитче эринчиклери (кѳыс.), 3) жукѳа эринчиклери (кѳыс.), 4) кѳалын кѳашичкѳлары (кѳыс.), 5) чачы ар-тына таралгъан (тагъ.), 6) чачы артына таралгъандан кенг кѳрюннген (тагъ.), 7) ачыкѳ мангылайчыгѳы (кѳыс.), 8) анга бере эди (тагъ.), 9) ариулукѳну бере эди (тагъ.), В) 1) быллай ариулугѳу (кѳыс.), 2) ариулугѳу болгъан сабий (кѳыс.), 3) ата-анасына берликди (тагъ.), 4) кѳаллай уллу кѳууачи (кѳыс.).

Къангагъа эки окѳуучу чакѳырылады. Аланы бири бой-суннган сѳзлери баш сѳзлерине кѳысылып сѳз тутушланы, экинчиси уа бойсуннган сѳзлери баш сѳзлерине тагѳылып келген сѳз тутушланы жазады. Ала ол ишни тамамлап бошагъынчы, класс устазны бу сорууларына жууап бере-ди: 1) Сѳзле бир бирге нелени болушлукѳлары бла байла-надыла? 2) Келишиу деп кѳаллай баиланыугѳа айтабыз? Бизни тилибизде не затла келишедиле, неле бла келише-диле? 3) Кѳысылгъан сѳзле баш сѳзлеге нени болушлугѳу бла байланадыла? Кѳысылып тилни кѳайсы кесеклерине кирген сѳзле келедиле? 4) Тагѳылып а? Кѳайсы болуш-дагѳы сѳзле тагѳыладыла? 5) *Мутхуз, маймѳз, кѳоншу, кѳына, муслиман* деген сѳзлени тюз жазылыуларындан хапар айтыгѳыз.

Бу сорууланы ачыкѳлагъандан сора, устаз къангагъа чакѳырылгъан окѳуучулагъа сорады. Класс бла бир-ге, бар эселе, аланы халатларын тюзетеди.

III. Жангы материалны ангылатуу.

Окѳуучула хапарлаучу, соруучу, буйрукѳчу эм кѳтюрюу-чю айтымланы 4-чю классда окѳугъандыла, аны себепли устаз аланы бу айтымланы алгъадан билгенлерине тая-ныргъа, аны хайырланыргъа керекди. Ол муратда устаз къангагъа быллай схеманы тагѳады. (Онгу болуп, табли-цаланы, схемаланы диапроектор бла экранда кѳргюзтсе, бек игиси олду).

Соруучу айтымны кѳуралыуу.

14-чю схема

Соруучу айтымны кѳурагъан мадарла	Юлгюле
1. Соруучу сѳзлени болуш-лукѳлары бла	<i>Ким окѳуйду? Нени окѳуй-ду? Кѳалай окѳуйду? Ненча ки-тап окѳуду? Кѳаллай ки-тап окѳуйду? Кѳачан окѳуй-ду?</i>
2. Кѳарамчы сѳзлени бо-лушлугѳу бла	<i>Баям, сен кѳойчуса? Сен кѳойчу болурса?</i>
3. Соруучу кесекчикленн болушлукѳлары бла	<i>Мен окѳуучума, сен а? Сен да окѳуучуса да? Сен кетемисе? Аслан келликдими?</i>
4. Соруучу сѳзлени эм со-руучу кесекчикленн бир-ге хайырланып	<i>Аслан кѳайдадымы? Аслан кимни кѳредими? Аслан кѳайда жашайдымы?</i>
5. Соруу интонацияны бо-лушлугѳу бла	<i>— Аслан школгѳа кетди. — Бусагѳатда?</i>

Дерсни хапарлаучу айтымны шартларын ачыкѳлаудан башларгъа керекди. Аллай айтым бир затны хапарлар ючюн хайырланылады. Биринчиден, хапарлау интонация бла айтылады. Экинчиден, анда соруучу сѳзле, аллай кесекчикле, междометияла болмайдыла. Ючюнчюден а, ал-лай айтымны хапарчысы туура турушдагѳы этимден кѳу-ралады.

Бу затланы айтхандан сора, устаз окѳуучулагъа соруу-чу айтымны адам бирлсден бир затны билир ючюн хайыр-ланнганын айтады. Быллай айтымны не тюрлюсю да соруу интонация бла айтылады. Соруучу айтымны кѳурагъан затла интонациядан сора да бардыла. Ала бу схемада кѳргюзтюледиле. Ол мадарланы кетерсек, айтымла соруу-ларын тас этдиле. Аны алайлыгъын устаз окѳуучулагъа схемада берилген юлгюледе кѳргюзтеди.

Буйрукѳну, тилекни, жалыныуну кѳргюзтген айтымла-гъа буйрукѳчу айтымла дейдиле. Ала буйрукѳ интонация

бла айтыладыла. Кеслери да кысхала боладыла. Алагъа айланыула киррге боладыла. Быллай айтымланы хапарчылары кёбюсюнде этимни буйрукъчу туруш формасындан кьураладыла.

Ала этимни башха формаларындан кьуралыргъа да боллукъдула. Аны алайлыгъын устаз окъуучулагъа бу схемада кёргозтюрге боллукъду.

Буйрукъчу айтымны кьуралыуу.

15-чи схема

Буйрукъчу айтымны хапарчысыны кьуралыуу	Юлгюле
1. Этимни буйрукъчу турушундан	<i>Жамал, чап, суу келтир. Келигиз, жашла. Окъумай кьойма.</i>
2. Этимни туура турушундан	<i>Бир кесекден дерслеринги окъурса. Къайдада узакъгъа иш кертерсиз.</i>
3. Этимни шарт турушундан сора «а» кесекчикни хайырланып	<i>Къартлагъа болушсанг а.</i>
4. Этимни белгисиз формасындан	<i>Мамырлыкъ ючюн кьаты кюреширге!</i>

Буйрукъчу айтымлада *че, маржа, къайдада, хайда* деген сёзле келирге боладыла: *Че, окъу. Хайда, турма.*

Хапарлаучу, соруучу, буйрукъчу айтымла, кётюрюучю интонация бла айтылсала, кётюрюучю айтымла боладыла: *Чап! Терк бол! Эшитемисе! Атанг келгенди!*

Алай бир-бир айтымла кьуруда аллай интонация бла айтыладыла. Алада кёбюсюнде междометияла боладыла: *Ма санга! Бар алай! Ай аман а! Уй, аман зат!* Бир-бирде кётюрюучю айтымла междометияланы кеслеринден кьуралып кьалыргъа да боладыла: *«Аха! Ууай! Жилян!*

Быллай юлгюле келтирип, устаз окъуучулагъа кётюрюучю айтымланы бирси айтымладан айыргъан затланы (кётюрюучю интонация бла айтылуларын, междометиялары болгъанын, адамны кьоркыгъанын, элгеннгенин, чамланнганын эм аллай башха сезимлерин кёргозтюулерин) ачыкълайды.

IV. Жангы материалны бегитиу.

Класда 31-чи иш тамамланады. Анда берилген айтымланы интонация, кьуралыу, грамматика жаны бла башхалыкълары ачыкъланадыла.

V. Ю й ге и ш. Дерсликде бу темадан, окъуучула юйде тинтип келирча, ахшы материал жокъду. Аны себепли устаз алгъа кеси хазырлагъан ишни береди неда окъуучулагъа ала кеслери сайлагъан чыгъармадан экишер хапарлаучу, соруучу, буйрукъчу эм кётюрюучю айтым жазып алыргъа буюрады.

ЭКИ БАШ ЧЛЕНЛИ АЙТЫМ

12-чи дерс.

Айтымны членлери.

Эки баш членли бош айтым эм бир баш члени бош айтым. Жайылмагъан айтым эм жайылгъан айтым.

Дерсни мураты: айтымны члени деп неге айтылгъанын къайтарыу, эки баш членли эм бир баш членли айтымланы ангылатыу, жайылмагъан айтымны жайылгъан айтымдан башхалыгъын ачыкълау.

I. Ю й ишни тинтиу. Окъуучулагъа соруп, аланы озгъан дерсни къалай билгенлерин ачыкълау.

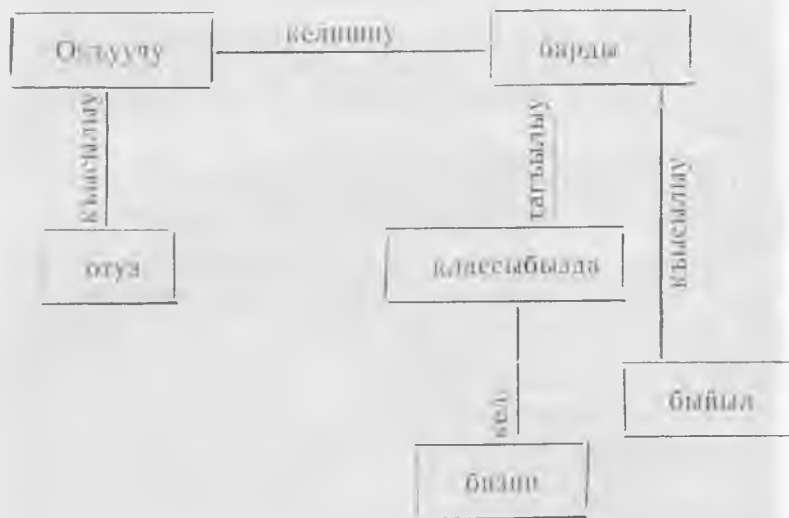
Алгъа окъуучула устазны бу сорууларына жууап бердиле: 1) Тилде кьуллукъларына кёре бош айтымла юч тюрю боладыла. Ала къайсыладыла? 2) Хапарлаучу айтымны не муратда хайырланабыз? 3) Хапарлаучу айтым къаллай интонация бла айтылады? 4) Аллай айтымны хапарчысы къаллай формада келеди? (Этимни буйрукъчу турушундан къалгъан турушларында келдиле, хоулаучу, угъайлаучу формада да болады). 5) Соруучу айтымны не мурат бла хайырланабыз? 6) Аллай айтым нелени болушлукълары бла кьуралады? 7) Буйрукъчу айтымны уа адам къаллай мурат бла хайырланады? 8) Аллай айтымны кьуралыуунда болгъан энчиликлени кёргозтюгюз. 9) Кётюрюучю айтым деп, къаллай айтымгъа айтадыла? Аны бирси айтымладан башхалыгъы неведи?

Бу сорууланы ачыкълагъандан сора, устаз озгъан дерсде юйге берилген орфография жорукъну окъуучула къалай билгенлерин кёреди.

II. Орфографиядан кысха иш. Бу орфография жорукъну жазаргъа эм эсде тутаргъа: **къ** эм **к** таууш-

ге кысылып, тагылып неда ала бла келишип жюрию-генлерин ачыклайдыла. Аны устаз алагъа юлгюледе былай кѳргюзтюрге боллукъду:

16-чы схема

В. Къангада жазылгъан айтымланы арасында, бирден сора, баш членлери болмагъанла къайсыладыла? Аллай айтымла быладыла: 1) *Къошха былайтын барылады.* 2) *Асланны башха ишге кѳчюрюрге керекди.* 3) *Кел, кетейик.* 4) — *Киногъа барамыса? — Барама.* 5) *Къыш. Сууукъ-лукъ.* 6) *Атха минген этедиле.* 7) *Егюзню жекген этедиле.* Былагъа таянып, устаз окьуучулагъа бир баш членли айтымланы магъана жаны бла толу болгъанларын, тилде кеслерни алларына эркин жюриюрге боллукъларын кѳргюзтеди. Алай, сансыз членлерин кегерсенг, бу айтымланы бир-бирлери бузулуп къалыргъа, магъана жаны бла кем болургъа боладыла. Окьуучула аны алайлыгъын бу юлгюледе, аланы сансыз членлерин кетерип, алай кѳредиле: *Къошха былайтын барылады. — Барылады.*

IV. Ю й иш: 1) Окьуу китапны 7-чи параграфындан башлап, 8-чи параграфына дери окьургъа, 2) 38-чи ишни тамамларгъа. 3) Тилни кесеклерин къайтарыргъа.

АЙТЫМНЫ БАШ ЧЛЕНЛЕРИ

13-чю дерс.

Башчы эм аны баш шартлары.

Дерсени мураты: окьуучуланы айтымны башчысыны энчиликлери бла теренирек шагъырей этну.

1. Орфографиядан къысха иш. Орфографиядан озгъан дерсе берилген ишни окьуучуланы къалай билгенлерин ачыкълау, сора алагъа бу жорукъну жаздырыу.

Ч тауушну аллында келсе, *ш ч*-ча эшигиледи, болса да порленмей жазылады: *гутча, житчи, сютча, гитче, патчах* д. б.

II. Ю й ге берилген ишни тинтиу.

Бу ишни окьуучулагъа былай сорууланы бериуден башларгъа боллукъду:

1. Айтымны члени деп неге айтабыз? Айтымны члени бла тилни кесегини бир бирден не башхалыгъы барды? Аны юлгюледе кѳргюзтюгюз.

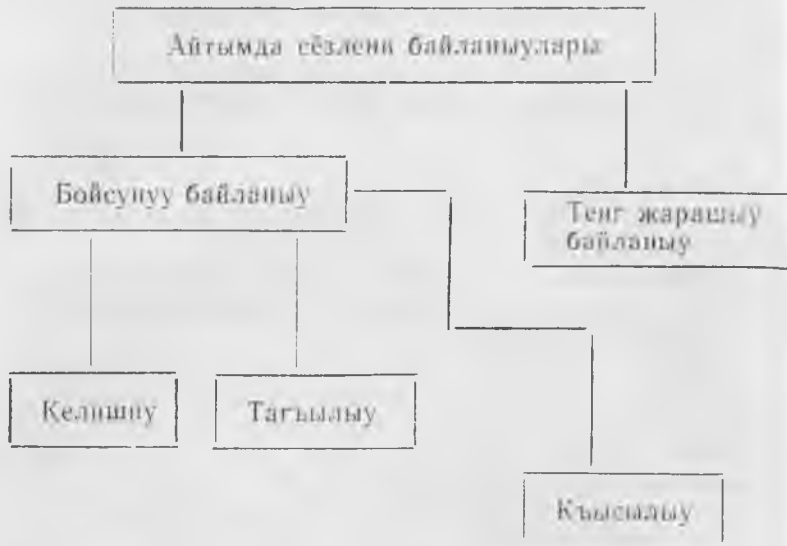
Окьуучула бу сорууну 2-чи кесегине жууап берирге къыйналыргъа боллукъдула. Айтымны членлерини бла тилни кесеклерини бир бирден башхалыкъларын ачыкълауны магъанасы уллуду. Аны эсге алып, устаз окьуучуланы жууапларын ачыкъ эм терен этеди. Ол муратда окьуучулагъа, къангагъа, тефтерлерине да жаздырып, быллай юлгюле тинтиредиле: 1) Жел урады. Жел иссиди. 2) Жюн хайырлыды. Хайырлы ишге къатышыгъыз. Азиз тюкенден жүн кѳлек келтиредиле. Къойну жүнюн жуу.

Быллай иш окьуучулагъа бу затланы тынч ангыларгъа болушады: а) айтымны хар члени тилни тюрю-тюрю кесеклеринден къуралады; 2) тилни хар кесегини, кесини формасына эм айтымда къайсы сѳзге къалай байланганына кѳрс, айтымны тюрю-тюрю членлерини къллу-гъун толтурады.

2. Айтымны членлери бир бирге къалай байланадыла? Окьуучула бу соруугъа жууап бере туруп, устаз алагъа айтымда сѳзлени байланыулары эки тюрю болгъанын эсгертеди: 1-чиси — бойсунуу халда байланыу, 2-чиси — тенг жарашыу халда байланыу. Окьуучула устазны буйругъу бла аны быллай схемада кѳргюзтедиле.

Андан ары бойсунууну бла тенг жарашыуну бир бирден башхалыкъларын эсгертирге, аланы айтымны къллай членлерин байлауда хайырланылгъанларын ачыкъларгъа керекди. Андан тышында, былайда айтымда сѳзлени бир бирге кеслерини баш формаларыны (*беш адам*), болуш ахырларыны (*школдан кел*), сонгураланы (*школ таба бар*) эм байлауланы болушлукълары бла байланганын кѳргюзтюню уллу магъанасы барды.

3. Жайылмагъан айтым деп къллай айтымгъа айта-

быз? Аны ненча члени болургъа болады? Юлгюле келтирип кёргюзтюгюз.

Бу соруугъа жууап этген окъуучуну эм битеу классны эсин устаз бир баш членли жайылмагъан айтымны эки баш членли жайылмагъан айтымдан башхалыгъын ачыкълауугъа бурады. Бу сорууну ачыкълай туруп, окъуучула, кеслери келтирген юлгюледен тышында, быллай айтымла тинтиледи: 1) *Къар жауду. Тюнене къар жауду. Тюнене тауда къар жауду. Тюнене тауда терен къар жауду. Тюнене бийик тауда терен къар жауду. Тюнене бизни бийик тауда терен къар жауду.* 2) *Суукъду. Мында суукъду. Мында сабийлеге суукъду. Мында школчу сабийлеге суукъду.* 3) *Къыш. Суукълукъ. Кёпге созулган къыш. Тауда жаныуарлагъа къыйынлыкъ келтирген суукълукъ.*

Бу юлгюлени эм юйге берилген упражненияланы тинте туруп, устаз окъуучуланы эслерин бу затлагъа бурады: 1) айтымда башчы бла хапарчы бир бирлери бла байланадыла, 2) айтымны бирси членлери башчыгъа бла хапарчыгъа неда бир бирге къарайдыла, 3) башчы бла хапарчы, биригип келселе, жайылмагъан айтым къурайдыла. 4) Жайылмагъан айтым магъана жаны бла бирде толугъа бирде кем болады: 1) *Жауун жауады. Къойла отлайдыла.* 2) *Аслан кёредди. Зарият эсгереди.*

Быллай тенгледирнуле окъуучулагъа айтымны магъа-

насын толугъа этнуде айтымны баш эм сансыз членлерини кылай магъаналары болгъанларын кёрюрге, алагъа келтир дерслени темаларын ангыларгъа хазырланыргъа болушады.

III. Жангы материалны ангылатуу.

Окъуучула башчыны 4-чю классда окъугъандыла. Аны эсге алып, устаз дерсени классда быллай сорууладан башлайды: 1) Башчы къайсы болушда келген сөзден къурады? 2) Башчы къалай соруулагъа жууап болады? 3) Башчы айтымда къайсы член бла байланады? Къалай байланады? 4) Башчы нени кёргюзтеди?

Бу соруула окъуучуланы башчыны юсюнден билгенлерин эслерине тюшюредиле. Аны бла бирге, ала нени билгенлери, нени билмегенлери да белгили болады. Оя а устазгъа къайсы соруугъа кёбюрек эс буругъа керек болгъанын, дерс къалай бардырылса иги болгъанын кёргюзтеди.

Керекли вопросланы ачыкълар ючюн, устаз окъуучулагъа 39-чу ишни этдиреди. Анда берилген айтымланы окъуучуланы бири къангагъа, кългъанлары тефтерлерине жазадыла. Хар айтымны тинте туруп, окъуучула башда кёргюзтюлген соруулагъа жууап бердиле. Ол иш бошалгъанлай, устаз классха быллай сорады: «Бу айтымланы хапарчылары тилни къайсы кесеклеринден къуралгъандыла?»

Бешинчи айтымны хапарчысы сифатдан, кългъан айтымланы хапарчылары уа этимден къуралгъандыла. Устаз окъуучуланы эслерин анга бурады. Сора алагъа бу затланы эсгертеди: 1) Башчы дайым баш болушда келеди; 2) хапарчыда не айтыла эсе да, ол башчыны юсюнден айтылады. Хапарчы этимден къуралса, ол этим кёргюзтген иш башчы этген иш болады. Аны алайлыгъын бу иште берилген айтымланы бешинчисинден кългъанланы барысында да кёребиз; 3) хапарчы этимден башха затладан да къуралыргъа болады. Ол кезнуде да хапарчы хапарлагъан зат башчыны юсюнден болады. Аны алайлыгъы 5-чи юлгюде кёрюнеди;

Былайда устаз окъуучлагъа быллай юлгюлени да тенгледирнип кёргюзтеди: а) *Биз окъуучулабыз.* б) *Азиз жигитди.* г) *Муса элгенди* д. б. Ол а окъуучулагъа башчы хапарчы кёргюзтген ишни, шартны, халны иеси болгъанын кёргюзтеди.

«Айтымда сөзлени байланыулары» деген теманы окъуучула, окъуучулагъа башчы бла хапарчы бир бирге къллай байланганлары кёргюзтюлген эди. Болса да быллай-

да бу вопросну жангыдан кыйтарырга керекди. Бу ишни тамамларча, окъуу китапта упражнение берилмейди. Аны себепли устаз дерсге быллай юлгюле хазырлап келеди: 1) *Мен колхозда ишлейме.* 2) *Сен школгъа кетдинг.* 3) *Ол малчыды.* 4) *Биз пионерлебиз.* 5) *Сиз иги окъугъуз.* 6) *Ала ыннагъа болушадыла.*

Былада башчыла кыйсы бетни кѳргюзте эселе да, хапарчыларыны ахырларындагъы жалгъаула да ол бетни кѳргюзтедиле. Башхача айтсакъ, башчы кыйсы бетде, санда болса да, хапарчы да ол бетде эм санда болады. Ол хапарчыны башчы бла бетде эм санда келишгенин кѳргюзтеди.

Окъуучула ол затны ангылап башлагъандан сора, устаз классха айланып, былай айтады: «Башчыны баш шартларын жангыдан кыйтарып айтыгъыз». Окъуучулары бир неччасы башчыны ол шартларын санайдыла: 1) башчы баш болушдагъы сѳзден къраллады, 2) ол къруда хапарчы бла байланады эм ол кѳргюзтген ишге, шартха не болады, 3) башчы хапарчыны кеси излеген бетге, санга салдырады.

Ол шартлагъа таянып, устазны болушлугъу бла окъуучула башчыны былай ачыкълайдыла: Айтымда баш болушда келип, хапарчы кѳргюзтген ишге, шартха не болуп, хапарчыны кеси бла келишдирип жюриген сѳзге *башчы* дейдиле.

Устазгъа эсгертиу. Окъуу китапта айтылгъаннга кѳре, башчы «айтымны баш магъанасын жюриуетеде». Ол терсди. Аны алайлыгъын устаз окъуучулагъа «Логика басым», «Айтымда сѳзлени орунлары» деген темаланы окъута туруп кѳргюзтюрюкдю.

Хапарчыны башчы бла келишиу халда байланганыны юсюнден 8-чи дерсде айтылгъанды. Болса да былайда бу затны юсюнден айта туруп, устаз быланы эсге алырга керекди: а) хапарчы 1-чи, 2-чи бетни кѳргюзтген алмашдан къралса, башчы бла келишмейди: 1) *Ол менме.* 2) *Бу сенсе.* 3) *Ол кесим эдим.* 4) *Ала бизбиз.* 5) *Ала сизсиз:* б) айтымда бир туудукъ башчыла болсала, аланы араларында уа биринчи бетни кѳргюзтген башчы болса, хапарчы ол башчыны бетин кѳргюзтеди: *Аслан, сен эм мен студентлебиз;* в) айтымдагъы бир туудукъ башчыла 2-чи, 3-чю бетни кѳргюзтселе, хапарчы экинчи бетде болады: *Харун бла сен окъуучуласыз;* башчы кыйсы санда болса да, хапарчы да ол санда келеди: 1) *Мен китап окъуйма.* 2) *Биз китап окъуйбуз.* Алай бир-бирде башчы, жангызлыкъ санда болса да, кѳплюкню кѳргюзтюрге болады. Аны

себепли ол кезиуде хапарчы да кѳплюк санда келеди: *Халкъ арбазгъа жыйылдыла.* Быллай айтымда хапарчы жангызлыкъ санда келирге да болады: *Халкъ арбазгъа жыйылды.*

Бир-бирде башчыны кѳплюк санны кѳргюзтген айгъакълаучусу болургъа болады. Хапарчы ол кезиуде да кѳплюк не жангызлыкъ санда келирге болады: 1) *Бизни школубуз-да кѳн сабий окъуйдула.* 2) *Анда жоюз устаз ишлейди.*

Бу затланы окъуучулагъа терен ангылатыр ючюн, устаз алагъа быллай юлгюлени тингдиреди: 4) *Бизге кѳнникъгъа эки адам келдиде.* 2) *Бизни колхозубузда къыркъ автомашина бардыла.* 3) *Хар ким окъургъа сюедиле.* 4) *Мурат бла Асхат кѳошдадыла.*

Окъуучула бу айтымлада хапарчыны башчы бла байланыуу неге кѳре болгъанын ачыкълайдыла.

Дерсни ахырында устазны буйругъу бла окъуучула бу дерседе къралгъан вопросланы барысын да жангыдан кѳлдѳн айтадыла. Башчы баш членнге нек саналады? Бу сорууну ачыкълаугъа устаз артыкъ да уллу эс бурады. 1) Башчы хапарчы бла биригип келсе, айтым къраллады. 2) Айтымда хапарчыны да, алай эсе уа, анга къраргъан сѳзлени да, айгъакълаучуну да башчы кесине бойсундурады. Анга айтымны баш члени деп, аны ючюн айтадыла.

IV. Юйге берилген иш: 1) окъуу китапны 20—21-чи бетлеринде берилген теория материалны окъургъа, 2) башчыны баш шартларын, ачыкълауун билирге; 3) окъуу китапта берилген 40-чы ишни жазаргъа, анда башчыны неден къралгъанын, хапарчы бла къалай байланганын айтыргъа, 4) тилни кесеклерин кыйтарыргъа.

14-чю дерс.

Башчыны къралууу.

Дерсни мураты: окъуучулары башчыны къралуууну юсюнден билимлерин кенгертиу, аланы бош, кѳш, айланч башчыла бла шагъырей этиу.

I. Орфографиядан къысха иш. 1) Юйге берилген орфография жорукъну окъуучула къалай билгенлерин ачыкълау. 2) Юйге бу ишни берну: Бу сѳзлени тефгерлеригизге жазыгъыз, къалай жазылгъанларын эсде тутугъуз: а) *ачхыч, басхыч, бычхы, басха, ѳксюз;* б) *акъ-сикъ, бучхакъ, бахча, ахшам, тасха, бохча, ахшы.*

II. Юй ишни тинтиу. 1) Устаз озгъан дерсде къралгъан затланы окъуучулагъа сорады. Алай бла аланы ол вопросланы къалай билгенлерин ачыкълайды. Ала иши ангыламагъан затланы ангылатыугъа бу дерсде энчи

эс бурады. 2) Юйге берилген упражненияны тинтиу.

Бу упражненняда берилген айтымлада башчыла атдан, алмашладан кьуралгъандыла. Аны себепли устаз окъуучу-лагъа былай сорады: «Башчы дагъыда тилни къайсы кесеклеринден кьуралады? Юлгюле келтиригиз». 3) Сора класс 41-чи ишни тамамлайды. Анда берилген айтымланы башчылары этимсыфатладан, этимсыфат айланчдан (4-чю айтымда), атладан (10—11-чи айтымлада) кьуралгъандыла. 4) Андан арысында устаз окъуучулагъа тилни дагъыда къаллай кесеклери болгъанларын сорады. Ол вопросну ачыкъламай жарарыкъ туююлдо. Ол ишни тамамлар ючюн, аз заман кьоратыр муратда устаз тилни кесеклерини таблицасын хайырланады. Окъуучула, анга кьарал, тилни кесеклерин эсге тюшюредиле.

III. Жангы материалны ангылату.

1. Окъуучулары бири окъуу китапны 21-чи бетинде берилген теория материалны эшитдирип окъуйду. Дагъыда бир нечасы аны келден айтадыла. 2) Окъуу китапта берилген упражненнялада керекли материал азды. Аны себепли, эки окъуучуну къангада, къалгъанлары жерлеринде ишлете, устаз бу айтымланы жаздырады эм аладагъы башчылары неден кьуралгъанларын айгдырады: 1) *Жюзден минг кепдю. Аллай къарындашладан мени бешиш барды.* 2) *Къарадан эсе къызыл ариуду.* 3) *Бюгюнубюзден тамблабыз иги болур.* 4) *Биз экибиз насыплыбыз. Дерсни Мурат кеси этгенди.* 5) *Къайгъысы жокъ къара суудан семирди. Мен билген санга да белгилиди. Театргъа барлыкъла арбазгъа келдиле. Къолу улуу — асыу, аягъы улуу — жарсыу. Китабы кеп сенсе. Колхозда тирлик жыйыу къыстауу барады.* 6) Тюкеннге *аякъ машинала келгендиле. Къошида сют баш бек къалын эди.*

3. Бу эм башха юлгюлеге таянып, устаз быллай ачыкълаула чыгъарады: а) Бош сёзден неда кесеклери бирге жазылгъан къош сёзден кьуралгъан башчыгъа бош башчы дейдиле: *Сабийле окъууну бек сюедиле. Паровоз мычымай станциягъа жетди. Таусалтан къойчуду.* б) Кесеклери башха жазылгъан къош сёзден неда сёз бирлешден кьуралгъан башчыгъа къош башчы дейдиле: *Жаз башы келди. Аслан улу бусагъатда малчыды. Жюз бла он андан эллиге кепдю.*

в) Айланчдан кьуралгъан башчыгъа айланч башчы дейдиле. Айланч башчы къош башчыны бир тюрюсюдо. Айланч башчыны къуллугъунда быллай айланчла жорюйдюле: 1) этимсыфат айланчла: *Мен*

окъутхан сенсе. Тамбла дырыннга барлыкъла быладыла; 2) этим ат айланчла: *Колхозда бичен чалыу башланды. Билим алыу керекли ишди;* 3) «бар», «жокъ», «кеп», «аз» деген сёзлени болушлукълары бла кьуралгъан айланчла: *Къайгъысы жокъ къара суудан семиреди* (Н. С.) *Китабы кепле сизсиз;* 4) бир-бир сыфатланы болушлукълары бла кьуралгъан айланчла: *Билеги кючлю бирни жыгъар, билими кючлю мингни жыгъар.*

Айланч деп неге айтадыла? Бу соруугъа жууап берну окъуучугъа тынч туююлдо. Этимсыфат айланчланы ол морфологияда окъугъанды, алай андан бери иги кесек заман озгъанды. Аны себепли, устаз айланч башчылары юсюден айтырдан алгъа окъуучулагъа айланч деп неге айтылгъанын эсгерттирге керекди. Аллай иш 7-чи дерседа бардырылгъанды. Устаз былайда, анда эм 5—6 классны дерслеринде берилген материалланы хайырланыргъа керекди.

Башда келтирилген айланчланы баш сёзлери баш болушдадыла. Аны себепли, хапарчы бла байланып, ол айланчла башчыла боладыла.

IV. Жангы материалны бегитну.

Окъуучулары бу дерсни темасын къалай билгенлерин билдир ючюн, алагъа быллай ишле берирге боллукъду.

1. Бу сёзле, сёз бирлешле, айланчла башчылары болгъан айтымла кьурап жазыгъыз: *Хажимуса, пионерле, ол кеси. Мухтар улу, сиз ючюгюз, китабы жокъ, сабийи кеп, мен айтхан, электровоз.*

2. Кесигиз кьурагъан айтымлада башчылары неден кьуралгъанларын, кьуралыуларына кёре къаллайла болгъанларын айтыгъыз.

V. Юйге берилген иш: 1) дерсликни 22-чи бетинде берилген эм тефтерлеригизге дерседа жазылгъан теория материалланы окъургъа, 2) «Ана тилим — кеси тилим» деген темагъа ана тилге сюймекликни юсюнден къысха хапар жазаргъа. Ол хапаргъа кирген айтымлада башчыла бошла, къошла эм айланчла болсунла.

15-чи дерс.

Башчыны кьуралыууна кёре тюрлюлери (баргъаны).

Дерсни мураты: окъуучулары башчыны кьуралыууну эм башха шартларыны юсюнден билген затларын кенгертиу, бегитну.

I. Орфографиядан кысха иш: Бу ачык-лаулары жазыгыз эм келден билигиз: 1) Сёзю тамырында эки **нг** эшитилсе да, бир **нг** жазылады: *тенгиз, тонгуз, кванга, сангырау, жангы, тунгюл, дингил, ёзенги, Бызынгы, женгил, жангыз*. 2) Сёзю тамырында **н** бла **нг** бирча айтылырга болсала, **н** жазылады: *иничке, ынычха, энште*.

II. Юйге берилген ишни тинтиу.

1) Окъуучулагы соруп, бу затлары ачыкылау: 1) Башчы кыайсы болушдагы сёзден кыуралады? (баш болушдагы сёзден); 2) башчы айтымда кыайсы член бла байланады? (Хапарчы бла); 3) Башчы бла хапарчы бир бирлери бла кыалай байланадыла? (келишиу халда). 4) Башчы хапарчы бламы келишеди? Аланы кыайсысы кыайсысын бойсундурады? (Хапарчы башчы бла келишеди. Башчы хапарчыны кесине бойсундурады). 5) Башчыны хапарчыны кесине бойсундурганын не кёргюзтеди? (Башчы кыайсы бетни, санны кёргюзтсе да, хапарчыны бет жалгыауу да ол бетни, санны кёргюзтеди. Ол а хапарчыны башчыгы бойсунганын кёргюзтеди). 6) Башчыла неледен кыураладыла? (Башчы бош эм кыош сёзледен, сёз бирлешледен, айланчладан кыуралады). 7) Анга кёре, башчыла кыалайла боладыла? (Бош башчыла, кыош башчыла эм айланч башчыла). 8) Бош башчыла кыош башчыла эм айланч башчыла неледен кыураладыла? Аланы юйде жазгын хапарыгызда кёргюзтюгюз.

2. Окъуучулары хар бири кесини хапарын окъуйду. Алгы аны магъанасына багы бичиледи, сора башчылары кыаумларына кыаралады.

III. Жангы материалны ангылатуу.

Устаз квангагы бу юлгюлени жазады: 1) Кыой ма-кыарады. 2) Кыой жюню хайырлыды. 3) Кыаплан кыой кютеди.

Бу айтымлары хар биринде *кыой* деген сёз форма барды. Ол кыайсы болушдады? Ол бу юлгюледе айтымны кыайсы членини кыуллугунда келеди? Бу соруулагы тюз жууап берир ючюн, устаз окъуучулары эслерин башда келтирилген айгымлада *кыой* деген сёзю айтымны кыайсы члени бла байланганына, кыалай байланганына, кыалай магъанада келгенине бурады. Ол алай этсе, *кыой* деген сёзю биринчи айтымда хапарчы бла байланганы,

хапарчыны кеси бла санда бла бетде келишдиргени, ишни кесини (субъектни) кёргюзтгени ачыкыланырыккыды, башхачы айтсак, башчы болганы кёрюнюрюкдю. Экинчи айтымда уа ол сёз иелик болушну жалгыаусуз формасында келеди. *Жюню* деген сёзге кыысылады, аны айгыакылайды. Биллай айгыакылауучу иеликни айгыакылауучу дейдиле. Биринчи айтымдача, ючюнчюде да *кыой* деген сёз хапарчыгы кыарайды. Алай ол мында хапарчыгы кыысылган экиди. Хапарчы кёргюзтген иш не затха кыарай эсе да, ол затны (объектни) белгилейди. Аны себепли *кыой* деген сёз бу айтымда толтуруучу болады.

Бу затлары биллай схемада кёргюзтюрге боллуккыду.

Формалары бирча болгын болушла эм аланы синтаксис кыуллуклары

18-чи схема

№№	Бирча формалы болушла	Бирча формалы болушлары синтаксис кыуллуклары	Юлгюле
1.	Баш болуш	Башчы	<i>Ёгюз ёкюреди. Бу ат эмиликиди.</i>
2.	Иелик болушну жалгыаусуз формасы.	Айгыакылауучу	<i>Кыочхар мюйюзден бичакыгы сап ишлейдиле.</i>
3.	Тамамлауучу болушну жалгыаусуз формасы	Туура толтуруучу	<i>Аслан ёгюз солды. Мен китап окъуйма.</i>

Синтаксисде бу кыыйын ишледеп биринчи, аны себепли бу схема окъуучулары кёзлери жетер жерде турургы керекди. Устаз, аны алагы терк-терк кыайтарта турса, иги этерикди.

IV. Жангы материалны бегитиу:

Бу айтымлары окъугыуз, алада башчылары, бар эселе, неледен кыуралгынларын, кыалайла болгынларын, хапарчы бла кыалай байлангынларын айтыгыз.

1) *Халкы Сатанайны ариу кёрдюле.* (С. Т.). 2) *Бир кесекден ол андан отряд алып келди.* (З. Т.). 3) *Кыайда иди адеплик, ариу кыылык керекди.* (Б. Г.). 4) *Желде те-*

рек бутагъы, учуп келип, арбазгъа тюшдю. 5). Ол итден туугъан и ант этди. (Ж.). 6) Бизге аны жетиу къыйынды. 7) Мында да он адам ишлей эдиле (К. ж.). 8) Тюкенде аякъ машинала сатыладыла (К. Ж.). 9) Кюз арты келди. 10) Чабакъчы чабакъ тута эди (К. ж.). 11) Кёп бармай, къыш суугъу жетди. 12) Бизге эшитилген сизге да эши тилди. 13) Быланы бары да окъургъа сюедила. (Х. Б.).

Бу ишни тамамлай туруп, бирча формалы болушланы синтаксис къуллукъларын ачыкълаугъа энчи эс бурулады.

V. Юйге берилген иш: 1) Башчыны юсюнден битеу теория материалны къайтарыргъа, 2) башчылары бу сёзледен, сёз бирлешледен, айланчладан къуралгъан айтымла жарашдырып жазыгъыз: *Мен, сен, ол, биз, сиз, ала, экибиз, экигиз, сиз ючююз, барыбыз да, таи макъа, Ха санбий, аякъ машина, баш кюн, Хусей кеси, сен таныгъан, кючю кёп, анасы врач.*

16-чы дерс.

Хапарчы. Этим хапарчы, аны къуралууна кёре тюрлюлери

Дерсини мураты: окъуучуланы хапарчыны юсюнден билимлерин кенгертну, хапарчыны баш шартларын, къуралууун ачыкълау, бош этим хапарчы бла эм къош этим хапарчы бла шагъырей этну.

I. Орфографиядан къысха иш. 1) Бу жорукъну жазыгъыз эм эде тутугъуз: Атла бла сыфатла *не* неда *не* тауушха бошалсала, бериучю болушда ол сёзлеге *не* жалгъау къошулады: *жан-жаннга, къалын-къалыннга, тенг тенгнге, женг-женнге.* 2) Юйге озгъан дерсде берилген жорукъну айтыгъыз (бир ненча окъуучу айтады).

II. Юйге берилген ишни соруу эм тинтну.

1. Къангагъа эки окъуучу чыгъарыладыла. Ала къанганы экиге юлешип, юйде жазгъанларын анга кёчюредиле. Ала ишни тамамлап бошагъынчы, усгаз классха соруу этеди. Окъуучула аны сорууларына жууап бередила: 1) Башчы тилни къайсы кесеклеринден къуралады? (Атдан, алмашдан, санаудан, сыфатдан, сёзлеуден, сёз бирлешледен, айланчладан). 2) Башчыны къуллугъунда къалай айланчла жюрюйдюле? (Баш сёзлерини орунларына этимсыфат, этим ат, *бар, жокъ, кёп, аз* деген сёзле келген айланчла). 3) Башчы кесинне къайсы членни бойсундуралады?

(Хапарчы бла айгъакълаучуну: Бизни колхозубуз

банды). 4) Айтымны бирси сансыз членлери уа неге бой-

сунладыла? (Хапарчыгъа: Анда къойчула къой кютедиле,

бичен чаладыла). 5) Башчы баш болушда келеди. Ол бо-

лушну жалгъауу болмайды. Иелик болушну бла тамамлаучу болушну да болуш жалгъаулары жокъду. Алай бла, бу юч болушну формалары бирчады. Аланы бир бирден къалай айырыргъа боллукъду? (Баш болуш хапарчы бла байланады, аны кесинне бойсундурады — кеси бла бетде, санда келишдиреди, хапарчы кёргюзтген ишни, шартны неси болады: *Мурат келеди. Мен келеме. Сен келесе. Мурат къартды. Мен насылыма.* Баш болушдагъы башчыча, тамамлаучу болушну жалгъаусуз формасы да айтымда хапарчыгъа къарайды, аны бла байланады: Мен китап окъуй-

на. Ол хапарчыгъа бойсунуп, анга къысылып жюрюйдю. Магъана жаны бла къарасанг, ол болуш хапарчы белгилеген иш неге бара эсе да, ол затны кёргюзтеди. Иелик болушну жалгъаусуз формасындагъы сёз а атха (башчыгъа

неда толтуруучугъа) къарайды, аны айгъакълайды: Къой юню хайырлыды. Къой терсинден тон тигедиле).

Бу затланы схема формада былай кёргюзтюрге боллукъду:

кел.

1) Къой оглайды

къыс.

1) Къой юню хайырлыды.

къыс.

1) Азиз къой кютеди.

4) Окъуучуланы къангагъа жазгъанларын тинтну. Бу иште битеу класс гири къагышдырылады. Дагъыда бир ненча окъуучу кеси юйде жарашдырып жазгъан айтымларын окъуйду. Аланы да битеу класс тинтеди.

III. Жангы материалны ангылатыу.

1. Окъуучула хапарчыны 4-чю классда окъугъандыла. Аны себепли жангы материалны ангылатыу ишни алагъа бу сорууланы бернуден башларгъа боллукъду: 1) Хапарчы деп неге айтабыз? 2) Хапарчы неден къуралады? 3) Хапарчы къаллай формалада келеди?

Ол устазгъа окъуучулары бу темадан эслеринде не къалгъанын билдирге болушлукъду. Бу теманы юсюнден алагъа айтымны баш шартларына къарай турун да айтылгъанды. Болса да хапарчыны формаларын, къуралууна кере тюрлюлерин, айтым къурауда къаллай магъанасы болгъанын ачыкълау тынч туююлду. Бу вопросланы окъуучулагъа тынгылы билдириуню уа магъанасы бек уллуду. Алай окъуучула тилни кесеклерин иги билмеселе, бу затланы кереклисича терен ангылаяллыкъ туююлдуле. Аны эсге алып, устаз тилни кесеклерин къайтарыугъа дайым уллу эс бургъанлай турургъа тийишлиди. Ол ишни аз заман къоратыл тамамлар ючюн, къуруда тилни кесеклерини схемасын хайырланаргъа керекди. Ол схеманы тюрлю-тюрлю жарашдырыргъа боллукъду. Ма аладан бири:¹ (19-чу схемагъа къарагъыз).

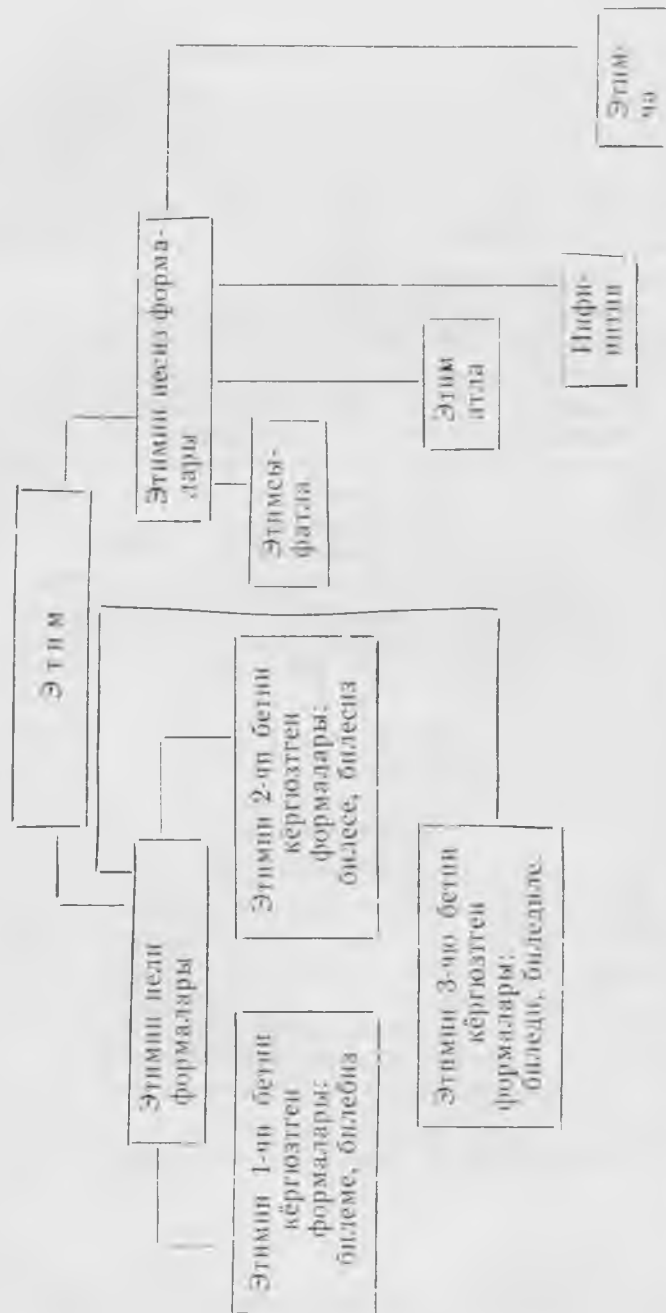
Этим кеп тюрлю формада жорюйдю. Былайда окъуучулагъа аны иели эм несиз формаларын эсгертиуню магъанасы уллуду. Аны себепли устаз бу схеманы да хайырланады: (20-чы схемагъа къарагъыз.)

Устаз окъуучулары бу схемала бла шагъырей этеди. Тилни энчи кесеклерини эки къауумгъа юлешингенлерине (1-чиси — этимле, 2-чиси — тилни ат кесеклери) энчи чертеди. Хапарчыны къуллугъунда этимле да, тилни ат кесеклери да жорюйдюле: 1) *Биз мамырлыкъны сюебиз* (этим). 2) *Биз насыплыбыз* (сыфат). 3) *Сиз окъуучудасыз* (ат). 4) *Къошха кетерге эрттеди* (сёзлеу). 5) *Орундагъы кёйла жюздюле* (сану). 6) *Ол менме* (алмаш).

Устаз окъуучулагъа аны айтады, сора алагъа былай сорады: «Этимледен бла тилни ат кесеклеринден башха

¹ Сёзлени тилни кесеклерине юлешу даулашлыды. Алай былайда аланы былай юлешу бла чекленирге болады.

селе хапарчыны кѳуллугъунда жюрюймюдюле? Ала бу соруугъа тюз жууап берселе, кѳалсала да, устаз, *бар, жокъ, кѳп, аз* деген сѳзлени да хапарчыны кѳуллугъунда жюрюгенлерин кѳргюзтеди: *Бизни библиотекабызда кѳп минг китап барды. Бизни арабызда аман окъугъан жокъду. Школда отличникле кѳпдюле* д. а. к.

«Алай бла,— дейди устаз андан ары,— хапарчы бу зат андан кѳуралады: этимни иели формаларындан, атдан, шифатдан, санаудан, сѳзлеуден, алмашдан, *бар, жокъ, кѳп, аз* деген сѳзледен».

Окѳуучула дерсликни 23-чю бетинде 9-чу параграфда берилген теория материалны окѳуйдула. Устазны буйругъу бла башда айтылгъан затны китапта айтылгъан затла бла тенгleshдиредиле. Ол тенгleshдириу алагъа окѳуу материалны бегитирге болушады. Ол ишни тамам этер муратда устаз алагъа 47-чи ишни кѳлден тамамлатдырады. Ол иш хапарчыны кѳаллай сѳзледен кѳуралгъанын окѳуучулары ислеринде кѳалдырыргъа болушады.

2. Бу дерсли баш борчу окѳуучулары этим хапарчы бла, аны кѳуралууна кѳре тюрлюлери бла шагъырей иудю. Аны себепли окѳуучула устаз былайда сѳзню этимни кѳайтарыудан башлайды. Ол ишни этимни башда кѳргюзтѳлген схемасына таянып бардырады. Ол окѳуучулагъа бу затланы айтады: бирси тилледеча, бизни тилибизде да, этимден кѳуралгъан хапарчыгъа **этим хапарчы** дейдиле. Этим хапарчыны кѳуруда бет жалгъауу болады. Хапарчыны башчы бла келишгенин ол жалгъауу кѳргюзтеди. Аны алайлыгъын быллай юлгюледе кѳрѳрге болады: 1) *Мен кѳошдан келеме.* 2) *Сен кѳошдан келген болурса.* 3) *Ол кѳошдан келген эди.* 4) *Кѳошдан тамбла кел.* Этим хапарчыны бет жалгъауу болмай жаланда бир кезиуде кѳалады. Ол алай кѳачан болады? Хапарчы жангызлыкъ сандагъы этимни буйрукъчу турушундан кѳуралса болады.

3. Башда келтирилген юлгюледе хапарчыла ненчашар сѳзден кѳуралгъандыла? Ол юлгюледе хапарчы биришер сѳзден (1-чи эм 4-чю айтымда) эм экишер сѳзден (2-чи, 3-чю айтымлада) кѳуралгъанды. Бир-бирде этим хапарчы икден да аслам сѳзден кѳуралыргъа болады: *Сен кѳошдан келе тура болур эдинг.*

Быллай юлгюлени тенгleshдириуден устаз быллай чыккълаула чыгъарады эм аланы окѳуучулары тефтерлерине жаздырады:

1) Бир бош этимден кѳуралгъан хапарчыгъа бош хапарчы дейдиле: *Жауун жауады. Ит юреди.*

2) Эки неда андан аслам этимден кѳуралгъан

хапарчыгъа къош этим хапарчы дейдиле: 1) *Жауун жауа ушайды. Жауун жауа болур. Жауун жауа тура болур. Жауун жауа тура болур дейме. Жауун жауун башлады. Жауун жауун бошайды. Жауун жауун бошагъан болур. Жауун жауун бошай тура кёреме.* 2) *Ол аны алып къойгъанды. Ол аны уруп ийгенди. Ол аны алып къойгъан болур дейме. Биз андан китапла ала келдик. Биз андан китапла ала келдик ушайды* д. а. к.

Къош этим хапарчыгъа кирген сёзлени биринчиси хапарчыны баш кесегине саналады, нек десенг хапарчыны баш магъанасын ол кёргюзтеди. Къош этим хапарчыны ол кесеги этимни несиз формасында келеди: 1) *Поезд кетип тебиреди.* 2) *Поезд кетерге тебиреди.* 3) *Поезд кетген этгенди.*

Къош этим хапарчыны баш кесегинден къалгъан сёзлери аны баш кесеги кёргюзтген ишни башланганын, бола тургъанын, бошалгъанын, къарамчылыкъны (айтылгъан ишге сёлешген адамны кёз къарамын) кёргюзтедиле.

Къош этим хапарчыны къуллугъунда этим фразеологизмле да жорюйдюле: *Анга кёз тийди. Расула тамата айтхан затлагъа къулакъ салды.*

IV. Жангы материалны бегитиу.

1) Устаз башда айтылгъан затланы окъуучулагъа сорады. Аланы жууапларын толтурады. Сора окъуучула 48–49-чу упражнениаланы кёлден тамамлайдыла.

V. Юйге берилген иш: 1) дерсликни 9-чу параграфында берилген материалны окъургъа, 2) 57-чи ишни тамамларгъа 3) тилни кесеклерини схемасын иги билирге.

17-чи дерс.

Ат хапарчы, аны къуралыууна кёре тюрлюлери.

Дерсени мураты: окъуучуланы ат хапарчы бла, аны къуралыуу бла, къуралыууна кёре тюрлюлери бла шагъырей этиу, ала бла хайырланьргъа юйретюу.

I. Орфографиядан къысха иш. 1) Юйге озгъан дерсе берилген жорукъну окъуучулагъа соруу. 2) Юй иш: бу жорукъну жазыгъыз эм эсе тутугъуз: *Н* тауушха бошалгъан сёзге *л* бла башлангъан жалгъау къошулса, *н л*-ча эшитиледи, болса да тюрленмей жазылады: *къан-къанлы, кюн-кюнлюм, келген-келгенле, жан-жанлы* д. а. к.

II. Юйге берилген ишни къайтарыу эм соруу, хапарчылань юсюнден окъуучуланы билимлерин кенгертиу.

1. Алгъа 57-чи, ызы бла 56-чы ишни тинтиу.

2. Этим хапарчы деп къаллай хапарчыгъа айтылгъанын ачыкълау. Аны къаллай формалада жорюгенин кёрюзтюу. Этим хапарчыны къуралыууна кёре тюрлюлерин ачыкълау. Къош этим хапарчыны неледен къуралгъанын кёрюзтюу.

3. Окъуучула, бу соруулагъа жууап берип бошагъанлай, быллай ишлени тамамлайдыла: 1) Бу этимлени хайырлань, толу магъаналы айтымла къурагъыз: а) *кёр*, б) *бер*, в) *ал*, г) *сагъыш эт*.

Алай бла къуралгъан айтымла была боладыла: 1) Хасан сени кёрдю. 2) Хасан санга топ берди. 3) Хасан сенден китап алды. 4) Хасан сени юсюнгден сагъыш этеди.

Бу айтымла къангагъа жазыладыла. Алагъа таянып, усиз окъуучулагъа бу затланы билдиреди: 1) Айтымда ненчи сёз боллугъу да, ол сёзлени къаллай формалада келтирлер да хапарчыны магъанасына кёре болады. Биринчи айтымны былай жазаргъа болады: *Хасан сен кёрдю.* Болса да, тилни жорукъларына кёре, алай айтыргъа жарамайды. *Кёр* деген этим сен деген алмашны кеси излеген формагъа (болушха) салдырады. Бир-бирде уа ол кесине бойсунган сёзге сонгура (неда сонгура ат) къошдурады. Сёз ючюн, *сагъыш эт* деген этим *сен* деген алмашха *юсюнден* дегенни къошдургъанды.

Бу затланы эсге алсанг, айтым къурауда баш къуллукъну хапарчы толтургъанын кёrese. Аны алайлыгъын дагъыда бир затда кёрюрге болады: хапарчысын кетерсенг, айтым бузулуп къалады: *Мен сени таныйма Мен сени...* Бирси членлерини барысын да кетерип, хапарчысын къалтырсакъ а, айтым кем болады, ансы бузулмаиды: *Таныйма.*

Ол алай некди? Хапарчы ишни да, аны несип да кёрюзтеди да, аны ючюндю. Сёз ючюн, *таныйма* деген хапарчы ишни да билдиреди, ол ишни исси сёлешген адам болушпын да кёрюзтеди. Бу затны эсге алып, хапаргъа *гитче айтымчыкъ* дейдиле.

Айтымда айгъакълаучу башчыгъа бла толтуруучугъа, бир-бирде уа болумгъа да бойсунады. Толтуруучу бла болум а къуруда хапарчыгъа бойсунадыла. Устаз аны алайлыгъын юлгюле келтирип кёрюзтеди. Сёз ючюн:

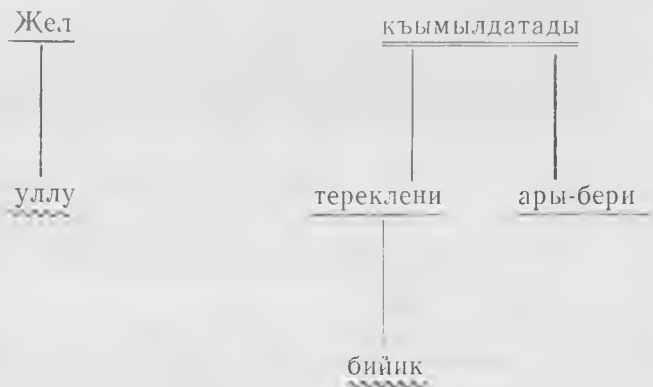
Уллу жел бийик тереклени ары-бери кымылдатады.

Ол да айтым кзурауда хапарчыны уллу магъанасы болгъанына шагъатлыкъ этеди.

Окзуучула бу айтымланы да башда кёргюзгюлгенича тинтедиле: 1) *Сыртда шош аязчыкъ узун биченликни ча чын тарайды.* 2) *Бизни пионерлерибиз элде къартлагъа кзуруда уллу болушадыла.* 3) *Пионерле илагъа отун жарадыла, тюкенден керекли затларын келтиредиле.*

Айтымны сансыз членлери баш членлени къайсысына бойсунганларын кёргюзтюрючюн, айтым тефтерге сыны нырча, быллай схеманы хайырланса, игиди:

21-чи схема

III. Жангы материалны ангылатуу.

Бу ишни тилни ат кесеклерин къайтарыудан башларгъа боллукъду. Аланы барысы да хапарчыны кзуллугъунда жюрюйдюле. Аны эсгертиу бла бирге устаз окзуучулагъа бу затланы да айтады: 1) Тилни ат кесегинден (атдан, сыфатдан, санаудан, сёзлеуден, алмашдан) кзуралгъан хапарчыгъа ат хапарчы дейдиле. 2) Тилни ат кесеклерине кирген бош сёзден не да кесеклери бирге жазылгъан кюш сёзден кзуралгъан хапарчыгъа бош ат хапарчы дейдиле. *Манга мында игиди.* 3) Кесеклери башха жазылгъан кюш сёзден, сёз бирлешден кзуралгъан хапарчыгъа кюш ат хапарчы дейдиле. Аллай хапарчы бу затладан кзуралады: а) Тилни энчи кесеклерине кирген эки эм андан да аслам сёзден: *Мен отуз биринчиге. Ала бизни китапларыбызды*

ш. *Пальчик курорт шахарды.* б) Тилни энчи кесеге бла болушлукъчу кесегинден: *Ол Ахмат ушайды. Сен студент болдунг. Ол алыкъа жаш эди. Жашау муну къарт этди. Ол Аслан кёреме. Сен аман туюлсе. Харун иги болгъанды. Мен школ табам, сен а? Бизни жолубуз ары дериди.*

IV. Жангы материалны бегитиу.

1. Бу жангы материалны иги ангылатыр ючюн, устаз окзуучулагъа алгъа кёлден 50-чи ишни тамамлатады. Андан бош ат хапарчыла бериледиле. Ала атны тюрлю-тюрлю болуш формаларындан кзуралгъандыла. Окзуучуланы эсгертиу ол затха бурдурургъа керекди. Сора 53-чю иш да кёлден тинтиледи. Анда кюш этим эм кюш ат хапарчыны бериледиле. Окзуучула аланы бир бирден къалай айырттылгъанларын, аланы неден кзуралгъанларын айтадыла.

V. Юйге берилген иш: 1) 9-чу параграфда болгъан теория материалны билирге, 2) бу текстни жазаргъа, анда айтымланы баш членлерини тюплерин ызларгъа, нечен кзуралгъанларын, къаллайла болгъанларын айтыргъа: *Кюн мутхуз эди. Анга кзууанып, чалгъычыла биченни шыгъып чала эдиле. Къаплан жыйын башчыды. Аны тау-дан суйгени болмаз дейме. Ол кеси да чегемли болур эди. Бу субай адам Чегемни махтагъандан бошамай эди. Аны аты Хажидауут эди. Чегем аузуу ариу жерледен бириди. Ол ким да сюерады.*

18-чи дерс.
Айланч хапарчы.

Дерсини мураты: окзуучуланы хапарчыны кзураууну юсюнден билимлерин ёсдюрюу, айланч хапарчы бла шагъырей этиу.

I. Юй ишни тинтиу.

1. Окзуучуланы бири юйге берилген текстни къангагъа казып хазырлагъынчы, классха устаз бу сорууланы береди: 1) Этим хапарчыны бла ат хапарчыны бир бирден неге кёре айырабыз? 2) Кюш этим хапарчыны бла кюш ат хапарчыны кзуралыуларына кёре бир бирден башхалыкълары недеди?

2. Юйге берилген текстни, къангагъа къарап, битету класс сюзеди.

II. Жангы материалны ангылатуу.

1. Устаз классха сорады: «Айланч деп неге айтабыз?»

Баш сёзлери тилни къайсы кесегинден болгъанларына кёре, айланчла къаллайла боладыла?»

Окьюучула айланчла бла эндиге дери да шагъырейдиле. Болса да бу тынч вопрос туююлдо. Экинчиден, тилде айланч кёп тюбейди. Аны себепли устаз айланчланы окьюучулагъа ангылатыу ишге былайда бир кесек заман бёледиди. Къангагъа быллай юлгюле жазады:

Мен кёрген (сенса). Сен айтырыкъ (олду).

Къолу уллу (асыуду).

Была бош айтымладыла. Хар бирини башчысы айланчдан къуралгъанды. Хапарчылары скобкалададыла.

Бу айланчла хапарчыны къуллугъунда да келирге болдукъдула: Ол мен кёргенди. Бу сен айтырыкъды. Мазан къолу уллуду.

Бу айтымланы хапарчылары айланчладан къуралгъандыла. Аны себепли алагъа **айланч хапарчыла** дейбиз.

Биринчи эм экинчи айтымдагъы айланчла этимсыфат айланчладыла. Ючюнчю айтымдагъы сыфат айланчды.

Хапарчыны къуллугъунда бирси айланчла да жюрюйдюле: а) инфинитив айланч: Мени муратым иги окъургъанды, б) «бар», «жокъ», «аз», «кён» деген сёзлени айланчлары: Библиотекагъа келликле китабы жокъладыла. Насыпдыла саулугъу барладыла. в) этим ат айланч: Кереклиси иги окъууду. Аны иши бичен чалыуду.

III. Жангы материалны бегитиу.

1. Къангада устаз бу айтымланы тинтеди: 1) Мен космосха учханма. 2) Мен космосха учханма.

Биринчи айтымда «мен» деген сёз башчыды. Ол «ким?» деген соруугъа жууап этеди. «Космосха» деген сёз «къайры?» деген соруугъа жууап болады, аны себепли орунчу болумду. «Учханма» деген сёз а бош этим хапарчыды, башчы кёргозтген иени ишин белгилейди. Экинчи айтымда да «мен» деген сёз башчыды. Ол башчыны хапарчысы «космосха учхан» деген этимсыфат айланчдан къуралады. Кеси да «къайсыма?» деген соруугъа жууап болады: — Мен къайсыма? Мен космосха учханма¹.

¹ Бу вопросну юсюнден устаз бу китапда окъургъа болдукъду «Грамматика карачаево-балкарского языка.— Эльбрус: Нальчик, 1976 399—400 бетлери.

2. Къангагъа эки окьюучу чакъырылады. Аланы хар бир класс бла бирге бу айтымланы бир ненчашарын устазны болушлугъу бла тинтеди. 1) Мен таныгъан Азизди. 2) Азиз мен таныгъанды. 3) Мен таныгъан да сен таныгъанды. 4) Бу китап ол окъургъанды. 5) Баш ишибиз иги окъууду. 6) Иги окъуу баш ишибизди. 7) Мени муратым санга болушургъады.

Быллай эм башха айланчлары болгъан айтымла окьюу китапда берилген упражненияланы кёбюсюнде тюбейдиле. Аланы айтымда бир соруугъа жууап этгенлерини эм айтымны бир члени болгъанларыны юсюнден окьюу китапда да айтылады. (22-чи бетине къара). Алай ол азды. Аны себепли, заман болгъанына кёре, быллай айтымланы тинтууге аслам эс бурургъа керекди. Аланы къаллай интонания бла айтылгъанларына да энчи къараргъа тийишлиди.

IV. Юйге берилген иш: 1) 8-чи, 9-чу параграфтаны къайтарыргъа. 2) Баш членлери тюрлю-тюрлю айланчладан къуралгъан онушар айтым къурап жазаргъа. Ол членлени ызларгъа.

19-чу дерс.

Башчыны бла хапарчыны араларында тире салыу.

Дерсни мураты: окьюучуланы айтымланы баш членлерини юсюнден билимлерин ёсдюрюу, ол членлени араларында тире салыуну жорукълары бла шагъырей этиу эм ала бла хайырлана билирге юйретиу.

I. Юйге берилген ишни соруу эм тинтиу.

1. Эки окьюучу къангагъа чакъырыладыла, аны экиге бёлюп, юйде жарашдыргъан айтымларын жазадыла, баш членлерини тюплерин ызлайдыла.

Ала ол ишни тамамлап бошагъынчы, класс устазны бу сорууларына жууап береди:

— Айланч деп неге айтабыз? Айланчла къайсы сёзлени болушлукълары бла къураладыла? Юлгюле келтиригиз.

— Башчылары айланчладан къуралгъан айтымла къурагъыз.

— Хапарчылары айланчладан къуралгъан айтымла къурагъыз.

— Этим хапарчы неден къуралады, къаллай формалат жюрюйдю?

— Ат хапарчы уа? Ол неге кёре болады?

— Ат хапарчы тилни къайсы кесеклеринден къуралады?

2. Окъуучула къангагъа жазгъан айтымларын тинтедиле. Ол ишге класс тири къатышдырылады. Заман болса, дагъыда бир нечча окъуучу кеси жарашдыргъан айтымланы окъуйду, тинтеди. Устаз, кереклиге сапаса, аланы бири жарашдыргъан айтымланы башхасына тинтиредди.

Алай бла, устаз окъуучуланы айтымланы баш членлери бла байламлы вопрсланы къалай билгенлерин ачыкълыйды. Аланы билимлеринде кемчилик бар эсе, аны кетерип мадар этеди.

II. Жангы теманы ангылатуу.

Бу кыйын темаладан бириди. Аны ачыкълауну тюрлю тюрлю жолла бла бардырыгъа боллукъду. Ма аладан бирин:

1) устаз окъуучулагъа 10-чу параграфда берилген материалны окъутады, бир нечча окъуучу анда айтылгъан затха къалай тюшюнгенлерин ангылатадыла.

Бу параграфда берилген жорукъда айтылгъаннга кёре, хапарчы атдан неда тилни атны къллугъун толтургъан кесеклеринден къуралса, кесини да хапарчылыкъ жалгъауу болмаса, башчыны бла хапарчыны арасында тире салынады. Ол тюздю. Алай «тилни атны къллугъун толтургъан кесеклери» деп неге айтылгъанын окъуучула биле болурламы? Ол затны билмеселе, бу теманы ангыларгъа оны боллукъ туюлду. Аны себепли устаз алагъа бек алгъа бу затланы эсгертеди: 1) ат хапарчы бу затладан къуралады:

- а) атдан: *Мен комсомолчу + ма.*
- б) сыфатдан: *Ол къарт + ды,*
- в) санаудан: *Мухтар бешинчи + ди,*
- г) алмашдан: *Борис бу + ду.*

Бу юлгюледе атдан, сыфатдан, санаудан, алмашдан къуралгъан хапарчылары хапарчы жалгъаулары бардыла. Ол жалгъаулары кегерсенг, бу айтымла бузудуп къаладыла:

- а) *мен комсомолчу,*
- б) *Ол къарт,*
- в) *Мухтар бешинчи,*
- г) *Борис бу.*

Бизни тилибизде быллай бош айтымла болмайдыла. Алай бу юлгюлени энчи хапарлау интонация бла айтсанг, кеслерин да къош айтымлагъа кийирсенг, ала быллай айтымла боладыла: а) *Мен — къарт, сен — жаш.* в) *Ол — комсомолчу, сен — пионер.* в) *Мухтар — бешинчи, сен — алтынчы.* г) *Борис — бу, Хасан — ол.*

Бу айтымла къош айгымладыла. Аланы хар бири эки-

ер бош айтымдан къуралгъанды. Мында хар бош айтым-ны хапарчысы тилни ат кесегинден (атдан, сыфатдан, санаудан) къуралгъанды, кесини да хапарчылыкъ жалгъауу жокъду. Аны себепли бу юлгюледе хар бош айтым энчи интонация бла айтылады. Аланы башчыларыны бла хапарчыларыны арасында (хапарчыларыны алларында) тире салынады.

Быллай къош айтымла тенг жарашхан къош айтымла-дыла. Аланы хар бирине кирген бош айтымланы магъаналары бир бирге къаршы келедиле. Аны себепли аланы араларына къаршылаучу байлау салыргъа болады: *Мен — къарт, сен а — жаш.*

2. Башда айтылгъан затланы ангылатып бошагъанлай, устаз окъуучулагъа бу ишни тамамлатады.

Бу айтымланы керекли интонация бла окъуй жазыгъыз, баш членлерини тюплерин ызлагъыз, аланы араларында, керек эсе, тире салыгъыз.

1) *Ата билек, ана жюрек (Н. С.).* 2) *Билгенинг бир тогъуз, билмегенинг минг тогъуз (Н. С.).* 3) *Сууукъ айран бла жылы гыржын тиш ауруу (Н. С.).* 4) *Файдасыз алим жауунсуз булут (Н. С.).* 5) *Совет власть алтын терек (К. М.).* 6) *Кёрген кёлге асыу (Н. С.).* 7) *Биреу берген тиште кёрген (Н. С.).* 8) *Ахшы бла сёлешуу балгъа ше-кер атханлай, аман бла сёлешуу итге сюек атханлай (Н. С.).*

Бу юлгюлени тинтну окъуучулагъа быллай оюмлагъа кесирге болушады: 1) Айтымда ат хапарчыны хапарчы-лыкъ жалгъауу болмаса, башчыны бла хапарчыны араларында тире салынады (1-чи юлгюдеча); 2) Айтымда хапарчылыкъ жалгъауу болмагъан хапарчыгъа къарагъан сёзле болсала, аланы алларында тире салынады (2-чи, 3-ю, 4-чю, 5-чи, 6-чы айтымладача); 3) Айтымда айланч хапарчыны хапарчылыкъ жалгъауу болмаса, ол хапарчыны алларында тире салынады (7-чи, 8-чи айтымладача).

Былайда устаз дагъыда бир затха энчи эс бурады: хапарчылыкъ жалгъауу айтылмай кългъан ат хапарчылы бош айтымла бир-бирде кеслери алларына эркин жюрюрге боладыла. Аллай айтымла нарт сёзле боладыла (3-чю, 1-чю, 5-чи, 6-чы, 7-чи юлгюлеге къара).

3. Бизни тилибизде «бар», «жокъ», «кёп», «аз» деген сёзледен къуралгъан хапарчылары да хапарчы жалгъаулары айтылмай кълыргъа боладыла. Ол кезиуде хапарчылары алларында тире салынады: 1) *Ариу сёзде ауруу — жокъ (Н. С.).* 2) *Уллу иште уят — жокъ (Н. С.).* 3) *Сююлген сууну къртуу — кёп (Н. С.).* 4) *Жауу барны до-лу — бар (Н. С.).*

Устаз дерсге быллай айтымла тийншидирип келтиредиле. Окъуучула аланы тинтип бошасала, устаз алагъа башда къаралгъан соруулары береди. Окъуучула ол соруулагъа кёлден жууап этедиле.

III. Юйге берилген иш: 1) Окъуу китапны 10-чу параграфын окъургъа, 2) 59-чу ишни тамамларгъа.

АЙТЫМНЫ САНСЫЗ ЧЛЕНЛЕРИ

20-чы дерс.

Толтуруучу. Туура толтуруучу эм аны формалары.

Дерсин мураты: окъуучулары туура толтуруучу баш шартлары бла шагъырей этиу, аланы аллай толтуруучу бла хайырланьургъа юйретиу.

I. Юй ишни тинтиу. 1) Окъуучула устазны бу сорууларына жууап береди:

— Хапарчыны башчы бла келишгенин не затла кёргюзтедиле?

— Хапарчы тилни къайсы кесеклеринден къуралады?

— Этимден къуралгъан хапарчыны хапарчылыкъ жалгъауу болмай не кезиуде къалады?

— Ат хапарчыны уа?

— Ат хапарчыны хапарчылыкъ жалгъауу болмаса, айтым къаллай интонация бла айтылады? 1) *Сен аман ол ишни эталмазса. Сен — аман, ол — иги. Бу юлгюлени «сен аман», «сен — аман»* деген кесеклерини бир бирден башхалыклары неведи?

— Айтымда хапарчыны хапарчылыкъ жалгъауу айтылмай къалыр ючюн, хапарчы къайсы сёзледен къуралыргъа керекди?

— Айтымда ат хапарчыны хапарчылыкъ жалгъауу айтылмай къалса, тире айтымны къалайында салынады? Юлгюле келтирип кёргюзтююз.

2. 59-чу ишни тинтиу барады.

II. Жаңгы материалны аңгылатуу.

1) Устаз окъуучулагъа бу затланы эсгертеди: 1) Айтымны баш членлеринден къалгъан членлерин сансыз членлеге санайдыла, нек десенг, ала башчыны бла хапарчыны ачыкълап, алагъа бопсунуп жюрюйдюле. Айгъакълаучу

башчыны неда толтуруучуну ачыкълайды: Къара туман

басхан эди аны башын (О. Х.). Болум бла толтуруучу уа хапарчыгъа къарайдыла, анга бойсунадыла:

Бирде Бекболат правлениеге келди (Б. Г.)

Хасан кзой кыркъады (К. Ж.).

Кеслерини бу шартларына кёре, толтуруучу бла болум бирге ушайдыла. Аланы бирге ушатхан зат дагъыда барды ала бирча болушлада жюрюрге боладыла. Башхача антсакъ, толтуруучу бла болумну формалары бирча болушлада болады: 1) Мажир (неге?) школгъа болушады. 2) Мажир (къайры?) школгъа барады.

Болса да толтуруучуну къуллугъунда келген сёз бир итни кёргюзтеди. Болум а ишни заманын, орунун, сылтаны эм башха шартларын кёргюзтеди. Аны эсге алсанг, толтуруучуну айтымны башха членлеринден айырып ючюн, аны магъанасына таяныргъа керек болгъанын кёресе. Магътада юлгюле: 1) Мен сени танийма. 2) Мен сени китабынгы окъугъанма.

Бу айтымлада *сени* деген сёз форма барды. Биринчи айтымда да, экинчи айтымда да ол кимни? деген сорууга жууап этеди, нек десенг формасы эки юлгюде да бирчады. Болса да бу айтымлада ол тюрлю-тюрлю синтаксис къуллукъну толтурады. Биринчи айтымда *сени* деген сёз хапарчыгъа къарайды, кеси да затны кёргюзтеди. Аны себепли ол тамамлаучу болушдады, толтуруучуну къуллугъун толтурады. Экинчи айтымда уа *сени* деген сёз иелик болушдады. «Китап» деген атха къарайды, апы кимники болгъанын кёргюзтеди. Аны себепли айгъакълаучуду.

Башда къаралгъан юлгюле бу затланы кёргюзтедиле: 1) Бир болушдагъы сёз айтымны бир неча тюрлю членини къуллугъунда келирге болады; 2) сёзле кеслери башха болушлада болуп тургъанлай, бир-бирде аланы формалары бирча боладыла. Аны алайлыгъын устаз окъуучулагъа 15-чи дерсде берилген схемада да кёргюзтюрге болады. 3) Сёзлени формалары бирча болгъанлыкъгъа, айтымда аланы къуллукълары башха болургъа болады.

2. Окъуучулагъа устаз бу айтымланы синтаксис жаны бла тинтиредиле.

1) *Ынна манга кыймакъ берди*. 2) *Мен кыймакъны ишадым*. 3) *Киштик итден кзоркъады*. 4) *Машина элден кледди*. 5) *Атлы жолну озду*. 6) *Ол элге жетди*. 7) *Завод илге болушады*. 8) *Жаш юйде квалгъанды*. 9) *Кфоншум итын ийнекеге алышады*. 10) *Колхоз кзойланы кёбейтген-*

ди. 11) *Сёз сени юсюнден барады.* 12) *Аллай китап менде да барды.* 13) *Мени китабым сендеди.*

Окзуучуланы бири быланы кванганы бир жартысында, квалгандары тефтерлеринде тинтедиле, толтуруучуланы, тюплерин ызлап, квайсы болушда келгенлерин, хапарчыгга калай байланганларын айтадыла.

Сора устаз бу юлгюлени юлешип, юйде жарашдырын келтирген таблицасын кванганы бирси жартысына таггады.

Болушланы синтаксис квулдукълары.

22-чи схема

№№	Болушла	Болушланы синтаксис квулдукълары	Юлгюле
1.	Баш болуш	1) Башчы 2) Айгъакълаучу	1) Ынна манга кваймакъ берди. 2) Тюкенде жюн келекле сатыладыла.
2.	Иелик болуш	Айгъакълаучу	<i>Мени китабым сендеди</i>
3.	Бериучю болуш	1) Сёдегей толтуруучу 2) Болум	1) Ынна манга кваймакъ берди. 2) Ол элге жетди.
4.	Тамамлаучю болуш	1) Туура толтуруучу 2) Орунчу болум	1) Ынна манга кваймакъ берди. Мен кваймакъны ашадым. 2) Атлы жолну озду.
5.	Орунчу болуш	1) Орунчу болум 2) Сёдегей толтуруучу.	1) Жаш юйде квалганды. 2) Аллаи китап менде да барды.
6.	Башлаучю болуш	1) Орунчу болум 2) Сёдегей толтуруучу.	1) Машина элден келеди. 2) Киштик итден кворкъады.

3. Бу схемада кёргюзтюлгенича, толтуруучу эки тюрлю болады: 1) туура толтуруучу, 2) сёдегей толтуруучу.

Окзуучулагга туура толтуруучуну ангылатыр ючюн, устаз алагга алгга бу затланы билдиреди: 1) туура толтуруучу кзуруда тамамлаучю болушда келеди, 2) туура толтуруучу кёчюучю этимден кзуралгван хапарчыгга кварайды, аны толтурады, 3) этимни кёчюучю болгваны бла квалганын билир ючюн, аны кшошуп, сёз тутуш неда айтым туурап кёредиле. Кесине бойсунган сёзню тамамлаучю болушха салдырса, анга кёчюучю этим дейдиле. Сёз ючюн, *бар, кёр* деген этимлени алайыкъ.

Бар деген этим, сёз тутушда эм айтымда келсе, кесине бойсунган сёзню тамамлаучю болушха салдырмайды (*юйде бар, анга бар*), аны себепли кёчмеучю этимди. Алай эсе ул, ол этимден кзуралгван хапарчыны туура толтуруучусу болмайды. *Кёр* деген этим а кесине бойсунган сёзню тамамлаучю болушха салдырады (*Хамзат бёрю кёргенди. Мен ол романны кёргенме*), аны себепли ол кёчюучю этимди. Бу этимден кзуралгван хапарчы, ол болушха салдыргван сёзле уа (*бёрю, романны*) туура толтуруучуладыла. 4) Туура толтуруучу бир затны (объектни) кёргюзтеди, ит магъанада жюриюдю: 1) Рамазан (не?) юй ишлейди. 2) Амишат (непи?) юйню сюртеди.

5) Бу юлгюледе кёрюннгенича, тамамлаучю болушну эки формасы барды: 1) жалгъаусуз формасы, 2) жалгъаулу формасы. Тамамлаучю болушну бу формаларын окзуучулагга ангылатыу кыйын ишти. Ол ишни тамамлар ючюн, устаз алагга быллай жорукъланы жаздырады эм кёлден билрлерин излейди: 1) Айтымда сёз ушакъгга кватышханлагга белгили болмагван затны юсюнден барса, ол затны кёргюзтген сёз тамамлаучю болушну жалгъаусуз формасында келеди: *Мазан кбой кюгеди.* 2) Айтымда сёз ушакъгга кватышханлагга алггадан белгили болгван затны юсюнден барса, ол затны кёргюзтген сёз тамамлаучю болушну жалгъаулу формасында келеди: *Мазан кбойчу кыркъады.*

Энци атла, бетлеучю эм кёргюзтюучю алмашла, сыфатны айырма даражасындан, алмашладан кзуралгван, айгъакълаучусу болгван сёзле кзуруда белгили затланы кёргюзтедиле. Аны себепли ала тамамлаучю болушну жалгъаулу формасында жюриюдюле: *Багырбек аны танийды. Ол да Батырбекни кёргенди.*

III. Жангы материалны бегитиу.

Окзуучула устазны башчылыггы бла бу ишлени тамамлайдыла:

1. Бу айтымлада туура толтуруучулары табыгъыз. Ала ны тамамлаучу болушну жалгъаусуз, жалгъаулу формала рында нек келгенлерин айтыгъыз. Толтуруучула бойсун иган хапарчыла къаллай этимледен къуралгъандыла, кёчюучюледенми, кёчмеучюледенми?

1) *Биз мамырлыкъны сюебиз.* 2) *Хар ким школда терен билим алыргъа керекди.* 3) *Къойчу къой кютеди, сабанчы сабан сюреди.* 4) *Биз да кесибишни жумушубузну тамамлайбыз.* 5) *Мен сени къарындашынгы танийма.* 6) *Мурат анга топ бергенди.*

2. Бешинчи айтымда сени деген сёз къайсы болушдады? Аны къалай билдигиз?

3. Кёчюучю этим айтымда туура толтуруучу болурун излейди. Аллай этимни излеми бла айтымда сёдегей толтуруучу да болургъа боллукъмуду? Башда берилген айтымланы 6-чысына къарагъыз.

4. Башда берилген айтымлагъа къарап, туура толтуруучуну хапарчыгъа къалай байланнганын айтыгъыз. Ол шартха кёре, туура толтуруучуланы ненча къауумгъа юлеширге болады? Аны юсюнден, бу схемагъа къарап, толу хапар айтыгъыз.

Туура толтуруучуну хапарчы бла къалай байланнганына кёре тюрюлери.

23-чю схема

Туура толтуруучуну хапарчыгъа къалай байланнганына кёре тюрюлери	Туура толтуруучуну къуралыуу	Юлгюле
1. Хапарчыгъа къысылып келген туура толтуруучу	Тамамлаучу болушну жалгъаусуз формасындан къуралады.	Омар жы р айтады. Мен арбаз сыйпайма.
2. Хапарчыгъа тагъылып келген туура толтуруучу	Тамамлаучу болушну жалгъаулу формасындан къуралады.	Омар «Галаулауну» жырлайды. Зарият сени чакъырады.

5. Бу текстдеги туура толтуруучуланы тамамлаучу болушну жалгъаусуз формасына салыргъа онг жокъду. Ол алай некди?

Бу дуркъуду, дуркъуду. Бу аны урлады, бу аны сойду. Бу аны биширди, бу аны ашады. Тюйюгюз муну, тюйюгюз ташмакъчыккыны.

6. Бу текстде тюбеген кёчюучю этимлени хайырланып, къысылгъан туура толтуруучулары болгъан айтымла къурагъыз.

IV. Юйге берилген иш: 1) окъуу китаны 11-чи параграфын окъургъа, 2) окъуу китапны 31-чи бетинде жулдзукъ бла белгиленнген ишни жазып тамамларгъа, 3) 5—6-чы классланы ана тилден окъуу китапларын алып, кёчюучю эм кёчмеучю этимлени къайтарыргъа.

**21-чи дерс.
Сёдегей толтуруучу.
Толтуруучуну къуралыуу.**

Дерсни мураты: окъуучуланы сёдегей толтуруучуну юсюнден билимлерин кенгертиу, аны тюрюлери бла поз хайырланыргъа юйретну.

I. Юй ишни тинтиу.

1. Окъуучулагъа соруп, бу затланы ачыкълау: 1) Туура толтуруучу къайсы болушда жюрюйдю? 2) Аны тамамлаучу болушну жалгъаусуз, жалгъаулу формасында келгени неге кёре болады? 3) Бир-бир сёзле, туура толтуруучуну къуллугъунда келселе, къуруда тамамлаучу болушну жалгъаууча нек жюрюйдюле? 4) Туура толтуруучу затнымы, заманнымы, шартнымы огъесе башха затнымы кёргюзтеди? 5) Туура толтуруучусу болгъан айтымны хапарчысы къаллай этимден къуралады? 6) Кёчюучю этимден къуралгъан хапарчы голу магъаналы айтым къурамайды. Аны юлгюледе кёрюрге боллукъду: а) *Мен танийма.* б) *Сен эсединг.* в) *Расул кёргюзтсюн.* г) *Ол агеанды.* д) *Киштик ичгенди.* е) *Музафар кюсейди.* 7) Туура толтуруучула къошуп, бу айтымланы магъана жаны бла толу болурча этигиз. Юлгю: *Мен Асланны танийма.* 8) Бу кёчюучю этимлени хайырланып, толу магъаналы айтымла къурагъыз. Алада туура толтуруучуланы къаллай формада келгенлерин, хапарчылагъа къалай байланнганларын айтыгъыз: а) *алды,* б) *берди,* в) *атхандыла,* г) *атды,* д) *жонабыз,* е) *билдирейик.*

9) Хапарчылары бу этимледен къуралгъан айтымлагъа туура толтуруучу кийириге боллукъмуду? Айтымла къурап кёрюгюз: а) *уянды,* б) *ауруйса,* в) *тынгылайбыз,* г) *жаады,* д) *гюрюлдейди,* е) *ачуланама.*

II. Жангы материалны англатыу.

1. Устаз окъуучулагъа алгъа бу затланы эсгертеди:
1) Айтымны хапарчысы кѣргюзтген иш туура толтуруучу кѣргюзтген затха толусунлай барады: а) *Мен китанны окъудум* (Бу айтымда китап толусунлай окъулгъаны кѣр-рюнеди), б) *Мен топ алдым* (Бу айтымда топну толусунлай алыннганы билинеди) д. а. к.

2) Бирси болушладан къуралгъан толтуруучула кѣргюзтген затха хапарчыны иши алай толу жайылмайды. Аны себепли аллай толтуруучулагъа сѣдегей толтуруучула дейдиле.

3) Сора устаз окъуучулагъа былай сорады: «Сѣдегей толтуруучу къайсы болушладагъы сѣзледен къуралады?» «Болушланы синтаксис къуллукълары» деген схемагъа къарап, бу соруугъа эки-юч окъуучу жууап береди. Устаз классха былай сорады: «Ол болушдагъы сѣзле айтымны дагъыда къаллай членлерини къуллукъларында келирге боладыла?» Бу соруугъа жууапны окъуучула биягъы схемада табадыла (Ол схема 20-чы дерседе берилгенди).

2. Окъуучула устазны башчылыгъы бла бу ишлени там-лайдыла:

1) Бу айтымлада сѣдегей толтуруучула къайсыладыла? Аланы тилни къайсы кесеклеринден къуралгъанларын, къайсы болушда болгъанларын, неден къуралгъан хапарчыгъа къарагъанларын, аны бла къалай байлангъанларын айтыгъыз.

а) *Биз анда Мусосха да тюбегенбиз.* б) *Андан биз бичен алгъан эдик.* в) *Бу зат биченчилеге керекди.* г) *Аллай сенекле менде да бардыла.* д) *Сѣзге сиз да къатышырсыз.* е) *Мухажир сенден таматады.* ё) *Ол чалгъыгъа ёчдю.* ж) *Мында бизге игиди.* з) *Аллай адет сенде да жокъду.* и) *Абатдан ырдаунлукъ ал.* к) *Жаиш сенден анасына хапар айтдырады.* л) *Манга иги окъургъа керекди.*

Бу юлгюлени тинтиу окъуучуланы быллай оюмлагъа келтиреди: 1) Сѣдегей толтуруучу, бериучю, орунлаучу, башлаучу болушдагъы сѣзледен къуралады. 2) Ол болушладан къуралгъан толтуруучу этим неда ат хапарчыгъа къарайды, аны толтурады, анга тагъылып келеди. 3) Сѣдегей толтуруучу болгъан айтымланы хапарчылары «бар», «жокъ», «кѣп», «аз» деген сѣзледен да къуралады.

2) Бу айтымлада толтуруучула неден къуралгъандыла? Ала хапарчыгъа къалай байланадыла?

а) *Жыйылыуда сѣз окъууну юсюнден баргъанды.* б) *Билим хар бирибизге да керекди.* в) *Бизни андан сора да барды ишибиз.* г) *Мен аны юсюнден санга кѣп айтханма.* д) *Отуз бешге бешни къош.* е) *Отунну балта бла жара-*

тла. ё) *Ол сют башха жетмейди.* ж) *Хамит ишге аякъ машина бла жюриюдю.* з) *Аны жашны кесине айтыгъыз.*

Бу юлгюлени тинтиу окъуучулагъа быллай оюмлагъа келирге болушады: 1) Сѣдегей толтуруучуну къуллукъунда порлю-тюрлю сѣз бирлешле, кесеклери башха жазылгъан къош сѣзле да келедиле. 2) Быллай толтуруучула хапарчыгъа тагъылып жюриюдюле.

3) — Айланчдан къуралгъан толтуруучула айланч толтуруучу дейдиле. Толтуруучуну къуллукъунда къаллай айланчла жюриюдюле? — деп сорады устаз.— Аны къуллукъунда этимсыфат айланчла, этим ат айланчла, сыфат айланчла, *бар*, *жокъ*, *кѣп*, *аз деген* сѣзлени болушлукълары бла къуралгъан айланчла жюриюдюле.

Окъуучула аны алайлыгъын бу юлгюлени тинтиу бла кѣредиле: 1) *Мен тюбегеннге сен да тюбегенсе.* 2) *Ол зат мен кѣргенде къалгъанды.* 3) *Аны мен кѣргенден ал.*

Бу юлгюледе *Мен кѣрген* деген айланч бериучю, орунлаучу, башлаучу болушлада келеди, кеси да айланч толтуруучу болады. Анга сонгура къошулуп келирге да болады: *Сен мен кѣрген бла ишле.*

Окъуучула кеслери юлгюле келтирип, башда айтылгъан айланчладан къуралгъан толтуруучулары болгъан айтымланы тинтедиле.

III. Жангы материалны бегитиу.

Битеу башда айтылгъан затланы жыйышдырып, устаз дерсени ахырында окъуучулагъа бу затланы къайтарып эсгертеди:

1) Толтуруучу айтымны сансыз члениди. Ол баш эм иелик болушдан къалгъан болушладан къуралады. 2) Таммлаучу болушда келген толтуруучугъа туура толтуруучу дейдиле. Ол кѣноучю этимден къуралгъан хапарчыгъа къарайды. Кеси да атдан, алмашдан, сыфатдан, этимсыфатдан, айланчладан къуралады. Быллай толтуруучу хапарчыгъа кысылып не тагъылып жюриюдю. 3) Бериучю, орунлаучу, башлаучу болушдан неда сонгурады сѣз бирлешден къуралгъан толтуруучугъа сѣдегей толтуруучу дейдиле. Аллай толтуруучу, этим эм ат хапарчыны толтурады, алагъа тагъылып жюриюдю. 4) Туура эм сѣдегей толтуруучула айтымда затны кѣргюзтедиле. 5) Ала, къуралыларына кѣре, юч къауумгъа юлешинедиле: а) бош толтуруучу, б) къош толтуруучу, в) айланч толтуруучу; г) сѣдегей толтуруучуну болумдан айыргъан кыйын болачкы, нек десенг быллай толтуруучу да, болум да бирча формалада келедиле. Аланы бир бирден айырып ючюн, магъа-

наларына кӳраргъа керекди. Аны алайлыгын кӳрӱючӱю, бу юлгӱлени тинтигиз:

- 1) Бернучӱ болушда келген сӱдегей толтуруучу эм аллай болум:
 - а) *Мазан (кимге?) санга болушады.*
 - б) *Мазан (кӳайры?) школгъа барады.*
- 2) Орунлаучу болушда келген сӱдегей толтуруучу эм аллай болум:
 - а) *(Кимде?) Менде терслик жокӳду.*
 - б) *Мазан (кӳайда?) юйде кӳалгъанды.*
- 3) Башлаучу болушда келген сӱдегей толтуруучу бла аллай болум:
 - а) *Мен китапны (кимден?) Мазандан алгъанми.*
 - б) *Мазан китапны (кӳайдан?) библиотекадан келтиргенди.*
- 4) Сонгуралы сӱз бирлешден кӳуралгъан сӱдегей толтуруучу эм аллай болум: а) *Сен (ким бла?) Мазан бла жыгъышаса.* б) *Мазан (кӳалайтын?) сени кӳатынг бла озду. Ол (кӳалай ары?) кӳош таба кетди. Мен мында (не заманнга дери?) ингирге дери ишлерикме.*

IV. Юйге берилген иш: 1) окъуу китапны 11-чи параграфын окъургъа, 2) 64-чю эм 65-чи ишлени тамамларгъа, 3) кысылыу эм келишну деп сӱзлени кӳаллай байланыларына айтылгъанын кӳайтарыгъыз.

22-чи дерс.

Айгъакълаучу эм аны кӳуралыуу.

Дерсни мураты: окъуучулагъа айгъакълаучуу ангылатыу, аны кӳуралыууна кӳре тюрлюлерин кӳргюзтӱю, ала бла хайырлана билирге юйретну.

I. Юй ишни тинтиу.

1. Окъуучуланы бу вопросланы кӳалай билгенлерин ачыкълау: 1) Сӱдегей толтуруучу тилин кӳайсы кесеклеринден кӳуралады эм кӳайсы болушлада жюрюйдю? 2) Ол тилин кӳайсы кесеклеринден кӳуралгъан хапарчылары тол айырасыз? 4) Ала айтымда нени кӳргюзтедиле? 5) Толтуруучула кӳуралыларына кӳре кӳаллайла боладыла. 6) Сӱдегей толтуруучуну болумдан неге таянып айырасыз?

2. Юйге берилген жазыу ишлени тинтиу. турады эм алагъа кӳалай байланады? 3) Туура толтуруучуну бла сӱдегей толтуруучуну бир бирден неге таянып

II. Жангы материалны ангылатыу.

1. Окъуучула десрликни 12-чи параграфында берилген

фория материалны окъуйдула. Ангыламагъан затлары болса, устазгъа сорадыла.

2. Дерсликни 33-чю бегинде жулдузчукъ бла берилген ишни тамамлайдыла.

Бу иштеги¹ айгъакълаучула сыфатладан эм атладан (алтын) кӳуралгъандыла. Ала, андан тышында, санаудан, алмашдан, этимсыфатдан, этимсыфат айланчдан, сыфат айланчдан, этим ат айланчдан, «бар», «жокъ», «кӳп», «аз» деген сӱзледен эм ала кӳурагъан айланчладан, атны баш болушу бла бирге велик болушдан эм сӱз бирлешден кӳуралыпдыла. Алай бла, айтымны бирси членлеричча, айгъакълаучу да кӳуралыууна кӳре юч тюрлю болады: 1) бош айгъакълаучу, 2) кӳош айгъакълаучу, 3) айланч айгъакълаучу.

Устаз бу затланы окъуучулагъа айтады, сора алагъа бу ишлени этдиреди.

A. Бу юлгӱледе айгъакълаучуланы неден кӳуралгъанларын, айтымны кӳайсы членлерин айгъакълагъанларын, кӳуралыуларына кӳре кӳаллайла болгъанларын айтыгъыз.

1) *Бизни районубузда отуз колхоз барды.* 2) *Хар мюлкню кӳп техникасы барды.* 3) *Башха затладан тышында, мюлкледе темир чюйле, агъач кюрекле, кӳол чалгъыла да бардыла.* 5) *Бу затла сабанчылары бек кӳууандырадыла.* 6) *Тирлик жыйыу ишле башлансала, аланы битеу кереклери табыллыкъдыла.* 7) *Техникасы кӳп мюлкле дагъыда бардыла.* 8) *Республикада кереги жетмеген колхоз, планы толмагъан совхоз жокӳду.* 9) *Колхоз мюлк терк айнын барады.*

Бу иште таянып, окъуучулагъа устаз айгъакълаучу айтымны атдан кӳуралгъан членлерин — башчылары, толтуруучуланы, болумланы — ачыкълагъанын энчи чертип кӳргюзтеди.

B. Башда берилген айтымлада айгъакълаучула кеслерин айгъакълагъан сӱзлеге кӳалай байлангандыла?

Бу соруугъа жууап берир ючюн, окъуучула ол айтымланы хар бирин тинтедиле.

III. Жангы материалны бегитну.

1. Ол муратда устаз бу схеманы хайырланады.

¹ Бу иштеги 1-чи айтымда белгиленген сӱзле хапарчыгъа киредиле, аны себепли устаз бу айтымны тинтиуге энчи эс бурургъа, окъуу китапта болгъан халатланы эсге алыргъа керекди.

Айгъакълаучуну башчыгъа, толтуруучугъа, болумгъа къалай байланнганы	Айгъакълаучуну неден къралгъаны	Юлгюле
1. Къысылуу	1) Сыфатдан 2) Этимсыфатдан 3) Санаудан 4) Алмашдан 5) Атны баш болушундан 6) Атны иелик болушуну жалгъаусуз формасындан	<i>Алапат китап окъудум. Ишлерик жашла келдиле. Беш адам келди. Анча китап керекди.</i> <i>Агъач кюрек бер. Терек бутагъы сынды. Къой жюн хайырлыды.</i>
2. Келишиу	Атны иелик болушуну жалгъаулу формасындан	<i>Мени атым эмиликди. Сени атынг эмиликди. Аны аты эмиликди. Бизни атыбыз эмиликди. Сизни атыгъыз эмиликди. Аланы атлары эмиликди.</i>

Айгъакъланнган сёзню иелик жалгъауу тюшсе, иелик болушуну жалгъауу къошулуп келген айгъакълаучу кеси ачыкълагъан сёзге къысылып келеди. Устаз аны окъуучулагъа быллай юлгюледе кёргюзтюрге керекди:

1. Бизни район алчыды.
 - 2) Бизни районда алчы мюлк кепдю.
 - 3) Бизни районнга саугъа берилгенди.
2. 66-чы ишни тамамларгъа.

IV. Юйге берилген иш: 1) дерсликни 12-чи параграфын окъургъа, 2) 68-чи, 69-чу ишлени тамамларгъа, 3) сёзлени байланыуларын къайтарыргъа.

Дерсни мураты: окъуучулагъа ачыкълаучуну ангылатыу, аланы ачыкълаучулу айтымла бла хайырланнгыргъа юйретну.

I. Орфографиядан къысха иш. 1. 15-чи эм 16-чы дерследе юйге берилген орфография жорукъланы къайтарыу. 2. Бу жорукъну жазаргъа эм эсде тутаргъа: **И** тауушха бошалгъан сёзге **нг** бла башланнган жалгъауу къошулса, **н нг**-ча эшитиледи, болса да гюрленмей жазылады: *табан-табаннга, дарман-дарманнга, бурун-буруннгу, тёбен-тёбеннги, ёзен-ёзеннги, эмен-эменнге, алгъын-алгъыннги.*

II. Юй ишни тинтиу.

1. Окъуучулагъа соруп, бу вопросланы ачыкълау: 1) Айгъакълаучу айтымны къаллай члениди? 2) Айгъакълаучу айтымны къайсы членлерин ачыкълайды? 3) Айгъакълаучу кеси ачыкълагъан сёзлени къаллай шартларын кёргюзтеди? Бу юлгюлени тенглешдирип кёрюгюз: а) Анда *бийик* теректе ёседиле. б) Тюкеннге *къагъыт* машокла келгиргендиле. в) *Мындагъы* адамла мамырлыкъ ючюн кюрешедиле. г) Ол школда *минг* окъуучу окъуйду. д) *Бу* иште биз алчыбыз. е) *Къарт* Мазан къошдады. ё) *Бизни* школубузгъа Къайсын Кулиев кеп кере келгенди. 4) Айгъакълаучула кеслерин ачыкълагъан (бойсуннган) сёзлеге къалай байланадыла? 5) Айгъакълаучула къралыуларына кёре къаллайла боладыла? Юлгюле келгиригиз. 6) Ат ханарчыны айгъакълагъан сёзню ханарчыгъа нек кийиребиз? Бу соруугъа жууап берир ючюн, бу юлгюню айгъакълаучусун тюшюрюп кёрюгюз: Мазан аман адам туйюлдю.

2. 68-чи эм 69-чу ишлени тинтиу.

III. Жангы материалны ангылатыу.

1. Устаз окъуучулагъа дерсликни 13-чю параграфында берилген теория материалны окъутады, аланы соруулары болсала, алагъа жууап береди.

Болса да аны бла чекленип къалмай, устаз айырымлагъан эм айырылгъан ачыкълаучулары болгъан айтымланы алып, ушакъгъа окъуучуланы тири къатышдыра тинтеди.

Юлгюле: 1) *Къойчу Мусос орден бла саугъаланнганды.* Бу айтымда *къойчу* деген сёз тилни къайсы кессгине киреди, къаллай соруугъа жууап этеди, къайсы сёзню ачыкълайды?

— Ол сёз атды, *къайсы?* деген соруугъа жууап этеди. *Мусос* деген башчыны ачыкълайды.

— Алай эсе, *къойчу* деген ат бу айтымда айгъакълаучуду. Алаймыды?

— Алайды.

— Болса да бу айгъакълаучу айгъакълаучуну бирси тюрлюлеринден башхады. Аны алайлыгъын кёрюр ючюн, быллай тенгleshдириуле этерге болады. 1) Бу айтымны былай жазаргъа боллукъду: а) *Къойчу орден бла сауғаланнганды*. б) *Мусос орден бла сауғаланнганды*.

Ол а бу айтымда кёргюзтюлген ишни иесин белгилер ючюн *Мусос* деген башчыча, *къойчу* деген ачыкълаучу да жюрюрге боллугъун кёргюзтеди. Ол бири, экинчиден, бу айтымланы экисини да магъаналары бирди. Ол алай некди? *Къойчу* деген ачыкълаучу да, *Мусос* деген башчы да бир затны—къой кютюучю адамны кёргюзтедиле. Башхача айтсакъ, ачыкълаучу айтымда башчыны неда толтуруучуну кёргюзтген сёзню алышындырыргъа болады: *Къойчу Мусосха орден бердиле*. а) *Къойчугъа орден бердиле*. б) *Мусосха орден бердиле*.

Энди ачыкълаучусу болгъан угъай, айгъакълаучусу болгъан айтымны алай тюрлендирип кёрейик: *Бери къагъыт машок келтирилгенди*. а) *Бери къагъыт келтирилгенди*. б) *Бери машок келтирилгенди*.

Былайда «а», «б» пунктлада берилген айтымланы башчылары бир-бирден башха затланы кёргюзтедиле.

Къойчу Мусос орден алгъанды деген айтымны былай тюрлендирирге боллукъду: *Мусос, къойчу, орден алгъанды*.

Былайда *Мусос къойчуду* деген магъана барды. Ол да *къойчу* деген сёзню ачыкълаучу болгъанын кёргюзтеди.

Бери къагъыт машок келтирилгенди деген айтымны уа алай тюрлендирип онг жокъду. Ол а мында *къагъыт* деген сёзню ачыкълаучу болмагъанын кёргюзтеди.

Алай бла, ачыкълаучу айгъакълаучуну бир тюрлюсюдю. Ол атдан къуралады. Кеси да айтымда башчыгъа, толтуруучугъа да къысылып, аланы ачыкълап жюрюйдю. Ачыкълаучу кеси ачыкълагъан сёзню алмашындырыргъа болады. Башхача айтсакъ, кеси ачыкълагъан сёз нени кёргюзте эсе да, ачыкълаучу да аны кёргюзтюрге болады.

Ачыкълаучу бу затланы кёргюзтеди: а) адамны кёргюзтген сёзню аллында келип, аны усталыгъын, жамауатда орунун эм аллай башха затларын билдиреди: *Жазычу Хасанов бююн бизде къонакъда болгъанды; Къоншум Бекир школда ишлейди. Биз, комсомолчула, иги окъургъа борчлубуз*; б) адамны жыл санын кёргюзтеди: *Хасанов, жюзжыллыкъ къарт, алыкъа колхоз ишге къатышханлай*

црады; в) энчи атдан къуралса, газетлени, китапланы, колхозланы эм башха аллай затланы атларын кёргюзтеди: *«Жарыкъ жол» газет бизни тилибизде чыгъады*.

Ачыкълаучу айырылып, айырылмай да жюрюйдю. Устаз аны алайлыгъын окъуучулагъа ачыкъ юлгюледе кёргюзтюрге керекди.

IV. Жангы материалны бегитир ючюн, устаз аягъа окъуучулагъа ачыкълаучу бла байламлы затланы сорады. Алай бла теория къайтарылады. Сора окъуучула 70-чи ишни тамамлайдыла.

V. Юйге берилген иш: 1) дерсликни 13-чю параграфын окъургъа, 2) 71-чи ишни тамамларгъа, 3) айгъакълаучуну къайтарыргъа.

24-чю дерс.

Болум эм аны тюрлюлери.

Дерсни мураты: окъуучуланы болумну магъанасына кёре тюрлюлери бла шагъырей этиу, аланы къуралыуларын кёргюзтюу; окъуучуланы болумну тюрлюлери бла хайырланыргъа юретиу.

I. Орфографиядан къысха иш: 1) юйге берилген ишни соруу, 2) окъуучулагъа бу жорукъну жаздырыу: *с* неда *ч* бла башланган жалгъаулан аяларында э таууш *с*-ча эшитиледи, болса да тюрленмей жазылады: *цусуз, къобузсуз, семизсе, къызчыкъ, тогъузчыкъ* д. б.

II. Юй ишни тинтиу.

1. Ачыкълаучу бла байламлы вопросланы окъуучулагъа соруу, аланы ачыкълаучуну бла айгъакълаучуну къалай билгенлерин ачыкълау.

2. 71-чи ишни тинтиу.

3. Окъуучулагъа бу ишлени тамамлатыу: 1) Бу юлгюлени тенгleshдиригиз. Ол тенгleshдириуге таянып, айгъакълаучуну бла ачыкълаучуну бирчалыкъларын эм бир бирден башхалыкъларын кёргюзтюгюз: а) *Тюкенде кисей кёлекле сатыладыла*. б) *Темирчи Мухтар ишине устады*. 2) Бу айтымлада ачыкълаучула къайсыладыла: а) *Мухтар шуёхум темирчиди*. б) *Шуёхум Мухтар темирчиди*.

III. Жангы материалны аныглатыу.

1. Устаз окъуучулагъа дерсликни «Болумла» деген бёлюмюнде берилген теория материалны окъутады. Сора

алапы эслерин бу затлагъа бурдурады: 1) Болум, толтуруучуча, хапарчыгъа къарайды, анга бойсунады. Ол хапарчыгъа не къысылып, не тагъылып келеди. Ол шартха кёре болумла эки къауумгъа юлешинедиле: а) Хапарчыгъа къысылгъан болумла, б) хапарчыгъа тагъылгъан болумла. Къысылгъан болумла тилни болушлада тюрленмеучю кесеклеринден къураладыла: а) сёзлеуден: *Сабий терк къалкъыды*; б) этимчадан эм этимча айланчдан: *Ол арбазгъа чабып кирди. Ол арбазгъа мени бла чабышып кирди*; в) инфинитивден эм инфинитив айланчдан: *Биз бери окъургъа келгенбиз. Биз бери билим алыргъа келгенбиз*; г) -ча жалгъауу болгъан сёзден: *Биз ол ишни башхача бардырырбыз* д. а. к.

Тагъылгъан болумла бериучю, орунлаучу, башлаучу болушладагъы сёзледен, сонгуралы сёз бирлешледен къураладыла: *Къалабек школгъа барады. Ханафий школда къалгъанды. Маржан школдан кетгенди. Науруз школ таба бара эди.*

2. Бу юлгюлеге таянып, устаз окъуучулагъа бу затны да эсгертеди: айтымны бирси членлерича, болумла да, къуралыу жаны бла юч тюрлю боладыла: а) бош болумла, б) къош болумла, в) айланч болумла. Аны алайлыгъын устаз окъуучулагъа дерсликде берилген ишле тинтиле туруп кёргюзте барады.

3. Окъуучула 14-чю параграфны окъуйдула да, 73-чю ишни тамамлайдыла. Бу иште болумну къуллугъунда келген айланчла кёпдюле. Аланы бир-бирлери заманчы болумладыла.

15-чи параграфны окъуп, окъуучула 76-чы ишни тамамлайдыла. Бу иш алагъа бош эм къош болумла бла шагъырей болургъа болушады.

16-чы параграфны окъугъандан сора, 79-чу ишни, 17-чи параграфны окъугъандан сора, 80-чи ишни, 18-чи параграфны окъугъандан сора уа, 84-чю ишни тамамларгъа боллукъду.

Заман жетмез десе, устаз, окъуучулагъа тинтиргирге, ол ишледен бир ненчашар юлгюню айырады. Аланы ичинде, окъуучула болумланы неден къуралгъанларын, магъана эм къуралыу жаны бла къаллайла болгъанларын, хапарчыгъа къалай къарагъанларын ачыкълайдыла.

Бу иш алагъа жангы материалны терен ангыларгъа, бегитирге онг берликди.

IV. Юйге берилген иш: 1) дерсликни 14—18-чи параграфларын окъургъа, 2) 75-чи, 77-чи, 78-чи, 81-чи, 82-чи ишлени алларындан алып, ючюшер айтымны жазаргъа болумланы тюрлерин ызларгъа.

25-чи дерс.

Айтымда сёзлени орунлары. Логика басым.

Дерсени мураты: окъуучуланы тюз сёз тизмели эм чюйре сёз тизмели айтымла бла шагъырей этиу, алагъа айтымда сёзлени чюйре тизилулерини стиль жаны бла къаллай магъанасы болгъанын кёргюзтюу, логика басым бла шагъырейлендириу.

1. Юй ишни тинтиу эм, соруп, окъуучуланы болумну къалай ангылагъанларын ачыкълау.

Окъуучула, бу планнга таянып, болумну юсюнден толу хапар айтадыла: 1) Болум деп неге айтабыз? 2) Магъана жаны бла болумла къаллайла боладыла? 3) Болумла неден къураладыла? Ала хапарчыгъа къалай байланадыла? 3) Къуралыуларына кёре, болумла къаллай къауумлагъа юлешинедиле? 4) Болумла айтымны къалайында келедиле? 5) Болумла тилде неге керекдиле?

II. Жангы материалны ангылатыу.

Дерсликни 6-чы параграфында логика басымны юсюнден айтылады. Алай логика басым айтымда сёзлени орунлары бла байламлыды. Айтымда сёзлени орунларыны юсюнден а дерсликни 19-чу параграфында айтылады.

Бу эки вопросну бир бирлери бла байламлыкъларын эсге алып, аланы экисине да бу дерседе къараргъа керекди. Логика басымгъа, айтымны членлерин ётгюнчю, 6-чы параграфда къарауну тюзге санаргъа жарамайды.

Бу затланы эсге алсакъ, дерсени былай бардырыргъа боллукъду:

1. Окъуучула алгъа 19-чу параграфда берилген теория материалны окъуйдула. Аланы ангыламагъан затлары болса, устаз ол затланы ачыкъ этеди.

2. Окъуучула 85-чи, 86-чы ишлени устазны болушлугъу бла кёлден тамамлайдыла.

3. Ол жумуш бошалгъанлай, устаз алагъа алгъа дерсликни 45-чи бетинде ромбдан сора берилген материалны, ызы бла 6-чы параграфны окъутады. Сора, 35-чи ишни тамамлата, окъуучулагъа логика басымны ангылатады.

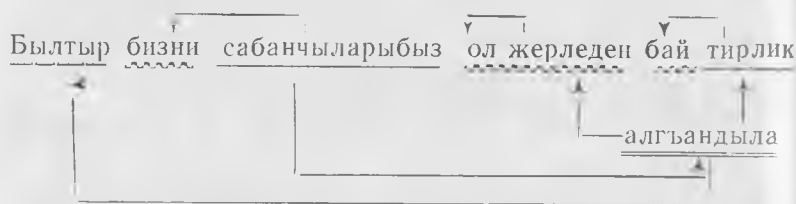
4. Андан сора устаз алагъа дерсликни 45-чи бетинде кёлден билирге берилген жорукъланы окъутады. Окъуучулагъа аланы иги ангылатыр ючюн, устаз, къангагъа жазып, бу юлгюлени тенглешдиреди: 1) *Аслан аскерден тюнене поезд бла келгенди.* 2) *Аслан аскерден поезд бла тюнене келгенди.* 3) *Тюнене поезд бла аскерден Аслан келгенди.* 4) *Тюнене поезд бла Аслан аскерден келгенди.*

Устаз быланы керекли интонация бла окъуйду, басымны белгиленген сёзлеге тюшюре. Басым къайсы сёзге тюшсе да, ол сёзю магъана жаны бла бирси сёзледен айырылгъанын, аны бла бирге уа айтымланы членлерини орунларыны тюрленгенлерин кергюзтеди.

III. Жангы материалны бегитну.

Устазны буйругъу бла окъуучула бу айтымланы тюз ол халда тинтедиле: 1) *Аслан сыртда къозулу къойли кёредиле.* 2) *Уучула бийик таудан аудула.* 3) *Шош аяз чыкъ тереклени башларын ары-бери къымылдатады.* 4) *Акъсакъл бюгюн ючаякъгъа къазанны талай керасды.*

Ол иш окъуучулагъа устазны болушлугъу бла быллай оюмлагъа келирге онг береди: 1) Хапарлаучу айтымда сёзлени тилни жорукъларына кёре тохгашхан орунлары болады. 2) Ол жорукълагъа кёре, хапарчы айтымны бек ахырында келеди, анга бойсунган сёзле (толтуруучу бла болум) эм башчы аны аллында боладыла, айгъакълаучула кеслери ачыкълагъан сёзлени (башчыны бла толтуруучуну) алларында жорюйдюле. Аны схемада быллай кергюзтюрге боллукъду:

3) Алай, айтымны членлерини бирин бирсилеринден магъана жаны бла айырып айтыргъа керек болса, адам ол членге басымны тюшюредиле. Анга логика (неда: магъана) басым дейдиле. Магъана басымны айтымны бир сёзюнден башхасына тюшюре барсанг, айтымда сёзлени орунлары тюрлене барадыла.

4) Тюз сёз тизмели айтымла жазыу тилде, чюйре сёз тизмелиле уа сёлешну тилде тюбейдиле.

IV. Юйге берилген иш: 1) дерсликни 6-чы эм 19-чу параграфларын окъургъа, 2) 87-чи ишни тамамларгъа, 3) айтымны членлерин къайтарыргъа.

26-чы дерс.

Айтымны членлери (къайтарыу).

Дерсени мураты: окъуучуланы айтымны членлерини, аланы къуралыуларыны эм магъаналарыны юсюнден билмлерин кенгертну.

1. Орфографиядан къысха иш. 1) Юйге берилген жорукъну соруу. 2) Юйге бу ишни беруу: Сёзю ахырындагъы **ч** таууш, анга **ч** бла башланган жалгъау кышулса, **ш**-гъа кёчеди: *агъач-агъашчы, эгеч-эгешчик, ачмыч-ачхышчыкъ, басхыч-басхышчыкъ, чёгюч-чёгюшчю* д. а. к.

I. Юй ишни тинтну.

1. Дерсликни 6-чы эм 19-чу параграфларында берилген теория материалны соруу. 2. 87-чи ишни тинтну.

II. «Айтымны членлери» деген теманы къайтарыу.

1. Устазны башчылыгъы бла окъуучула бу ишлени таммлайдыла: 1) Бу айтымланы окъугъуз. Аланы синтаксис жаны бла тинтигиз. Айтымланы членлерини неден къуралгъанларын, къуралыу жаны бла къаллайла болгъанларын, неге бойсунганларын, аны бла къалай байлангъанларын айтыгъыз.

а) *Къар суучукъла арбазланы кирлерин жууадыла, чллу суугъа къошуладыла (Х. А.)* б) *Къарындашла къоникъгъа жарыкъ боладыла, аны ариу кёредиле (К. Ж.).* в) *Ала Баразны баргъа, жокъгъа да санамайдыла, аны кеслерине да алмайдыла (С. Т.).* г) *Юсюню толу акъ бети, ариу тюз буруну Асиятха суратча ариу кёрюнедиле (М. Ш.).* д) *Андан бери ол болгъан жерге киши кирмегенди (З. Т.).* е) *Арзгы къошну, берги къошну сюрюючюлери да бугъумуч ойнайдыла (Б. Г.).* ж) *Мен адамны адамлыкъгъа юретдим, къоркъакълыкъ, сен и аны сатхыч тдинг (Къ. К.).* з) *Слётха къатышханла Совет Аскерни монументини къатына гокка хансла салдыла (Л. б.).* и) *Анасы Тахирге къакъ эт бла картош берди, дугъума чий къуйду (Къ. К.).* к) *Алай къыйматсызгъа санап къоймагъанма мен аны (Къ. К.).* л) *Аны хатасындан жазлыкъ оттимле айнымайдыла эм бюртюк этмейдиле (К. Ж.).*

2) Бу айтымланы окъугъуз. Аланы къаллай членлери бардыла? Ала неден къуралгъандыла, къайсы сёзлеге байланыдыла, къалай байланадыла?

а) *Бизни заводубуз жылдан-жылгъа терк айнып бара-*

итым» деген теманы кыайтарырга, 2) 88-чи ишни келден, 90-чы ишни уа жазып тамамларга.

БИР БАШ ЧЛЕНЛИ АЙТЫМЛА

27-чи дерс.

Бир баш членли айтымланы ангылатыу

Дерсни мураты: окъуучулага бир баш членли айтымланы ангылатыу, аланы эки баш членли айтымладай айырырга юйретну.

1. Орфографиядан кыысха иш. 1. Юйге берилген жорукну эки-юч окъуучу айтадыла. 2. Юйге бу иш бериледи: Кыош сезде **б** тауушну аллында **н** м-ча эшитиледи, болса да тюрленмей жазылады: *кыанбуз, кыолан оёрк, жаланбаи.*

Окъуучула бу жорукну орфографиядан элчи гефтерлерине жазадыла.

II. Юй ишни тинтиу.

1. Алга 88-чи эм 90-чы ишлени тинтиу барады. Ызы бла окъуучула устазны бу сорууларына толу жууап береди:

— Эки баш членли айтым деп, кыаллай айтымга айтадыла?

— Эки баш членли айтымны хапарчылыкк эзегин кыайсы членлери кыурайдыла? Бу айтымланы хапарчылыкк эзеклери кыргюзтююз: 1) *Анна кыошха ат бла тюнене кетгенди.* 2) *Капиталист кыраллада ишчи адамла жарчылыккада жашайдыла.*

— Айтымланы сансыз членлери баш членлеге неда сансыз членлеге бойсунадыла. Аны алайлыгын 2-чи юлгюде кыргюзтююз.

— Эки баш членли айтымны сансыз членлери кетерген, хапарчылыкк эзегин кыалады. Ол толу магъананы кыргюзтемиди? Бу юлгюлени тенгешдирип кырююз. 1) *Жылы жауун жауады.* 2) *Масхутну барыбыз да таныйбыз.* 3) *Ол Былымда жашайды.*

— Сансыз членлени башчыга кыайсылары, хапарчыга кыайсылары бойсунадыла? Бу юлгюлени тинтип кырююз: 1) *Кыарт кыгюзле арбаны кыошха терк жетдирди.* 2) *Таулу адамла ишге жигер узалгандыла.*

III. Жангы материалны ангылатыу.

1. Устаз окъуучулага тилде бирден сора баш члени

ды (К. Ж.). б) *Паркны арасында урушда кылгенле ишленген эсертме сюеледи* (Л. б.). в) *Ала кыошха кетген болурла.* г) *Бу китапла санга келтирилгенди.* д) *Би аллай ишлени кюн сайын да кыребиз.* е) *Кыарт эшикден сулу кирди.* ж) *Не этерге билмегенден, ол кыгерегиндегиле урушун башлады.* (К. Ж.). з) *Жашха тюбер муратда Таужан вокзалга тебиреди.* (Л. б.). и) *Ким да билимни алга школда алады.* к) *Сенде да аллай затлар бар болурла* (К. Ж.). л) *Бир анда, бир мында ит юрген тауушла эшитиле эдиле.*

3) Бу айтымланы синтаксис жаны бла тинтигиз да тилчи кесеклери бла айтымны членлери бир бирден башчалыккларын айтыгыз.

а) *Бу ишле бизни бек кыуандырадыла.* б) *Бизни ишле биз иги окъууду.* в) *Сен излеген буду.* г) *Ол бизни кепден берип кымегенди.* д) *Бу китап бизниди.*

4) Бу соруулага толу жууап беригиз:

— Айтымны баш членлери бла сансыз членлери бир бирден кыалай айырасыз?

— Башчы хапарчыгамы бойсунады огъесе хапарчы башчыгамы бойсунады?

— Толтуруучу айтымны кыайсы членни толтурады? Ол анга кыалай байланады?

— Болум айтымны кыаллай члениди? Толтурууну бла болумну формалары бирча не кезинде боладыла? Бирча формалы толтуруучуну бла болумну бир бирден неге таянып айырадыла?

— Айгакылаучу айтымны кыайсы членлери айгакылайды?

— Айгакылаучу айтымда кеси ачыкылагъан сёзлеге кыалай байланады?

— Ачыкылаучуну бла айгакылаучуну бир бирден неге кыре айырасыз? Ачыкылаучу кеси ачыкылагъан сёзге кыалай байланады?

— Айтымны членлери кыуралыу жаны бла кыаллайла боладыла? Магъана жаны бла уа?

— Магъана басым деп неге айтадыла? Ол тилде кыалай кыуллуккуну толтурады?

— Айтымда сёзлени орунларыны юсюнден толу хапар айтыгыз.

— Тюз сёз тизимли айтымла эм чюйре сёз тизимли айтымла тилчи кыайсы стиллери кыайрыладыла? Юлгюде келтирип кыргюзтююз.

IV. Юйге берилген иш: 1) «Эки баш членли

болмагъан айтымла да болгъанларын айтады. Ол затны алагъа ангылатыр ючюн, устаз, ишге окъуучулары тирри къатышдыра, къангада быллай айтымланы тинтеди: 1) — *Бизни ийнекни кѳремисе?* 2) — *Биягъында кѳрген эдим.* 3) *Школгъа былайтын барылады.* 4) *Мында сууукъду.* 5) *Атха миннген этедиле.* 6. *Айны кѳол аязынг бла жапмазса.* 7. *Эрттенлик. Таудан сууукъ аязчыкъ урады.*

Бу иш соруу жууап формада барса, игиди.

1. — Бу айтымланы бирден сора баш членлери бармыдыла?

— Жокъдула.

— 1-чи эм 2-чи айтымны къайсы баш члени барды?

— Экисини да башчылары жокъдула, хапарчылары бардыла.

— Ол хапарчыла къаллай формада келедиле?

— Бет формада. 1-чи айтымны хапарчысы 2-чи бетни, 2-чиники уа 1-чи бетни кѳргюзтеди.

— Тюздю,— дейди устаз. — 1-чи бет сѳлеше тургъан адамны кѳргюзтеди. Аны къалай билебиз? Ма мен сизни бла сѳлеше турама, кесиме «мен» дейме, сизге уа «сиз» дейме. Алай бла, 1-чи эм 2-чи бетни кѳргюзтген хапарчы жалгъаула ушакъгъа къатышхан адамланы кѳргюзтедиле.

— Тюздю.

— Мен бла сиз бирлени юсюнден сѳлешсек, аланы не атларын айтырыкъбыз (сѳз ючюн: *Мазан ишде алчыды. Мазан бла Асхат алчыладыла*) неда «ол» «ала» деген алмашланы хайырланарыкъбыз: *Ол ишде алчыды. Ала окъуучуладыла.*

Бу айтымланы экишер баш членлери барды. Аланы башчылары (*Мазан, Мазан бла Асхат, ол, ала*) ючюнчю бетни кѳргюзтедиле. Ол башчылары кегерсек, айтымла кем боллукъдула. Башхача айтсакъ, алада этилген ишни ким тамамлагъаны билинмей къаллыкъды: *...ишде алчыды. ...окъуучуладыла.*

Биз къангагъа жазгъан юлгюлени 1-чиси бла 2-чиси уа, башчылары болмагъанлыкъгъа, ангылашлыдыла: алада ишни этилгени да, аны ким этгени да белгиледи. Алаймыды?

— Алайды.

— Башда айтылгъан затланы эсге алсакъ, 1-чи эм 2-чи айтымгъа белгили иели бир баш членли айтым дерге боллукъбуз.

— Алайды.

— Белгили иели бир баш членли айтымгъа керекли

башчылары кийирген къыйын туюлду: 1) *Сен бизни ийнекни кѳремисе?* 2) *Мен биягъында кирген эдим.*

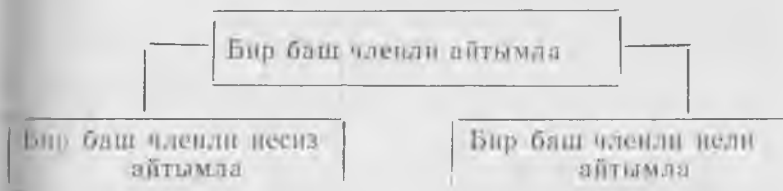
2. — Ючюнчю айтымгъа башчы кийиррге боллукъмуду.

— Угъай.

— Ол нени кѳргюзтеди?.. Бир-бир бир баш членли айтымгъа башчы кийирир онг болмайды. Алай айтымланы хапарчылары 3-чю бетни формасында келедиле. Ол форма айтымда хапарчы белгилеген ишни несин кѳргюзтмейди. Башхача айтсакъ, бир баш членли айтымланы арасында несиз айтымла да бардыла.

Алай бла, нени барлыгъына, жокълугъуна кѳре, бир баш членли айтымла эки къауумгъа юлешинедиле. Аны быллай кѳргюзтюрге боллукъду:

25-чи схема

3. — Энди,— дейди устаз,— бу айтымланы тенглеширейик: 1) *Атханса ташчыкъланы, жилатханса жашчыкъланы (Х.).* 2) *Егюзню жекген этедиле.* 3) *Эки харбызны бир ууучха сыйындырмазса (Н. с.).*

Быланы барысында да башчы жокъду. Жаланда хапарчы барды. Аны себепли была бир баш членли айтымладыла. Иелилемидиле? Огъесе несизлемидиле?

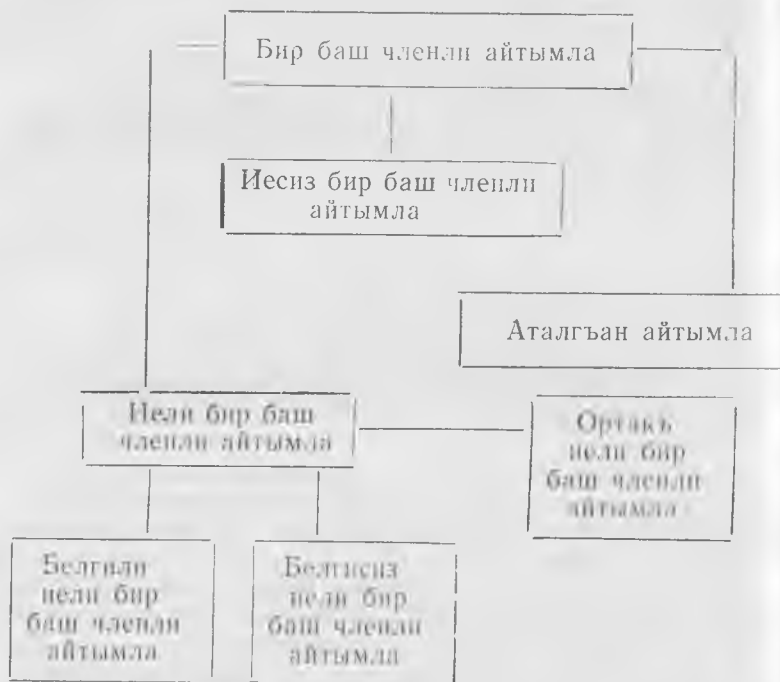
Биринчи айтымны хапарчыларында 2-чи бетни кѳргюзтген жалгъау барды. Аны себепли бу юлгю **белгили иели айтымды.** 2-чи айтымда айтылгъан ишни да иелери бардыла. Алай ала кимле болгъанлары белгили туюлду. Аны себепли бу юлгю **белгисиз иели айтымды.** Ючюнчю айтымны хапарчысында 2-чи бетни кѳргюзтген жалгъау барды. Болса да ол 2-чи бетни кѳргюзтмейди. Бу айтымда кѳргюзтюлген иш хар кимге да бирча барады. Аны себепли быллай айтымгъа **ортакъ иели айтым** дейдиле.

Башда айтылгъан затла нени кѳргюзтедиле? Бир баш членли иели айтымла иелерини белгилеликлерине, белгисизликлерине кѳре, юч къауумгъа юлешинедиле: 1) белгили иели бир баш членли айтымла, 2) белгисиз иели бир баш членли айтымла, 3) ортакъ иели бир баш членли айтымла.

Устазгъа эсгертиу: окъуу китапда нек эсе дер ортакъ иели бир баш членли айтымланы юсюнден абер айтымлайды. Ол тереди.

Аны эсге алсакъ, башда берилген схеманы былай жаш рашдырыргъа боллукъбуз.

26-чы схема

4. Башда кѣргюзтүлген айтымланы барысыны да хапарчылары бардыла, башчылары жокъдула. Былагъа хапарчылы бир баш членли айтымла деп атаргъа боллукъду.

Алай тилде хапарчысы болмагъан бир баш членли айтымла да боладыла: *Эрттенлик. Таудан ургъан салкъын аязчыкъ. Ит юрген тауушла...*

Былай айтымлада бир затны аты айтылып къалады. Аны себепли алагъа аталгъан айтымла дейдиле (башдагы схемагъа къара). Аталгъан айтымны баш членни баш болушдагы атдан къуралады. Алай аты ачыкълаучу сѣзлери болургъа, болмазгъа да боладыла (башда келтирилген юлгюдени тенгleshдир).

5. Башдагы эсгертиуле этилгенден сора, устаз окъуу

чугъа дерсликни 48-чи бетинде берилген теория материалны окъутады¹.

IV. Жаңгы материалны бегитиу.

Окъуучула кезну-кезну къангагъа чакъырылып, устазны болушлугъу бла бу айтымланы хапарчыларыны, бар тилде, башчыларыны да тюрлерин ызлайдыла, айтымланы къалайла болгъанларын ачыкълайдыла. Айтымлада хапарчы белгилеген ишни, шартны песин кѣргюзтген мадарланы (сѣзлени, жалгъаулананы) белгилейдиле.

1) *Зайнаф бла аны ишине къарап, тангъа дери турсам да арырыкъ болмаз эдим (М. Ш.).* 2) *Бизни классыбызда жарыкъды.* 3) *Мени андан кѣлюм чыкъгъанды.* 4) *Эшикте боранлайды.* 5) *Мурсаны парфюмер фабрикалада да хайырланадыла (Л. б.).* 6) *Терсейип башлагъан адамны тюз жолгъа салсанг, жюрегинг къууанады, сайлагъан ишинги маънасын терен сезесе (Л. б.).* 7) *Ол ишге мындан ары гѣзип туругъа жарарыкъ туююлдю (К. ж.).* 8) *Ахшам. Анда мында ит юрген, бузоу ёкюрген тауушла (Л. б.).* 9) *Правленде биченликлени юсюнден да айтылгъанды.* 10) *Асланлача къобайыкъ, душманны гунч этерча согъайыкъ.* 11) *Лячин балагъа тузакъ салгъанма... (Х.).* 12) *Ол тиманда анга къарасанг, аны кѣзлеринде мудахлыкъ эслериксе (М. Ш.).* 13) *Аланы кюлюлерин хыликъкъ этгеннге синадыкъ (Ж. Т.).* 14) *Мен окъургъа бек сюеме.*

V. Юйге берилген иш: 1) дерсликни 20-чы параграфын окъургъа.

2) «Эрттенликде» деген къысха хапар жазаргъа, анда бир баш членли айтымланы тюрлю-тюрлюлерин хайырларгъа. 3) Этимни турушларын къайтаргъа.

28-чи дерс.

Белгили иели бир баш членли айтымла.

Дерсени мураты: окъуучуланы белгили иели бир баш членли айтымла бла теренирек шагъырей этну, ала бла хайырлана билирге юйретну.

1. Орфографиядан къысха иш. 1. Юй ишни тинтиу. 2. Юйге бу ишни берну:

Къош сѣзде **к** бла **къ** тауушланы алларында **н** **нг**-ча

¹ Дерсликни 49-чу бетинде айтылгъанга кѣре, бир баш членли айтымланы къауумлагъа юлеше туруп, аланы къуралуларына таяниргъа керекди. Бу дерсе биз айтхан затла ол оюмну терслигин кѣргюзтедиле. Устаз аны эсге алыргъа керекди.

эшигиледи, болса да тюрленмен жазылады: *кѳоланкелек кѳа.ынкирпик, чоюнкѳыр, узункѳуйрукѳ* д. б.

II. Юй ишни тинтну.

1. 20-чы параграфда берилген теория материалны окѳуучулагѳа соруу. 2. Бир ненча окѳуучу юйде жазгѳан хапарын окѳуйду, анда кѳалтай бир баш членли айтымла хайырланнганын кѳргюзтеди. Устаз юй ишни ким иги тамамлагѳанын ачыкѳалайды.

III. Жангы материалны ангылатыу.

1. Окѳуу китапта айтылгѳаннга кѳре, белгили иели бир баш членли айтымны хапарчысы туура турушдагѳы этимни 1-чи, 2-чи бет формаларындан неда буйрукѳчу турушдагѳы этимден кѳуралады. Алай белгили иели айтымны хапарчысы этимни башха формаларындан да кууралады. Бу теманы окѳуучулагѳа ангылатыр ююн, устаз аны иги билирге эм дерсини классха бу затланы эсгертнуден башларгѳа керекди.

Сѳелешген (жазгѳан) адам кесип хайырланнган айтымда башчыны айтмай кѳояргѳа болады. Алай айтым хапарчыны 1-чи неда 2-чи бетни кѳргюзтген жалгѳауу болады. 1-чи бетни жалгѳау ишни иеси сѳелешген адамны кесип болгѳанын кѳргюзтеди: 1) *Библиотекагѳа баргѳан эдим да, анда Азизге тубеген эдим.* 2) *Библиотекагѳа барсам, анда Азизге тубемей кѳлмайма.* 3) *Азизге тубесек, кѳлюбюм жарыйды.*

Быллай айтымланы хапарчыларында 2-чи бетни кѳргюзтген хапарчылыкѳ жалгѳаула болургѳа да боладыла. Ол кезнуде ол айтымлада кѳргюзтюлген ишни иеси сѳелешген адамны сѳз негери болады. Аны алайлыгѳын кѳрюр ююн, Хасан бла Алимни ушакѳларына кѳарайыкѳ.

Хасан: *Дерсими окѳуй турама. Мен муну бошагѳанлап, киногѳа барлыкѳмыса?*

Алим: *Барлыкѳма. Дерсини бир сагѳатдан бошарыкѳмыса?*

Былайда Хасан эки айтым хайырланнганды. Аланы биринчисиндеги ишни иеси ол кесиди — сѳелешген адам. Аны себепли ол не биринчи бетни кѳргюзтеди. Хасан хайырланнган айтымланы экинчисинде кѳргюзтюлген ишни иеси уа Алимди — Хасанны сѳз негери, аны себепли бу не экинчи бетни кѳргюзтеди.

Алим хайырланнган айтымлада да иш тюз алай болады: аланы биринчисиндеги ишни иеси Алим кесиди (1-чи бет), экинчисиндеги ишни иеси уа Алимни сѳз негери (2-чи бет).

Алай бла, ушакѳда айтылгѳан айтымланы башчылары

ююн кѳалыргѳа боладыла. Ол кезнуде аланы кѳуллукѳларын хапарчыны бег жалгѳаулары толтурадыла. Сѳелеш тургѳан адам 1-чи бетни, анга тынгылап тургѳан адам а 2-чи бетни кѳргюзтедиле. Аны себепли ушакѳда жюриген айтымланы хапарчылары кѳуруда 1-чи неда 2-чи бет формада боладыла. Ол формала уа белгили иелени кѳргюзтедиле. Алай иели айтымлагѳа **белгили иели айтымла** дейдиле. Алай айтымланы хапарчыларыны кѳуллукѳларында туура, ыразычы, шарт эм буйрукѳну турушладагѳы этимне жюриюдюле. Кертиди, буйрукѳчу турушну жангызлыкѳ сан формасыны хапарчылыкѳ жалгѳауу болмайды, аны ююн ол 2-чи бетни кѳргюзтеди. Бу затланы окѳуучулагѳа терен ангылатыр ююн, устаз быллай схемагѳа таянады.

Белгили иели айтымла

27-чи схема

Белгили иели бир баш членли айтымны хапарчысыны кѳуралуу	Юлгюле
Этимни туура турушуну 1-чи, 2-чи бетледеги, жангызлыкѳ эм кѳплюк санладагѳы формаларындан	<i>Наурузну иги окѳугѳанын билеме. Сора мени бла нек даулашаса? Тюнене уа даулаша эдигиз.</i>
Этимни ыразычы турушуну 1-чи, 2-чи бетледеги, жангызлыкѳ эм кѳплюк санладагѳы формаларындан	<i>Кѳор болайым санга, бала, кѳыйынлыкѳ сынамагѳын. Бир бирге болушайыкѳ. Сындыртхын ауур санларын, бюркдюре чыгѳаргѳын ѳпке кѳанларын (X.).</i>
1. Шарт турушдагѳы этимни 1-чи, 2-чи бетледеги, жангызлыкѳ эм кѳплюк санладагѳы формаларындан	<i>Атынгы тапсам, не бересе? (Ж.). Алайдан арлакѳгѳа озсагѳыз, бир кѳала кѳрюнюрюкдю (Ж.).</i>
1. Буйрукѳчу турушдагѳы этимледен	<i>Бар, болуш, кѳууандыр! Малны, жерни кѳандыр! (Кѳ. К.).</i>

2. Устазны башчылыгы бла окъуучула 99-чу да 100-чю упражнениялада белгилли иели бир баш членли айтымланы табадыла, аланы баш членлерини неден къурагъанларын айтадыла, ол членлени ачыкълагъан сёзле бар эселе, аланы айтымны къаллай членлерни болгъанларын белгилейдиле. Быллай айтымла магъана жаны бла толук боладыла. Аны алайлыгы энчи юлгюледе кёргюзюледиле.

III. Жангы материалны белгитиу.

Окъуучула, башда берилген схемагъа къарап, белгилли иели айтымланы юсюнден толу хапар айтадыла. Аллай айтымланы не кезинде жюрютюлгенлерин ачыкълаугъа дерседе энчи эс бурулады. Белгилли иели айтымла контекстден тышында алынсала да, толу магъананы билдиредиле. Аны алайлыгын кёргюзтюу да дерседе энчи жерни алады.

IV. Юйге берилген иш: 1) дерсликни 22-чи параграфын окъургъа, 2) 98-чи ишни тамамларгъа.

29-чу дерс.

Белгисиз иели айтымла эм ортакъ иели айтымла

Дерсни мураты: окъуучулары белгисиз иели эм ортакъ иели айтымланы айыра, ала бла хайырлана билдире юйретиу.

1. Орфографиядан къысха иш. 1. Юйге берилген орфография жорукъну тинтиу. 2. Окъуучулары орфографиядан тефтерлерине бу жорукъну жаздыруу.

Къош сёзлени биринчи кесеклерини ахырларындагы к бла *кэ* ачыкъ тауушланы алларында *г* эм *гэ* харфлагъа кёчюп жазыладыла: *бегауз, базыгъерин, кыйыгъаууз* д. б.

II. Юй ишни тинтиу.

1. Белгилли иели бир баш членли айтымланы юсюнден теория материалны окъуучулагъа соруу. 2. 98-чи ишни окъуучула къалай толтургъанларын ачыкълау. «Белгилли иели айтымла» деген схемагъа къарап, окъучула бу иште аллай айтымланы къайсы тюрлюлери болмагъанларын айтадыла. 3. Сора ала бу текстледе белгилли иели айтымланы табадыла, аланы баш членлерини этимни къаллай формаларындан къуралгъанларын кёргюзтедиле, быллай айтымланы не заманда хайырланылгъанларын айтадыла.

1. Белляу-белляу, белейим,
Санга игилик кёрейим.
Аурумагъын, ёлмегин,
Сени ючюн мен ёлейим (X).

2. Ой, Наны, Наны,
Басар жеринги таны.
Кирме бузгъа, къаргъа,
Ой, илинме къаягъа,
Тийме чыпчыкъ уягъа.
Тарыкъдырма тегерекни,
Кесме хансны, терекни.
Кирме суугъа, кёлге,
Жек кёрюмме элге (X).

3. О Мекер, Мекер,
Жанынг-тининг — шекер.
Артмакъ алайым,
Атыма салайым,
Базаргъа чабайым,
Шекер табайым (X).

III. Жангы материалны ангылатиу.

1. Устаз окъуучулагъа бу затланы эсгертеди: 1) белгилли иели айтымда этилген ишни несин 1-чи эм 2-чи бетни хапарчы жалгъаулары кёргюзтедиле; 2) айтымны хапарчысыны къуллугъунда этимни 3-чю бет формасы да келире болады. Ол кезинде айтым кем болады: *Аслан къойчулду. Ол жигер ишлеую бла атын айтдырады. Быйыл хар жюз къойдан жюз он къозу алгъанды.*

Бу юлгюлени биринчиси бла экинчиси эки баш членли айтымладыла. Ючюнчюсюню башчысы жокъду. Алдагы эки айтымны кетерсек, бу магъана жаны кем болуп къалады: *Быйыл хар жюз къойдан жюз он къозу алгъанды.*

Быллай юлгюлеге таянып, устаз окъуучулагъа хапарчысы этимни 3-чю бетдеги жангызлыкъ сан формасындан къуралгъан айтымны кем болгъанын кёргюзтеди.

Бир баш членли айтымла уа, баш членлерини биринчи кетмегенликке, магъана жаны бла толу боладыла. Аны себепли башда кёргюзтюлген айтымны бир баш членли айтымгъа санаргъа жарамайды. Устаз классха кире келип: *«Быйыл хар жюз къойдан жюз он къозу алгъанды»* десе, окъуучула ол ишни ким этгенин биллик туюлдуле. Быйылда «ким?» деген соруу тууарыкъды. Устаз ол айтымны орунуна: *«Колхозда быйыл хар жюз къойдан жюз он къозу алгъандылы»* дегенни хайырланса уа, аллай соруу туу-

майды, нек десенг, бу толу магъаналы айтымды. Мында да башчы жокъду. Бу айтымны толу этген *Колхозда* деген сөздю. Ол сөз *колхозчула* деген башчыны орунуна келген ча болады.

Бу затны окъуучулагъа тынгылы ангылатыр ючюн, устаз къангада быллай схема жарашдырып, анда эки баш членли айтымланы бла белгисиз иели айтымланы тенгlesh-диреди.

28-чи схема

Эки баш членли айтымла	Белгисиз иели бир баш членли айтымла
1. <i>Школ сабийлеге билим береди.</i>	<i>Школда сабийлеге билим береди.</i>
2. <i>Эллиле тирлик жыйып бошагъандыла.</i>	<i>Элде тирлик жыйып бошагъандыла.</i>
3. <i>Таулула таматаланы бек сыйлайдыла.</i>	<i>Таулулада таматаланы бек сыйлайдыла.</i>
4. ...	

2. Дерсликни 52-чи бетинде жулдузчукъ бла белгиленген упражненне барды. Окъуучула устазны болушлугъу бла анда табылган белгисиз иели айтымланы бу схема гъа саладыла.

3. Ол иш бошалгъанлай, окъуучула, устазны сорууларына жууап бере, быллай оюмлагъа келедиле: 1) белгисиз иели бир баш членли айтымны башчысы болмайды. 2) белгисиз иели айтымны хапарчысы этимни туура турушуну ючюнчю бетдеги кеплюк сан формасындан къуралады, 3) аны башчысыны къуллугъунда келген сөз сөдегей болушха кечюп, болумну (неда толтуруучуну) къуллугъун толтурады.

Алай бир-бирде белгисиз иели айтым бу шартланы алдагъы экисине кере къуралып да къалады: 1) *Къошха быллайтын жюрюйдюле.* 2) *Атха минген этедиле.* 3) *Тузни хинтха атадыла.*

Быллай юлгюлеге таянып, устаз белгисиз иели айтымны бу шартларын белгилейди: 1) хапарчысы этимни 3-чю бетдеги, кеплюк сандагъы формасындан къуралады, 2) ол хапарчы кёргюзтген ишни бир угъай, талай адам этгени кёрюнеди, 3) алай ол адамланы кимле болгъанлары белгисизлей къалады.

4. Тилде быллай айтымла да тюбейдиле: 1) *Айны къол аязынг бла жапмазса.* (Н. С.). 2) *Жюз ёнчеле да, бир кес.* (Н. С.). 3) *Тели болсанг да, халкъынг бла бирге бол.*

(Н. С.). 4) *Къартха кюлмейдиле.* (Н. С.). 5) *Не кеп къыйылсанг да, бир кюнде унутурса.* (Н. С.).

Быланы да башчылары жокъду. Аны ючюн бу айтымны магъана жаны бла толудула. Аны себепли былагъа да бир баш членли айтымла дейбиз. Быланы хар биринде кёргюзтюлген ишни иеси болгъаны да даулашсызды. Алай ол ие олду, буду дерге онг жокъду, нек десенг ол иш хар адамгъа да бирча къарайды. Аны себепли быллай айтымлагъа ортакъ иели айтымла дейбиз.

Башда келтирилген юлгюледе кёрюнгенича, ортакъ иели айтымны хапарчысы кёбюсюнде этимни туура, буйрукъчу, шарт турушларындан къуралады. Алай айтымла шарт сөзлени арасында тюбейдиле.

IV. Жангы материалны бегитиу.

Дерсликде берилген упражнениялада жалан да бир иенча белгисиз иели эм ортакъ иели айтым барды. Аны эсте алып, аланы окъуучулагъа иги билдирир ючюн, устаз дерге алгъадан материал хазырлап келтирирге борчлуду. Алайсыз ол муратына жетерик тююлдю.

V. Юйге берилген иш: 1) дерсликни 23-чю параграфын окъургъа, 2) 103-чю эм 104-чю ишлени тамамларгъа, 3) дерсликни 22-чи параграфын къайтарыргъа.

30-чу дерс.

Иесиз бир баш членли айтымла.

Дерсни мураты: окъуучуланы иесиз иели айтымла бла шагъырей этиу, ала бла хайырланыргъа юйрешу.

I. Орфографиядан къысха иш.

Окъуучуланы орфография тефтерлерине бу жорукъну жаздырыу:

Сөзню ахырындагъы *къ*, *к* къысыкъланы алларында ичыкъ таууш болса, ызларындан да аллай таууш келсе, ол къысыкъланы орунларына *гъ*, *г* жазыладыла: *къонакъ*, *къонагъым*, *къулакъ*-*къулагъым*, *узакъ*-*узагъыракъ*, *кёлек*-*кёлегим*, *челек*-*челегим*, *чек*-*чегинг* д. а. к.

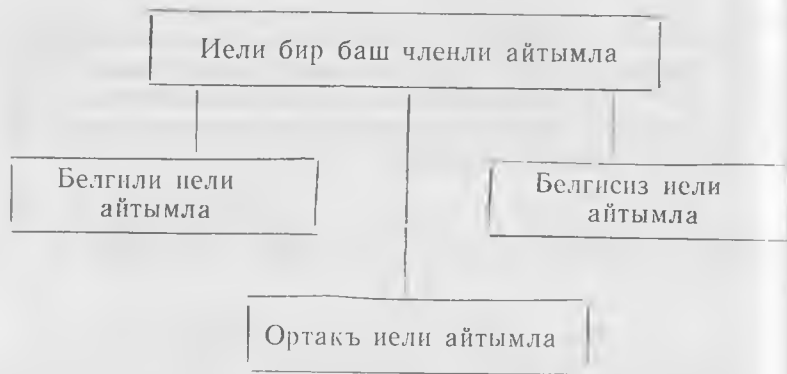
Эсгертиу. Хакъ деген сөзню жазылыуу бу жорукъгъа сыйынмайды: *хакъ*-*хакъы*.

II. Юй ишни тинтиу.

1. Окъуучула устазны бу сорууларына жууап береди-ле: 1) Бир баш членли айтым деп къаллай айтымгъа айтадыла? 2) Белгили иели айтым деп а? 3) Белгили иели айтымны хапарчысы этимни къаллай формаларындан къу-

ралады? 4) Алай айтым, башчысы болмагъанлыкъгъа, магъана жаны бла толду болады. Ол алай некди? 5) Белгисиз иели айтым а магъана жаны бла толуму болады огъес кемми болады? 6) Аны иеси белгисиз болур ючюн, хапарчысы этимни къаллай формасындан къуралады? Ол алай некди? 7) Белгисиз иели айтымны кем айтымдан неге кёрю аырасыз? 8) Ортакъ иели айтым деп къаллай айтымгъа айтабыз? Аны хапарчысы этимни къаллай формаларындан къуралады? 9) Иели бир баш членли айтымла юч къауумгъа юлешинедиле. Аны схемада былай кёрюзтюрге боллукъду:

29-чу схема

Былань бир бирге ушатхан эм бир бирден айыргъан шартларын кёрюзтюгюз, энчиликлерин ачыкълагъыз.

2. Ол иш бошалгъанлай, устаз окъуучулань 103-чю эм 104-чю ишлени къалай тамамлагъанларын тингеди.

III. Жангы материалны ангылату.

Окъуу китапда берилген упражнениялада иели айтымлань къауумларын ачыкъларгъа болушурукъ материал кён туююлду. Ол бири. Экинчиден, бу тема бек къыйынды. Ол затланы эсге алып, устаз бу дерсни былай бардырыргъа керекди:

1. Бек алгъа окъуучулагъа иесиз айтымны башчысы болмагъаны эсгертiledи. Башчысы болмагъанлыкъгъа, иесиз айтым магъана жаны бла толду болады. Ол зат аны иели айтымлагъа ушатады. Иесиз айтымны аладан башхалыгъы уа анда ие болмагъанындады.

Иесиз болмагъан айтымны хапарчысы этимден да, тилни башха кесеклеринден да, тюрлю-тюрлю сёз бирлешледен

ди къуралады. Аны себепли быллай айтымда, ишден тышында, башха шарт да кёрюнюрге болады, сёз ючюн, *Къошха былайтын барылады* деген айтымда иеси болмагъан иш кёрюнеди. *Мында игиди* деген айтымда уа иесиз иш кёрюнеди.

Иесиз айтымны юсюнден вопрос илмуда даулашлыды.

Ол даулашны юсюнден вопрос школ программагъа кирмениди. Аны себепли дерседе бу затны юсюнден абери айтыр кереги болмайды. Устаз иесиз айтымны мында тёреде болт келгенича ачыкъларгъа керекди. Алай, ол ачыкълауну окъуучулагъа иги ангылатыр ючюн, алагъа алгъа бу затланы эсгертюрге тийишлиди:

1) Малкъар тилде айтымда болгъан ишни, шартны иени тюрлю-тюрлю затла кёрюзтедиле: а) башчы бла хапарчы жалгъау бирге: 1) *Мен школгъа барама. Сен алыкъа жашса*, б) толтуруучу: *Бизге иги окъургъа керекди. Анга мында игиди*; в) хапарфы жалгъау: *Школгъа барама. Сиз да келе болурсуз?*

Былань биринчи къаууму эки баш членлиледиле, иелиледиле. Ючюнчю къауумгъа кирген айтымла уа бир баш членлиледиле, иелиледиле. Экинчи къауумгъа кирген айтымлада да ие барды. Ол иени сёдегей болушдагъы сёзле (*бизге, анга*) кёрюзтедиле. Аны себепли быллай иеге сёдегей ие дейдиле. Башчы неда хапарчы жалгъау кёрюзтен иеге уа тюз ие дейдиле. Тюз иеси болгъан айтымгъа **иели айтым** дейдиле. Иеси болмагъан неда сёдегей иеси болгъан айтымгъа **иесиз айтым** дейдиле.

Былайда устазны баш борчу окъуучулагъа аны анбылатмуду. Алайсыз алагъа бу теманы билдирер онг жокъду. 2) Башда келтирилген жорукъгъа таянып, устаз, окъуучулань да бу ишге тири къатышдыра, къангада быллай юлшюлени тинтеди: *Тырныауузгъа вертолёт бла учулады. Жыйылыуда ол ишни юсюнден да айтылгъанды.*

Бу иш окъуучулагъа бу затланы ангыларгъа болушады:

1) бир-бир иесиз айтымлагъа башчы кийиррге онг болмайды. Аланы хапарчылары 3-чю бетни жангызлыкъ сан формасында келедиле, болса да иени кёрюзтмейдиле. Быллай айтымлада иш иесиз этиледди. 2) Бир-бир айтымлада иш, башчы болмаса да, иени сёдегей болушдагъы сёз кёрюзтеди: *мени жаным кетди, манса мында суукъду*. Анга да къарамай, быллай айтымлань иесиз айтымлагъа санайдыла. Алагъа башчы кийиррге болады. Алай этсенг, ала иш баш членли айтымла боладыла.

Бу затланы барысын да эсге алып, иесиз айтымны юсюнден бу жорукъну къуаргъа эм окъуучулагъа кёлден билдиррге керекди:

Иеси болмагъан, болургъа да амалы болмагъан айтымгъа, неда, сёдегей неси болгъан айтымгъа неси айтым дейдиле.

Устазны болушлугъу бла окъуучула бу жорукъну дерсликни 24-чю параграфында берилген жорукъ бла тенгlesh диредиле, аланы бир бирден башхалыкъларын ачыкълайдыла.

IV. Жангы материалны бегитиу.

Кеслерини хапарчыларыны неден къуралгъанларына эм кеслерини магъаналарына кёре, несиз айтымла кеп тюрлю боладыла. Окъуучулагъа аны кёргозтюр ючюн эм жангы материалны аланы эслеринде къалырча этер ючюн, устаз къангада быллай юлгюлени тинтеди:

- 1) *Аллай ишилени иги бардырыгъа керекди (К. ж.).*
- 2) *Бизге бюгюн ишге эртте келирге тюшгенди (К. ж.).*
- 3) *Иги жашха алай этерге жарамайды (Л. б.).* 4) *Дерсинги окъумай жарамаз (Х. Б.).* 6) *Кимге да таматаны сыйларгъа тийишлиди (О. Э.).* 7) *Бусагъатда ол заводда ишлерге тынчы (Л. б.).* 8) *Манга мында къалыргъа къыйынды.* 9) *Дерсде аны юсюнден да айтылгъанды.* 10) *Ол кюн да жаяулай узакъ барылгъанды (О. Э.).* 11) *Школда алаMAT игиди.* 12) *Аллай затладан сенде да барды.* 13) *Кез байланды. Кёкде жулдузла кёрюнюп башладыла.* 14) *Мындан кетерге кёзюм къыймайды.* 15) *Мени ары барлыгъым жокъду.* 16) *Аны жаны кетди д. б.*

Бу айтымланы хапарчылары кеплюк санда келирге боллукъмудула? Ол сорууну ачыкълаугъа устаз энчи эс бурургъа керекди.

V. Юйге берилген иш: 1) дерсликни 24-чю параграфын окъургъа, 2) 106-чы ишни жазаргъа, 107-чи ишни кёлден тамамларгъа.

31-чи дерс.

Аталгъан айтымла.

Дерсини мураты: окъуучулагъа аталгъан айтымланы ангылатуу, аланы аллай айтымла бла хайырланыргъа юйретну.

I. Орфографиядан къыска иш.

Окъуучуланы орфография тефтерлерине бу жорукъну жаздыруу.

Сёзлени жалгъауларында **т, к, къ** тунакыла эшитилген

жерледе **д, г, гъ** зынгырдауукъла жазыладыла: *кют-дай, ат-дан, кет-ди, челек-деги, ключ-ге, тик-гич, жет-ер, эс-гер, ашыкъ-гъан, къонакъ-гъа.*

II. Юй ишни тинтиу.

1. Окъуучула устазны бу сорууларына жууап береди: 1) несиз айтым деп къаллай айтымгъа айтабыз? 2) Аллаи айтымда сёдегей не боламыды? 3) Иесиз айтымны хапарчысы къаллай формада жорюйдю? Ол кеплюк санда боламыды? 4) Иесиз айтымны хапарчысы неледен къуралады?

Бу сорууланы 3-чюсюн айыра туруп, устаз окъуучуланы эслерин бурургъа керекли бир зат барды: несиз айтымны хапарчысы ючюнчю бетни формасында келеди, болса да, 1-чи эм 2-чи бетлеча, ол иени кёргозтмейди. Аны ачыкълар ючюн, быллай юлгюлени тенгleshдирирге керекди:

Мен кел-ди-м

Сен кел-ди-нг

Ол кел-ди

Быллай тенгleshдириу 3-чю бетни формасыны ноль жалгъауу болгъанын белгилейди. Ол жалгъау иени аны себепли кёргозтмейди.

2. Устаз окъуучуланы юй ишни къалай тамамлагъанларын тинтеди.

III. Жангы материалны ангылатуу.

1. Окъуучула дерсликни 21-чи параграфында берилген теория материалны окъуйдула. Ангыламагъан затлары болсала аланы устазгъа соруу ачыкълайдыла.

2. 92-чи иште эм дерсликни 49-чу бетинде жулдузчукъ бла белгиленген иште жайылмагъан эм жайылгъан айтымла бериледиле. Устазны болушлугъу бла окъуучула ол айтымланы табып тинтедиле.

IV. Жангы материалны бегитиу.

Устаз окъуучулагъа аталгъан айтымланы юсюнден толу хапар айгдырады, сора 95-чи ишни тамамлатады.

V. Юйге берилген иш: 1) дерсликни 21-чи параграфын окъургъа, 2) бир баш членли айтымланы къауумларын къайтарыргъа, 3) 96-чы ишни тамамларгъа.

Бир баш членли айтымла (къайтарыу).

Дерсни мураты: бир баш членли айтымланы бир бирден айырыу, алай бла окъуучуланы аланы юсюнден билимлерин ёсдюроу.

I. Орфографиядан къысха иш.

Бу жорукъну окъуучуланы орфография тетрадарына жаздырыгъа: 1-чи эм 2-чи бетлени иелик жалгъаулары къошулгъан сёзле, иелик эм тамамлаучу болушлада кел селе, аланы ахырларында биришер *м* эм *нг* жазылады: **атамы таны, атангы сыйла, атамы китабы, атангы китабы.**

II. Юй ишни тинтну.

1. Окъуучулагъа аталгъан айтымланы юсюнден толу хапар айтдырыу. 2. Аланы 96-чы ишни къалай тамамлагъанларын ачыкълау.

III. Бир баш членли айтымланы къайтарыу.

1. Окъуучула устазны бу сорууларына жууап бередиле: 1) Аталгъан айтымны къайсы баш членни барды? Ол член къайсы болушда келеди? 2) Жайылмагъан аталгъан айтым деп къаллай айтымгъа айтадыла? Жанылгъан аталгъан айтым деп а?

Аталгъан айтымланы магъанасы жаны бла къауумлары

30-чу схема

Аталгъан айтымланы магъаналарына кёре тюрлюлери	Юлгюле
1. Бир затны барлыгъын белгилеген аталгъан айтымла: а) Затны барлыгъын кёргюзтген айтымла.	<i>Тракторла, комбайнала, автотомашинала. Мюлде къаллай техника да барды.</i>
б) Орунну кёргюзтген айтымла.	<i>Кечеги шахар. Барама орамда (Къ. К.).</i>
в) Заманны кёргюзтген аталгъан айтымла.	<i>1941-чи жыл. Жашла аскерге кетип барадыла.</i>

г) Халны кёргюзтген аталгъан айтымла. *Иссилик. Малла суугъа тартдырадыла.*

II. Кёргюзтюучю аталгъан айтымла. *Ма таула, ма къыланч жолла. Биз алада барабыз.*

III. Адамны бир затха багъа бичиуон кёргюзтген айтымла. *Алапат кенг ёзенле! Токъ тууар, къой сюрюле!*

Бу схемагъа таянып, окъуучула аталгъан айтымланы магъана жаны бла къауумларыны юсюнден айтадыла, ала иш барысыны да хапарлауну аллында жюригенлерин, адамны оюмун къысха эм ангылашлы кёргюзтгенлерин белгилейдиле.

2. Бирси бир баш членли айтымланы башчылары жокъдула, хапарчылары бардыла. Алай бла, бир баш членли айтымла, ол шартха кёре, эки къауумгъа юлешиндиле: 1) башчылыла, 2) хапарчылыла.

Хапарчылы бир баш членли айтымла иелиге бла иесизге юлешиндиле. Иели бир баш членли айтымла, иелери къаллайла болгъанларына кёре, бу къауумлагъа юлешиндиле: 1) белгили иелиле, 2) белгисиз иелиле, 3) ортакъ иелиле.

Бу затла бла бирге, окъуучула бир баш членли айтымланы бу къауумларыны хапарчылары этимни къаллай формаларындан къуралгъанларын кёргюзтедиле. Сора устаз алагъа иесиз айтымланы хапарчыларыны иследен къуралгъанларын айтдырады. Аны бла бирге быллай айтымланы бир бирден магъана жаны бла башхалыкълары да ачыкъланады. Ол шартха кёре, ала быллай къауумлагъа юлешиндиле: 1) Табийгъатны халын кёргюзтген иесиз айтымла: *Эшикте боранлайды (О. Э.).* 2) Бир жерден башха жерге къалайтын барылгъанын кёргюзтген иесиз айтымла: *Шахаргъа былайтын барылады.* 3) Бир жерде бир затны юсюнден айтылгъанын кёргюзтген айтымла: *Дерде аны юсюнден да айтылгъанды.* 4) Бир жерде нени эсе да юсюнден сагъыш этилгенин белгилеген иесиз айтымла: *Колхозда аны юсюнден да сагъыш этиледу.* 5) Бир жерден башха жерге дери узакълыкъны, жууукълукъну кёргюзтген иесиз айтымла. 6) Заманчы иесиз айтымла: *Алыкъа къышха дери узакъды. Биченге чыгаргъа алыкъа кеттеди д. б.*

Устаз алгъадан хазырлап келтирген юлгюлени бу хал-

да тинтиу, окъуучулагъа бир баш членли айтымланы терендирек ангыларгъа болушурукъду. Бу ишни бардыра туруушта устаз аланы эслерин айтымланы хапарчыларыны орунларында келген сёзлени магъаналарына, ол айтымлада къаллай сансыз членле болгъанларына бурады. Бир-бир иесини айтымла членлеге юлешинмейдиле: *Мени жаным кетди Аны кёлю кётюрюлдю. Муну эси аугъан эди. Устаз ол затны эсге алыргъа керекди.*

IV. Юйге берилген иш: 1) бир баш членли айтымланы къайтарыргъа, 2) бир баш членли айтымланы тюрлю-тюрлюлерин хайырланып, «Бизни суйген жазыучу буз» деген темагъа жоралап, къысха хапар жазаргъа (устаз окъуучулагъа хапарны къаллай план бла жазыллыгъын кёргюзтеди).

КЕМ АЙТЫМЛА

33-чю дерс.

Кем айтымла. Ушакъ кем айтымла.
Контекст кем айтымла

Дерсни мураты: Кем айтымны ачыкълау, окъуучуларны ушакъ эм контекст кем айтым бла шагъырей этиу.

I. Орфографиядан къысха иш. Бу жорукъну жазыгъыз эм эсде тутугъуз.

Губуз, ёз (тутхан), бараз, таз деген сёзлени ахырларында с угъай, з жазылады.

II. Юй ишни тинтиу.

Бир ненча окъуучу кеслерини юйде жазгъан хапарларын окъуйдула, алада эки баш членли эм бир баш членли айтымланы табадыла, аланы баш членлерини неледен къуралгъанларын айтадыла.

Бу иш бла устаз окъуучулагъа бир баш эм эки баш членли айтымланы хар бирини кеси аллына эркин жюрюрге боллугъун, толу магъананы кёргюзтгенин ачыкълайды.

III. Жангы материалны ангылату.

Башда айтылгъан затланы тийишдире, устаз окъуучулагъа бу затланы билдиреди: эндиге дери биз эки баш членли эм бир баш членли толу айтымлагъа къарагъанбыз. Толу айтым деп, текстден чыгъарылгъан энчи алынса да, толу магъананы билдирген айтымгъа айтадыла: 1) *Жауун жауады. Ала топ ойнайдыла. Мазан Малкъарда*

жашайды. 2) Жыйылыуда окъууну юсюнден айтылгъанды. Бизге иги окъургъа керекди.

Бир-бир айтымла уа, тилде бир неча бир ненча членлери жетишмей жюрюйдюле. Ол членлени жетмегенлери себепли, быллай айтымла, контекстден чыгъарсанг, толу магъананы кёргюзтмейдиле. Быллай айтымлагъа кем айтымла дейдиле.

Айтымланы кемлениулери — бир-бир членлерини жетмей къалыулары тюрлю-тюрлю сылтаулагъа кёре болады. Ол сылтаулагъа кёре, кем айтымла бир ненча къауумгъа юлешинедиле.

1. **Ушакъ кем айтымла.** Быллай кем айтымла ушакъда тюбейдиле. Ушакъны алда келген айтымларында болгъан сёзле артда келген айтымларында айтылмай къаладыла. Аны алайлыгъын окъуучулагъа кёргюзтюр ючюн, устаз алагъа 109-чу ишни эм кеси алгъадан хазырлагъан ушакъланы тинтиредиле.

2. **Контекст кем айтымла.** Текстни аллында келген айтымлада болгъан сёзле артда келген айтымлада къайтарылып айтылмай къалыргъа боладыла. Контекстде барлыкълары себепли, айтылмай къалгъан члени (неча членлери) болгъан айтымлагъа **контекст кем айтымла** дейдиле.

Быллай айтымланы жетмей тюрлю-тюрлю членлери къалыргъа боладыла. Юлгюле: 1) *Ачыу жылаугъа, къууанч тепсеуге юйретир (Н. С.)* (Бу къош айтымны биринчи кесегинде «юйретир» деген хапарчы жетмейди). 2) *Науруз Москвада окъугъан эсе да, аны кёрмегенди* (Бу къош айтымны экинчи кесегинде башчы жетмейди). *Мен иланы сабанда кёрген эдим. Жер сюре къалгъандыла* (Экинчи айтымда башчы жетмейди). 3) *Мухажир да сабанладады. Анда тюберге боллукъса* (Экинчи айтымда «анга» деген толтуруучу жетмейди). 4) *Мухадин ол ишде кеп ишлей эсе да, усталыгъы жокъду* (Бу къош айтымны экинчи кесегинде «аны» деген айгъакълаучу жетмейди) д. б.

Бу юлгюле кёргюзтгенинге кёре, артда келген айтымда айтылмай къалгъан членле не алдагъан айтымлада неча къош айтымны бирси кесегинде бардыла. Кем айтымланы контекстден чыгъарып, энчи къарасанг, аланы магъана жаны бла да кем болгъанларын кёресе. Алгъадан материал хазырлап, устаз бу затланы окъуучулагъа кеп юлгюде кёргюзтюрге керекди. Окъуу китапта бу темагъа керекли материал жокъду. Жер аздан, бизни да былайда аллай юлгюлени аслам берир онгубуз жокъду.

IV. Жангы материалны бегитиу. Иш устаз кеси хазырлап келген юлгюлени тинтиу бла тамамланады.

V. Юйге берилген иш: 1) дерсликни 25-чи параграфын окъургъа, 2) 111-чи ишни тамамларгъа, 3) тюрлю-тюрлю членлери жетмеген контекст кем айтымладан бешинчер юлгю къурап жазаргъа.

34-чю дерс.

Халгъа кёре кем айтымла эм эллипсис кем айтымла

Дерсни мураты: окъуучулары халгъа кёре кем айтымла бла эм эллипсис кем айтымла бла шагъырей этну, аланы хайырлана билрге юйретну.

I. Орфографиядан къысха иш. Бу жорукъну жазыгъыз эм эсде тутугъуз: Сёзде базыкъ ачыкъдан сора келген жалгъау базыкъ ачыкъ бла жазылады, назик ачыкъдан сора келген жалгъау а назик ачыкъ бла жазылады. *Отаров-ну, Этезовха, ат-дан, Гулиев-ни, Гуданоев-ге* д. а. к. **Эсгертиу.** Сёзде **-ча, -ал, -лары, -ланы** деген жалгъаула ол жорукъгъа сыйымайдыла: *кийиз-ча, аны-ча, эт-ал, бил-ал, Этез-лары, Аслан-лары, Жюнюс-ланы* д. а. к.

II. Юй ишни тинтиу. 1. Окъуучулагъа теория материалны соруу. 2. Аланы жазуу ишлерин тинтиу.

III. Жангы материалны ангылату.

I. Бир-бирде сёзге къатышханла, кеслерине белгиле бир затны юсюнден сёлешселе, кем айтымланы хайырланадыла. Аллай айтымла жалан да ол адамлагъа ангылашынадыла. Аланы сёзлерине къатышмагъан адамла уа аланы ангыламайдыла, нек десенг ала сёзю нени юсюнден баргъанын билмейдиле. Сёз ючюн, поездни келирин сакълан тургъан экеуленни бири: «Келеди»,— десе, экинчиси сёз поездни юсюнден баргъанын ангылап къояды: Ючюнчю адам а, ол экеуленни нени сакълагъанларын, нени юсюнден айтханларын билмегени себепли, «Келеди» деген айтымны ангыламай къаллыкъды. Быллай айтымлагъа халгъа кёре кем айтымла дейдиле.

Устаз окъуучулагъа аны айтады да, ала быллай кем айтымлагъа юлгюле келтирип тинтедиле.

2. Бирси тилледеча, бизни тилибизде да хапарчылары тюшюп, аласыз жүрюген айтымла бардыла. Хапарчылары болмагъаны себепли, алагъа **эллипсис** айтымла дейдиле. Башда къаралгъан кем айтымлача болмай, эллипсис айтымла, контекстден чыгъарып алсанг да, толу магъананы билдиредиле. Аланы айтылмай къалгъан хапарчыларыны табуу къыйынды. Бир-бирде ол хапарчыларыны орунларына «бар», «жокъ» деген сёзлени неда этимлени салыргъа бола-

иш: *Дунияны суу басханлыкъгъа, баппушха не къайгъы. Акъыл бла ангыламанг, кёз бла кёргенден не файда. Амал билген — амал бла. амал билмеген — аман бла.*

Устаз дерсге быллай юлгюлени алгъадан хазырлап келтиреди. Аланы окъуучулагъа тинтиреди, тыйгъыч белгилерине, стиль жаны бла энчиликлерине къарайды.

III. Юйге берилген иш: 1) 25-чи параграфны кыйтарыргъа, 2) 112-чи эм 113-чю ишлени тамамларгъа.

35-чи дерс.

Сынау диктант.

Дерсни мураты: окъуучулары жылны аллындан бери окъулгъан материал бла байламлы болгъан орфография эм пунктуация жорукъланы къалай билгенлерин ачыкълау, билимлеринде ол жаны бла болгъан кемчиликлени къоратуу.

Диктантны текстин устаз кеси хазырлайды.

I. Юйге берилген иш: дерсликни 57-чи бетинде келтирилген соруулагъа жууап этерге хазырланыргъа

АЙТЫМНЫ БИР ТУУДУКЪ ЧЛЕНЛЕРИ

36-чы дерс.

Айтымны бир туудукъ членлерин ангылату.

Дерсни мураты: окъуучулары айтымны бир туудукъ членлерини юсюнден билимлерин ёсдюрюу, аллай членлери болгъан айтымла бла хайырланыргъа юйретну.

I. Юй ишни тинтиу.

1. Окъуучулары сынау диктантларын тинтиу. 2) Дерсликни 57-чи бетинде берилген соруулары окъуучула къалай билгенлерин ачыкълау.

II. Жангы материалны ангылату.

Окъуучула бир туудукъ членле бла 4-чю классда шагъырей болгъандыла. Аны себепли устаз дерсни алагъа бу затланы соруудан башларгъа боллукъду: 1) Айтымны бир туудукъ членлери деп, къаллай членлерине айтадыла? 2) Аллай членлери болгъан айтым къаллай интонация бла окъулады? 3) Айтымны бир туудукъ членлерини ара-ларында къаллай тыйгъыч белгиле салынадыла? 4) Ай-

тымны аллай членлерини арасында кьаллай байламлы жюриюдюле?

Бу вопросланы ачыкьлагъандан сора, дерсликни 59-чу бетини аллында берилген айтымланы окъуучула керекли интонация бла окъуйдула. Устаз алагъа 3-чю эм 5-чи айтымланы тинтдиреди. Окъуучула 3-чю айтымда *Ахмат, Мазан, Харун, Чонай* деген сёзлени: 1) бир соруугъа жууап этгенлерин, 2) хапарчыны кеслерине бойсундуруп (келишдирип) келгенлерин, 3) башчыны кьуллугъун толтургъанларын белгилейдиле. Бу юлгюге таянып, устаз бу жорукъну жарашдырады: «Эки неда андан аслам сёз, айтымда бирча соруугъа жууап этип, бирча кьуллукъну толтуруп, барысы да кеслерине бир сёзню бойсундуруп келселе, алагъа айтымны бир туудукъ членлери дейдиле». Окъуучула мындагы бир туудукъ членлени башчыла болгъанларын белгилейдиле. Сора 5-чи айтымны тинте, ала анда *келди, чамланды, даулашды, сёз бермеди* дегенлени барысыны да не этди? деген соруугъа жууап этгенлерин, хапарчыны кьуллугъун толтургъанларын, башчыгъа бойсунганларын белгилейдиле. Ол шартлагъа таянып, бу жорукъну жарашдырадыла: «Айтымда бирча соруугъа жууап этип, хапарчыны кьуллугъун толтуруп, башчыгъа бирча бойсунуп (аны бла келишип) жюриюген сёзлеге бир туудукъ хапарчыла дейбиз». Сора устаз кьангагъа, тефтерлеге да бу юлгюлени жаздырады: 1) *Кенг талада кьызыл, сары, кём-кём гюлле ёсе эдиле.* 2) *Къаплан Азизни, сени да тинийды.* 3) *Бытыр эм быйыл колхоз планын артыгъы бла толтургъанды.*

Окъуучула бу айтымланы тинтип, бир туудукъ айгъакълаучула, бир туудукъ толтуруучула эм бир туудукъ болумла деп неге айтханыбызны ачыкьлайдыла, башда кёргюз тютгенича, жорукъла жарашдырадыла.

«Айтымны,— дейди устаз андан ары,— бир туудукъ членлери санау интонация бла окъуладыла. Бир бирге бойсунган сёзлени биринден берилген соруугъа экинчиси жууап болады. Айтымны бир туудукъ членлери бир бирге тенг жарашып жюриюдюле, аны себепли аланы биринден салынган соруугъа экинчиси жууап болмайды. Аланы бир бирлери бла тенг жарашыу халда байланганларын араларына тенг жарашдырычуу байлауаны салыргъа боллугъу да кёргюзтеди: *мен бла сен, кьызыл эм сары, сени да, аны да* д. а. к. Бир бирге бойсунган сёзлени араларында, сёз тутушда, айтымда болса да, аллай байлаула салынмайдыла. Сёз ючюн, *кьызыл гюлле, аны таны* деген сёз тутушланы кесеклерини араларына аллай байламла салып кёргюзт».

Сора бир туудукъ членлени кьаллай бири керек эсе да, аллай бири бир бирни ызындан саналып барыргъа болгъанлары белгиленеди: *Талада кьойла, кьозула, ийнекле, чююла, атла, тайла... отлайдыла.*

III. Жангы материалны бегитиу.

Устаз окъуучулагъа 116—117-чи ишлени тамамлатады.

IV. Юйге берилген иш: 1) дерсликни 26-чы параграфын окъургъа, 2) 118-чи эм 119-чу ишлени тамамларгъа.

37-чи дерс.

Бир туудукъ членли айтымлада жалгъаучу байлауаны хайырлануу.

Дерсени мураты: окъуучулары бир туудукъ членли айтымлада жалгъаучу байлауаны хайырланыргъа, ала да тыйгъыч белгилени салыргъа юйретиу.

1. Орфографиядан кьысха иш. Бу жорукъну жазыгъыз эм эсе тутугъуз. Тенглешидириу даражадагы сыфатла бла сёзлеуле сингармонизмни жоругъуна кёре жазыладыла: *гитче-рек, иги-рек, кёб-юрек, кеч-ирек, аман-тракъ.*

Эсгертиу. Фонетика кьурамлары тюрленнген сёзлеулени жазылыулары бу жорукъгъа бойсунмайды: *тёберлакъ, перлакъ.*

II. Юй ишни тинтиу.

1. Окъуучулагъа теория материалны соруу. 2. Аланы 118-чи, 119-чу ишлени кьалай тамамлагъанларын ачыкьлау.

III. Жангы материалны англатыу.

1. Устаз бу дерсени окъуучулары эслерине байлауаны пошюрюуден башлайды. Айтымда сёзлени араларында кьаллай байламлыкъ тохташдыргъанларына кёре, байлаула эки кьауумгъа юлешинедиле: 1) тенг жарашдырычуу байлаула, 2) бойсундуруучу байлаула. Бир туудукъ членлени бир бирге байлар ючюн, тенг жарашдырычуу байлауны хайырланыладыла. Кеслерини магъаналарына кёре, ала юч кьауумгъа юлешинедиле: 1) жалгъаучула, 2) айырыучула, 3) кьаршылаучула.

2. Устаз окъуучулагъа дерсликни 27-чи параграфыны «Жалгъаучу байлаула» деген бёлюмюн окъутады. Анда

айтылганга кёре, жалгъаучу байламла ючдюле: *бла. эм. да.* Алай аллай байламланы кыулукуларында *дагъыды. сора* деген сёзле да жюриюдюле. Угъайлаучу айтымлада *уа не... не* деген жалгъаучу байлау да тюбейди.

Аны эсгертгенден сора, устаз окъуучулагъа 125, 126-чы ишлени тамамлатады. Къангагъа эм тефтерлеге жалгъаучу байламлы айтымла жазыладыла. Ол айтымланы тинте окъуучула жалгъаучу байламланы айтымны къайсы членлерин байлагъанларын, къайсыларын байлаялмагъанларын, аллай байлаулу айтымлада къаллай тыйгъыч белгиле салынганларын белгилейдиле.

Ол ишлени бошагъандан сора, ала бу юлгюлени тинтедиле:

1) *Анда не сен, не Харун жокъ эдигиз. Биз не санга, не анга ийнанмагъан эдик.* 2) *Школгъа Хасан, сора Мыр-таз келген эдиле. Бюгюн биченни Хусей дагъыда сен жыярыкъсыз.*

IV. Юйге берилген иш: 1) дерсликни 27-чи параграфыны 1-чи бёлюмю окъургъа, 2) жалгъаучу байламланы хар бирин хайырланып, 2-шер айтым къурап жазаргъа.

38-чи дерс.

Бир туудукъ членли айтымлада айырычу байлаулары хайырланыу.

Дерсени мураты: окъуучулары бир туудукъ членли айтымлада айырычу байлаулары хайырланыргъа, ала да тыйгъыч белгилени салыргъа юйретну.

I. Орфографиядан кысха иш. Бу жорукъну жазыгъыз эм эсде тутугъыз.

Сёзю аллында *э*, ортасында *бла* ахырында *уа е* жазылады: *эркин, эт, шек, эки, эсгер; тегене, кече, онеки, базыгерин д. э. к.*

Эсгертиу. *Э* башха тилледен алынган сёзлени орталарында, ахырларында да жазылады: *поэт. аэродром, алоз д. б.*

II. Юй ишни тинтиу. 1. Окъуучула устазны бу сорууларына жууап бердиле: 1) Жалгъаучу байлаула къайсыладыла? 2) Жалгъаучу байлаула айтымны къайсы членлерин байлайдыла. 3) Жалгъаучу байлаула айтымда пенчашар бир туудукъ членни байлайдыла? Анга кёре, запятойла бир туудукъ членли айтымны къалайларында салынады-

ла? 2) Устаз окъуучулары юйде кеслери жарашдырып айтган айтымларын тинтеди, бу ишни мажал эм осал тамамлагъанлары белгилейди; жалгъаучу байламлары болган бир туудукъ членли айтымлада тыйгъыч белгилени салынууларыны юсюнден керекли затланы жыйышдырып айтады; *дагъыда, сора* деген сёзлени байлауну кыулуугъында жюриюгенлерин, аланы сёзлеуден, сонгурадан, *бла* деген байлауну да *бла* деген сонгурадан къалай айырыргъа кереклисин ачыкъ юлгюледе кёргозтеди. Сора окъуучула 124-чю, 125-чи ишлени эм дерсликни 63-чю бетинде жулдузчукъ бла белгиленген ишни кёлден тамамлайдыла.

III. Жангы материалны анылатыу.

Окъуучула дерсликни 27-чи параграфыны «Айырычу байлаула» деген бёлюмю окъуйдула. Сора аллай байлаулары болган бир туудукъ членли айтымлада запятойну къалайда салынганыны юсюнден бир пенча окъуучу кысха хапар айтады. Сора класс, къангагъа, тефтерлеге жазып, бу ишлени тамамлайды: 1) Бу айтымланы керекли интонация бла окъугъыз, 2) керекли тыйгъыч белгилерин сала жазыгъыз, 3) былада къаллай бир туудукъ членле болгъанларын, аланы неден къуралгъанларын, айтымны къайсы членине бойсунганларын кёргозтюгюз.

1) *Кюн бир ачылады бир жабылады.* 2) *Махмутму окъесе сенми барлыкъса ары?* 3) *Не жаш не кыыз анга бо-лушсун.* 4) *Сен да бир тюзеле, бир аурукъсуна тура не Мухажир не Абдуллах кзатынгда турсун (К. ж.).* 5) *Кюн бирде жабыла, бирде ачыла турады.* 6) *Ынна кбаймакъны бир кыызчыккъгъа, бир манга бериучюдю (Т. З.)* 7) *Ары уа не бюгюн, не тамбла кетерикбиз (К. ж.)* 8) *Аслижан бла Мухтар бирге окъуй эдиле.* 9) *Мен не ары, не кзошха бармайма (Л. б.)* 10) *Билими бла да, акъылы бла да Музафар кишиге хорлатмаз (К. ж.).*

Бу материалны хайырланып, устаз, башда белгиленген затланы жыйышдырып, окъуучулагъа энгда бир кере эсгертеди. Бир пенча окъуучу ол айтхан затланы къайтарып айтады.

IV. Юйге берилген иш: 1) дерсликни 27-чи параграфыны 2-чи кесегин окъургъа, 2) 127-чи ишни тамамларгъа, 3) къаршылаучу байлаулары къайтарыргъа.

Бир туудукъ членли айтымлада кършылаучу
байлаулары хайырлануу.

Дерсни мураты: окъуучулары бир туудукъ членли айтымлада кършылаучу байлаулары хайырланууга, алада тыйгыч белгилени салырга юретиу.

I. Орфографиядан кысха иш. Бу жорукъну жазыгъыз эм эде тутугъуз:

Бизни кеси тилибизде бош сёзде эки ачыкъ таууш бир жерде келмейдиле: *туйюш, кбууут*, (аны) *сууу, жуууут* д. б.

II. Юй ишни тинтиу. 1. Теория материалны окъуучулагъа соруу. 2. Аланы юй ишни кылай тамамлагъанларын ачыкълау.

III. Жангы материалны аныклатуу.

Нек эсе дерсликде кършылаучу байлаулары юсюнден атери айтылмайды эм ала бла байламлы материал берилмейди. Аны себепли, бу вопросну программага киргени эсге алып, устаз бек алга окъуучулары кършылаучу байлаула бла (*а/уа, алай, алай болса да, алай болганлыкъга, амма*), аланы бир туудукъ членли айтымлада кылай жюригенлери бла, аланы магъаналары бла шагъырей этеди; быллай байлаулары болган бир туудукъ членли айтымлада тыйгыч белгиле салууну жорукъларын къргозтеди. Сора кеси алгъадан хазырлагъан юлгюлени окъуучулагъа тинтиредиле. Ол ишге таянып, окъуучула бу жорукъну жарашдырып, тефтерлерине жазадыла: *алай а (уа), алай болса да, болса да* деген байлаула бир башчыга кырагъан эки хатарчыны арасында келселе, аланы араларында запятой салынады: *Жашны хунери барды. алай окъуугъа иги кел салмайды. Ол къртлагъа болушургъа бек сюеди, алай болганлыкъга кболундан келмейди. Мен анда Хамзатны кърген эдим, сени уа эслемеген эдим (О. Э.).*

Бу жорукъну бир ненча окъуучу айтады. Дагъыда устаз алгъадан хазырлагъан юлгюлени тинтип, жангы материалны бегитиу барады.

IV. Юйге берилген иш: 1) тефтерлеригизге жазылган жорукъну келден билгиз, 2) кършылаучу байлаулары хар бирине 2-шер бир туудукъ членли айтым кырап жазыгъыз, 3) дерсликни 27-чи параграфын кыайтарыгъыз.

Бир туудукъ членлери байлаусуз жалганган
айтымла.

Дерсни мураты: окъуучулары бир туудукъ членлери интонацияны болушлугъу бла байланган айтым бла хайырланууга юретиу.

I. Орфографиядан кысха иш. Бу жорукъну, жазып, эде тутугъуз:

Ачыкъ тауушха бошалган сёзге аллай таууш бла башланган сёз кышулуп, кыш сёз кыралса, эки ачыкъ да жазыладыла: *ёреаякъ, тапсаашар, экиайлыкъ, кырааууз, киёмчек* д. б.

II. Юй ишни тинтиу. 1) Окъуучулагъа теория материалны соруу. 2) Окъуучулары юйде тамамлагъан жазыу ишлерин тинтиу.

III. Жангы материалны аныклатуу.

Устазны болушлугъу бла окъуучула 122-чи эм 123-чю ишлени тамамлайдыла, алада бир туудукъ членли айтымлада тыйгыч белгилени нек салынганларын айтадыла, сора бу жорукъну жарашдырадыла, тефтерлерине жазадыла: Айтымны байлаусуз келген бир туудукъ членлерини арасында запятой салынады.

Жангы материалны бегитир муратда устаз окъуучулагъа 135-чи ишни да тамамлатады.

IV. Юйге берилген иш: 1) бу дерсде тефтерлеригизге жазылган жорукъну келден билрге, 2) 133-чю ишни тамамлагъыз, 3) бир туудукъ членлени юсюнден окъулган материалны кыайтарыгъыз.

Бир туудукъ членли айтымлада кършоулагъан сёзле.

Дерсни мураты: окъуучулары бир туудукъ членли айтымлада хайырланылган кършоулагъан сёзле бла шагъырей этну, аллай сёзлю айтымлада тыйгыч белгилени сала эм ол айтымла бла хайырлана билрге юретиу.

I. Орфографиядан кысха иш. Бу жорукъну жазып, эде тутугъуз: Бир-бир сёзлеге иелик жалгау кышулса, аланы тамырларыны ачыкълары эшитилмейдиле, болса да жазылмай кыалмайдыла: *эриним, бурунунг, кыарыны, боюум, ауузугъуз* д. а. к.

III. Юй ишни тинтиу. 1. Класс устазны бу сорууларына жууап береди: 1) Айтымны бир туудукъ членлери деп, къаллай членлерине айтадыла? 2) Бир туудукъ членле айтымда бир бирлери бла нелени болушлукълары бла байланадыла? 3) Бир бирлери бла байлаусуз байланган бир туудукъ членлени арасында къаллай тыйгъыч белгиле салынадыла? 4) Эки бир туудукъ членни арасында эм (*эмда*), *огъесе*, *сора*, *не (неда)*, *бла* деген байлаула келселе, запятой салынамыды? (Салынамайды). 5) *Бир...бир, не...не* деген байлаулары болушлукълары бла байланган бир туудукъ членлени араларында запятой салынамыды? (Салынады). 6) *Да* деген байлау бир талай бир туудукъ членден сора келсе, ол членлени араларында запятой салынамыды? (Салынады). 7) *Да* деген байлау бир туудукъ членлени хар биринден сора келсе, аланы бек ахырларындагындан къалгъанларыны ызларындан запятой салынамыды? (Салынады).

Бу соруулары хайырланып, устаз жорукъла жарашдырады, аланы окъуучула тефгерлерине жазадыла. Окъуучула аланы келден билрге керекдиле.

2. Окъуучулары юйде тамамлагъан жазыу ишлерин тинтиу.

III. Жангы материалны ангылатыу.

Окъуучула 28-чи параграфда берилген теория материалны ичлеринден бир ненча кере къайтарып окъуйдула. Сора устазны болушлугъу бла 130-чу эм 132-чи ишлени тамамлайдыла. Ол иш бошалгъандан сора, бир туудукъ членли айтымлада къуршоулагъан (жыйышдырыучу) сөзлени юсюнден айтылгъан затланы устаз окъуучулагъа жангыдан эсертеди, аллай сөзлю айтымлада тыйгъыч белгилени жюрютюлюу жорукълары ачыкъ юлгюледе кёргюзтеди. Ызы бла ол айтхан затланы окъуучула къайтардыла.

IV. Юйге берилген иш: 1) дерсликни 28-чи параграфын окъургъа, 2) 131-чи ишни тамамларгъа, 3) бир туудукъ членли айтымлада тыйгъыч белгилени салынулары кыйтарыргъа.

42-чи дерс.
Сынау диктанг.

Окъуучулары «Бир туудукъ членли айтымлада тыйгъыч белгиле» деген теманы къалай билгенлерин кёрюу ююн, устаз, тап текст жарашдырып, окъуучулагъа сынау диктанг жаздырады.

43-чю дерс.

Бир туудукъ членли айтымлада тыйгъыч белгиле.

Дерсликни мураты: окъуучулары бир туудукъ членли айтымлары юсюнден билмлерин ёсдюрюу, аллай айтымлада тыйгъыч белгилени салыргъа эм ол конструкция бла хайырланыргъа юйретну.

1. Юй ишни тинтиу. 1. Дерсликни 28-чи параграфында берилген теория материалны окъуучулагъа соруу, аланы 131-чи ишни къалай тамамлагъанларын ачыкълау.

Бу иш устазгъа окъуучулары бир туудукъ членли айтымлада жыйышдырыучу сөзлени хайырланыулары эм алада тыйгъыч белгилени салынуу жорукълары кыйаи билгенлерин ачыкъларгъа онг береди. Бу темадан окъуучулары билмеген затлары болса, устаз ол затланы алагъа ангылатыр мадар этеди.

2. Сора сынау диктанг тинтиледи. Бу иште баш жерни бир туудукъ членли айтымлада тыйгъыч белгилени хайырланыуу жорукълары алададыла. Ол жорукъланы классханы билдирир ююн, устаз алгъа окъуучулагъа сынау диктангта тюбеген халатланы тинтиредиди. Бу ишни тамамлай групп, окъуучула бир туудукъ членлени неден къуралгъанларын, къаллай членле болгъанларын, айтымда къайсы сөзге бойсунганларын неда кеслерине къайсы сөзю бойсундургъанларын белгилейдиле, тыйгъыч белгилени къайсы жорукъгъа кере салынганларын айтадыла.

3. Устаз алгъадан хазырлап, къангагъа бу схемаланы тагъады:

I

- 1) Башчы + айгъакълаучу, + айгъакълаучу + толтуруучу + хапарчы.
- 2) Айгъакълаучу, + айгъакълаучу + башчы + толтуруучу + хапарчы.
- 3) Башчы + толтуруучу, + толтуруучу + хапарчы.
- 4) Башчы + болум, + болум + толтуруучу + хапарчы.
- 5) Башчы + болум + ачыкълаучу, + ачыкълаучу + толтуруучу + хапарчы.

II

- 6) Башчы *эм* башчы + хапарчы.
- 7) Башчы *бла* башчы + хапарчы.
- 8) Башчы *огъесе* башчы + хапарчы.
- 9) Башчы *сора* башчы + хапарчы.
- 10) Башчы *не* башчы + хапарчы.

III

- 11) Башчы *бир* хапарчы, *бир* хапарчы.
- 12) Башчы *не* хапарчы, *не* хапарчы.
- 13) Башчы + болум + хапарчы, *алай* хапарчы.
- 14) Башчы + болум + хапарчы, *болса* да хапарчы.

IV

- 15) Башчы, башчы, башчы *да* хапарчы.
- 16) Башчы *да*, башчы *да*, башчы *да* + хапарчы эм баш хала.

Бу схемалагъа таянып, окъуучула айтымла къурайдыла, алада тыйгъыч белгилени нек салынганларыны, бир туудукъ членлени къайсы сёзлеге къарагъанларыны юсюнден айтадыла. Бу иш бир туудукъ членли айтымлада тыйгъыч белгиле салынуу юсюнден жорукъла жарашдырыу бла, ол жорукъланы къайтарыу бла бошалады.

АЙЛАНЫУЛАРЫ, КИЙДИРИЛГЕН СЕЗЛЕРИ, «ХОУ», «УГЪАЙ» ДЕГЕНЧА СЕЗЛЕРИ, МЕЖДОМЕТИЯЛАРЫ БОЛГЪАН АЙТЫМЛА

44-чю дерс.

Айтымгъа член болмагъан сёзле

Дерсени мураты: окъуучулагъа айтымгъа член болмагъан сёзлени ангылатуу, аланы ол сёзлени хайырланыргъа юйретуу.

I. Орфографиядан къысха иш.

Бу тамыр сёзлени жетмеген ачыкъ тауушларын сала жазаргъа: къ...рал, топ...ракъ, чап...ракъ, чокъ...ракъ, богъ...рдакъ, къуу...рдакъ, жуу...рт, уу...рт, къуу...т.

II. Юй ишни тинтиу.

III. Жангы материалны ангылатуу.

Синтаксисни «Айланыулары, кийдирилген сёзлери, «хоу», «угъай» дегенча сёзлери, междометиялары болгъан айтымла» деген бёлюмюне кириширден алгъа окъуучулагъа «Айтымда сёзлени байланыулары» деген теманы эсгертирге керекди. Ол борчну толтурур ючюн а, устаз алгъа

айтымда сёзлени байланыуларыны эки тюрлю болгъанын ачыкълайды: 1) тенг жарашыу байланыу, 2) бойсунуу байланыу. Тенг жарашыу байланыу айтымны бир туудукъ (бир укжум) членлерини арасында болады: 1) *Анда къызыл, жашил гюлле ёсдюредиле*. 2) *Мажит бла Мажир келедиле*.

Быллай юлгюледе бир туудукъ членлени асламысында бирча соруугъа жауап этгенлерин (а), аланы айтымда бир сёзге бойсунганларын неда кеслерине бир сёзню бойсундургъанларын (б) кёргюзтюрге болады. Сёз ючюн, биринчи юлгюде *къызыл, жашил* деген сёзле айгъакълаучуладыла. Ала *къаллай?* деген соруугъа жауап этедиле, *гюлле* деген башчыгъа бойсунадыла. Экинчи юлгюде уа *Мажит, Мажир* деген бир туудукъ башчыла *ким?* деген соруугъа жауап этедиле эм *келедиле* деген хапарчыны кеслерине бойсундурадыла.¹

къаллай?

а) *Анда къызыл, жашил гюлле ёсдюредиле.*
кимле?

б) *Мажит бла Мажир келедиле.*
кимлени?

в) *Аслан сени эм аны таныйды.*
къайда?

г) *Ол анда эм мында ишлейди.*

Окъуучулагъа бир туудукъ членлени бир бирге бойсунмагъанларын кёргюзтюнуу уллу магъанасы барды. Ала, бир бирге бойсунмай эселе, тенг жарашадыла. Аны алайыгъын аланы бирине башхасындан соруу берилмегени да кёргюзтеди.

Айтымны бирси членлери уа бир бирге бойсунуу халда байланадыла. Окъуучулары эслерине бойсунуу байланыуу юч тюрлю болгъанын гюшюрюрге керекди. Ала быладыла: келишну, къысылуу, тагъылыу.

Башда айтылгъанланы бирикдирип быллай таблицада кёргюзтюрге боллукъду:

¹ Стрелка баш сёзден бойсунган сёзге барады, баш сёз кесине къайсы сёзню бойсундургъанын кёргюзтеди.

КЕЛИШИУ

- а) Бизни тилибизде айтымны бу членлери келишедиле
 1) хапарчы башчы бла:

Мен биле + ме.
 Сен биле + се.
 Ол биледи.
 Биз биле + биз д. а. к.;

- 2) иелик болушну жалгъаулу формасындагы сөздөн кыуралгъан айгъакълаучу башчы бла, толтуруучу бла неда атдан кыуралгъан болум бла:

Мени китаб + ым сендеди.
 Ол мени китаб + ым + ы окъуйду.
 Ол сени ат + ынг + а минди.
 Ол аны кыошу + на кетгенди.

Бу юлгюледе баш сөзню къайсы бетни кёргюзтген иелик жалгъауу бар эсе да, бойсунган сөз да ол бетни кёргюзтеди.

Тагъылыу баш сөзню магъанасына кёре болады. Сөз оюн, *кетди* деген хапарчы кесине тагъылгъан сөзге бешүчю болушну ахырын кыоштурады: *Аслан кыошха кетди*. Неда: *Аслан кыош таба кетди*.

Бу юлгюледе болумла хапарчыга болуш жалгъаууну неда сонгураны болушлугъу бла байланадыла. Аны алайыгъын *Аслан кыош кетди* дерге жараматгъаны да кёргюзтеди.

Быллай юлгюлени тенгешдириу окъуучулары бу оюмга келтиреди: **баш сөз бойсунган сөзге болуш ахыр неда сонгура кыошдурса, анга тагъылыу дейбиз.**

КЪЫСЫЛЫУ.

Аслан *кыош* ишледи.

Аслан *терк* келди.

Аслан *сейирлик* китапны окъуду.

Къангагъа быллай юлгюле жазыладыла. Алада стрелка бла кёргюзтюлген бойсунган сөзле баш сөзлеге кыалай байлангандыла? Бу соруугъа жууап излей, окъуучула быллада бойсунган сөзлени кеслерини баш формаларында келгенлерин кёредиле. Башхача айтсакъ, ол сөзлеге бир норлю жалгъау кыошулмайды, аланы ызларындан сонгурадала да келмейдиле. Алай байланыугъа **кысылыу** дейдиле. Бизни тилибизде кысылып айтымны быллай членлери жюрюйдюле: 1) атны баш болуш формасындан кыуралгъан айгъакълаучу (*Темир кюрек сатылады*), иелик болушну жалгъаусуз формасындан (*Кыой жюню хайыртыды*) эм сыфатдан (*Аны сейирлик китабы барды*), этимсыфатдан (*Ишлеген адам кзуру калмаз*), бир-бир алмаштадан (*Бу адам Хасанды*) кыуралгъан айгъакълаучула; 2) сөзлеуден (*Хамит тюнене кыошха кетгенди*), этимчадан не да этимча айланчдан (*Ол бери чыбып жетди. Ол бери атха минип келди*) кыуралгъан болумла; 3) тамамлаучу болушну аффиксиз формасындан кыуралгъан туура толтуруучу: *Мухадин юй ишлейди*.

Башда айтылгъан затланы кыайгарып, эслерине иги ерен салгъандан сора, устаз жангы теманы ачыкылаугъа келеди. Ол темадан таблицасы болса, аны хайырланады, болмаса уа, къангагъа быллай юлгю жазады: **Баям**, (къа-

чан?) *тамбла* (къайда?) *тауда* (не?) *жауун* (не этерикди?) *жауарыкъды*. Алай бла, айтымда *баям* деген сөздөн къалган сөзлени барысы да биришер соруугъа жууап этгенлерин, ызы бла уа аланы бир бирге бойсунганларын кѣргюзтеди:

Жауун жауарыкъды (келишиу),
 тамбла жауарыкъды (къысылу),
 тауда жауарыкъды (тагылыу).

Бу юлгю кѣргюзтгеннге кѣре, айтымны хар члени бир соруугъа жууап этеди, башха член бла не келишген этеди, не да анга къысылган этеди, не да тагылган этеди. *Баям* деген кийдирилген сѣз а бир тюрлю соруугъа да жаууап болмайды, айтымда башха сѣзле бла келишмейди, алагъа къысылмайды эм тагылмайды. Аны себепли быллай кийдирилген сѣзлеге айтымны члени болмайдыла дейдиле.

Айланыну юсюнден да тюз алай айтыргъа болады. Сѣз ючюн, *ууай, поезд вокзалгъа жетип келеди* деген айтымны алайыкъ. Мында *ууай* деген междометие бир тюрлю соруугъа жууап болмайды, айтымны членлерини бири бла да грамматика жаны бла байланмайды.

Болса да аллай сѣзле айтымгъа магъана жаны бла байланадыла. Башхача айтсакъ, ала адамны айтымда айтылган затха къарамын кѣргюзтедиле. Сѣз ючюн, башха келтирилген юлгюде *баям* деген сѣз адамны айтхан затыны боллугъуна бла къаллыгына экили болгъанын кѣргюзтеди. Аны себепли морфологияда алагъа *къарамчы* сѣзле дейдиле.

Кийдирилген къарамчы сѣзлеча, междометияла бла айланыула да айтымгъа член болмайдыла, нек десенг ала да айтымда бир соруугъа жауап этмейдиле, аны членлерини бири бла да келишмейдиле, алагъа не къысылмайдыла не тагылмайдыла. Аны алайлыгын кѣргюзтюр ючюн, устаз, междометиялары, айланыулары болган айтымланы тинтип, окъуучулагъа кѣргюзтеди.

IV. Жангы материалны бегитиу.

Алгъа окъуучула окъуу китапны 68—69-чу бетлеринде берилген теория материалны окъуйдула. Сора ала устазын бу сорууларына жауап этедиле: 1) Айтымны членлерини бир бирлери бла къалай байланадыла? 2) Бойсунуу байла

ай тюрлюлери боладыла? Аланы бир бирден неге кѣре бирабыз? 3) Айтымгъа член болмаган сѣзле деп, къаллай сѣзлеге айтабыз? 4) Ала магъана жаны бла айтымгъа не къошадыла? 5) Бу айтымланы тинтип, алада къаллай членле болганларын, аланы бир бирге къалай байлангъанларын схема къурап кѣргюзтюр: а) *Баям, анда бизни пионерлерибизден да талай адам ишлей болур*. б) *Мусифир, Нальчикден ариу жер болмаз битеу дунияда*. в) *Ууай, жауун колхозчуланы дырынларын жибите болур!*

Юлгюле: 1) *Баям, поезд бюгюн Москвадан эрттерек келликди*.

Баям, поезд —————> келликди
 ↓ ↓ ↓
 бюгюн Москвадан эрттерек

2) *Аслан, сизни Харун бюгюн шахардан бизни библиотекабызгъа жангы китапла келтиргенди*.

Аслан, Харун —————> келтиргенди
 ↓ ↓ ↓ ↓ ↓
 сизни бюгюн китапла шахардан библиотекабызгъа
 ↓ ↓
 жангы бизни

V. Юйге берилген иш:

а) 4-чю эм 5-чи параграфланы къайтарыргъа; б) окъуу китапны 68—69-чу бетлеринде берилген теория материалны иги билирге; в) 141-чи ишни тамамларгъа, анда берилген 8-чи, 9-чу, 10-чу айтымланы схемаларын къуаргъа.

45-чи дерс.

Айланыу эм айланыулу айтымлада тыйгыч белгиле.

Дерсни мураты: окъуучуланы айланыну юсюнден билимлерин кенгертиу, аланы айланыуланы тюрлю-тюрлюлери бла тюз эм эркин хайырланыргъа юретиу.

I. Орфографиядан къысха иш. Бу айтымланы сѣзлерине жетмеген харфланы сала жазыгъыз:

- 1) Бюгече танг...а дерн жау...н жаугъанлай тургъанды.
- 2) Аслижан жу...гъан быстырларын кюн...е жайды.
- 3) Къойчула бу шаудан...ы су...ундан кѣн кере къаннг...ндыла.

- 4) Кёкде төгерек айлана кетип, къара къуш гаш башын кьо...нган эди. 5) Жашла школдан ин...ир ала келедиле. 6) Аппа жангы къа...аладан шинтикчikle ишледи. 7) Ол кези...ге ынна манга къу...ут басып берди.

II. Юй ишни тинтиу.

III. Жангы материалны ангылату.

Жангы материалны окъуучулагъа иги ангылатыр ючюн, аланы бу дерсге дери билгенлерине уста таяна билирге керекди. Устаз бу *ишни Бизни ата-аналарыбыз колхозну жеринде бай тирлик ёсдюредиле* деген айтымны тинтиуде башларгъа боллукъду. Ол иш анга мында хар сёзню айтымны бир члени болгъанын, аны анда башха сёзге къысылгъанын, тагъылгъанын неда аны бла келишгенин кергюзтюрге онг берликди: Сабийле, бизни ата-аналарыбыз колхозну жеринде бай тирлик ёсдюредиле.

Мында хар эки члени, бир бирге байланып, сёз бирлеш къурагъанларын, аланы бир бирге къалай жалгъанганларын былай кергюзтюрге болады:

- а) $\overbrace{\text{ата-аналарыбыз ёсдюредиле (келишиу)}}^{\text{ага-аналарыбыз ёсдюредиле (келишиу)}};$
 б) $\overbrace{\text{тирлик ёсдюредиле (къысылу)}}^{\text{тирлик ёсдюредиле (къысылу)}};$
 в) $\overbrace{\text{жеринде ёсдюредиле (тагъылыу)}}^{\text{жеринде ёсдюредиле (тагъылыу)}};$
 г) $\overbrace{\text{бизни ата-аналарыбыз (келишиу)}}^{\text{бизни ата-аналарыбыз (келишиу)}};$
 д) $\overbrace{\text{бай тирлик (къысылу)}}^{\text{бай тирлик (къысылу)}};$
 е) $\overbrace{\text{колхозну жеринде (келишиу)}}^{\text{колхозну жеринде (келишиу)}}.$

Окъуучула хар баш сёзден берилген соруугъа бойсунган сёзню жууап болгъанын да кередиле.

Бу айтымда *сабийле* деген сёз а аллай соруугъа жауап болмайды. Ол мында бир сёзге да бойсунмайды, ала дан бирин да кесине бойсундурмайды. Ол затла себепли айтымгъа член болмайды. Болса да айтым бла магъана жаны бла байламлыды. Ол жаны бла къарасанг, аны сёз

кимге айтылгъанын кергюзтгенин билесе. *Фатимат, дерс тишилланганды. Жашла, дырынчыла келедиле.* Бу айтымда да *Фатимат, жашла* деген сёзле сёлешген адамны кимге айланып сёлешгенин кергюзтедиле. Быллай юлгюдеге къарай, устаз айланыуу былай ачыкълайды: Адамны кимге айланып сёлешгенин кергюзтген сёзге **айланыу** дейдиле.

Айланыугъа магъана жаны бла къарап къоймай, форма жаны бла да къараргъа тийишлиди. Форма жаны бла **айланыу** башчыгъа ушайды: башчыча, айланыу да баш болушдан къуралады. Болса да айтымда аланы къуллукълары башхады. Окъуучулары эслерин ол затха бурургъа керекди. Аны кергюзтюр ючюн, быллай айтымланы тенгледширип кергюзтюрге керекди: 1) *Жашла, къызла школгъа кетгендиле.* 2) *Жашла школгъа кетгендиле.*

Быланы тенгледшире, окъуучула *жашла* деген сёзню биринчи айтымда айланыу, экинчи айтымда уа башчы болгъанын кередиле.

Бизни тилибизде иелик эм тамамлаучу болушланы жалгъаусуз формалары да баш болушха ушайдыла. Алай ол сёзлени айтымда къуллукълары бир бирден башхадыла. Бу теманы ангылата туруп, устаз ол затны да эсге алады. Ол быллай юлгюлени тенгледширедиле: 1) *Къой талада оттайды.* 2) *Аслан къой кютеди.* 3) *Къой жюню хайырлыды* д. а. к.

Алай бла, окъуучула, айтымда сёзню формасы бирча болгъанлыкъгъа, анда аны къуллукълары тюрлю-тюрлю болургъа боллукъларын кередиле. Аны уа магъанасы бек уллуду.

Айтымны членлерича болмай, айланыу энчи интонация бла айырылып айтылады. Окъуучулагъа аны кергюзтюрге, айланыулу айтымланы тюз окъургъа юретирге керекди. Аны эсге алып, 139-чу ишни классда тамамласа, игиди.

Айтымны баш эм сансыз членлерини кеслерине къарасан, аланы ачыкълагъан сёзлери болургъа болады. Аллай сёзле айланыула бла да келедиле. Башда айтылгъан ишни тамамлай туруп, устаз окъуучулагъа аны энчи эсгертеди.

Интонация бла айырылып айтылгъаны себепли, айланыу айтымда башха сёзледен запятой бла айырылады. Айтымны аллында болса, запятой айланыудан сора салына-

стилинде хайырланыргъа боллукъларын, къаллай интонация бла айтылгъанларын, айтымны къалайында келгендерин, къалтай тыйгъыч белгиле бла айырылгъанларын кѳгюзтедиле.

III. Юйге иш:

а) 30-чу параграфны жангыдан тынгылы къайтарыргъа;
б) окъуу китапны 74-чю бетинде берилген соруулагъа толлу жауап хазырларгъа (кѳлден), в) айланыуну къуллугъунда жюриген тюрлю-тюрлю мадарланы хайырланып, бир жуукъ адамынга (узакъда жашагъан эгечинге, аскерде къуллукъ этген тенгинге, къарындашынга д. а. к.) письме жазаргъа.

47-чи дерс.

Кийдирилген сѳзлени, сѳз тутушланы эм айтымланы ангылатуу.

Дерсни мураты: окъуучулагъа кийдирилген сѳзлени, сѳз тутушланы, айтымланы ангылатуу; сѳлешинде жазыуда да ала бла тюз хайырланыргъа юйретиу.

I. Окъуучуланы кеси кючлери бла тамамларыкъ ишлери.
Бу сѳз тутушланы жазаргъа, алада баш эм бойсунган сѳзлени кѳргюзтирге, бойсунган сѳзню баш сѳзге къалай байланганын белгилерге.

Юлгю: *юйге кетди* (тагъылыу).

Беш адам, ингирге дери окъудукъ, мени насыбым, бир дерс, бизни къыралыбыз, андан кичи, китап окъуду, къонокютеди, сейирлик жомакъ, сени атынг, къой жюню, школтаба бар.

II. Юй ишни тинтиу.

Окъуучула устазны бу сорууларына жауап этедиле:
а) Айланыу деп неге айтабыз? б) Айланыу айтымгъа член нек болмайды? в) Айланыу неледен къуралады? г) Айланыу айтымны къалайында келеди эм къаллай интонация бла айтылады? д) Айланыулу айтымлада къаллай тыйгъыч белгиле салынадыла? е) Айланыу тилде къаллай къуллукъланы толтурады? Аны адамны сѳз нѳгерине не кѳзден къарагъанын кѳргюзтюю. *Наным, аман зат, кирли жанчыгъым, кѳгюрчиючюгюм, жаным кибик кѳрген къарын дащчыгъым* деген сѳзлени эм сѳз бирлешлени хайырланып, айтымла къурагъыз. Алада айланыуланы магъаналарыны юсюнден айтыгъыз.

Андан сора бир ненча окъуучу кеслерини юйде жазгъан

письмоларын окъуйдула, алада айланыуланы къалай хайырланылгъанлары тинтиледи.

III. Жангы материалны ангылатуу.

Бу къыйын темаладан бириди. Аны окъуучулагъа тынгылы ангылатыр ючюн, устаз айтымны баш шаргларыны байламлы вопросланы (айтымда хапарчылыкъны, къарамчылыкъны (модальность) эм ахыр интонацияны) иги ширге керекди. Бу вопросла окъуу китапда иги ачыкъ-анимайдыла¹.

Айтымны сѳзден, сѳз тугушладан айыргъан баш шартырындан бири анда къарамчылыкъ болгъаныды. Хар тилде къарамчылыкъны кѳргюзтген сѳзле боладыла. Ала тилде энчи кесегин къурайдыла. Болса да къарачай-малкъар тилни морфологиясыны юсюнден жазылгъан ишледе тилде бу кесегини юсюнден абери айтылмайды. Ол а устазны аны къыйын этеди. Аны себепли былайда анга болушукъгъа къарамчылыкъны юсюнден эм аны бизни тилибизге къалай берилгенини юсюнден бир ненча сѳз айтыргъа ийишлиди.

Айтымны эки къуллугъу болады. Биринчиси: айтымны ючюу бла биз сѳз нѳгерибизге бир затны юсюнден хапарчылыкъ. Сѳз ючюн, *Поезд келгенди* деген айтымны хайырланып, биз сѳз нѳгерибизге поездни келгенин билдиребиз. Экинчиси: андан тышында бу айтым бизни ол айтхан затныбызгъа ийнанганыбызны кѳргюзтеди. Башхача айтсакъ, бу айтымны айтхан адамны акъылына кѳре, поезд кертиси ала да келгенди. *Баям, поезд келгенди* деген айтым а, анга *баям* деген сѳз киргени себепли, сѳлешген адамны поездни келгени бла къалгъанына экили болгъанын кѳргюзтеди.

Алай бла, адам айтымны хайырланса, аны кючюу бла сѳз нѳгерине бир затны билдиреди, андан тышында ол айтымда адамны ол затха кѳз къарамы да кѳрюнеди: адам бирде айтхан затны болгъанына бла къалгъанына ийнанып болады (*Поезд келеди*), бирде аны болгъанына экили болады (*Баям, поезд келеди*), бирде аны болгъаны бла къалгъанын билмей, соргъан этеди (*Поезд келемиди?*), бирде ол ишни болурун сюеди (*Поезд келсе эди*) д. а. к.

Алай бла, адамны айтымда айтылгъан затха кѳз къарамын кѳргюзтюуге къарамчылыкъ дейдиле. Къарамчылыкъ тюрлю-тюрлю мадарланы кючюу бла кѳргюзтюледи: а) къарамчы сѳзлени, сѳз тутушланы эм айтымланы болушукълары бла: *Быйыл тирлик игиди*. — *Баям, быйыл тирлик игиди*; б) кесекчиклени болушукълары бла: *Быйыл тирлик*

¹ Устаз аланы юсюнден «Грамматика карачаево-балкарского языка» (Нальчик, 1976) деген китапдан окъургъа керекди.

игиди.— *Быйыл тирлик игидими? Быйыл тирлик игиди.*
Быйыл тирлик игиди да? в) этимни туруш формаларын
 кючю бла: *Былайда юй ишленирикди. Былайда юй ишлен*
се... *Былайда юй ишленсе эди.* *Былайда юй ишленсе*
 д. а. к.; г) къарамчылыккыны кёргюзуючу болушлуккы
 этимлени кючю бла: *Быйыл тирлик иги ушайды.* *Быйыл*
тирлик иги боллукъ болур.

Бу затлагъа къарай келсе, устаз къарамчы сёзлени эк
 къауумгъа юлеширге болгъанын кёреді: 1) интонация бла
 айырылып айтылгъанла. 2) интонация бла айырылмай ай
 тылгъанла.

Интонация бла айырылып айтылгъан къарамчы сёзле
 сёз тутушла, айтымны бирси членлеринден запятой бла
 айырыладыла. Аны себепли алагъа кийдирилген сёзле, сё
 тутушла, айтымла дейдиле. Бу дерсни баш борчу сабий
 леге аны ангылатыуду. Аны себепли устаз ишин: *Ол Алим*
сахаргъа кетгенди деген айтымны сюжуден башлайды.
 Анга кирген сёзлени хар бири айтымны биришер член
 болады: *Ол Алим сахаргъа кетгенди.* Ол членлени хар
 бири бир соруугъа жауап этеди, айтымдагы сёзлени бири
 бла байланып, сёз тутуш къурайды:

а) *Алим кетгенди* (бу айтымны хапарчылыкъ ёзегиди,
 мында хапарчы башчы бла бетде, санда да келишеди);

б) *сахаргъа кетгенди* (мында болум хапарчыгъа бой
 сунады, анга къысылып келеди);

в) *Ол Алим* (мында айгъакълаучу башчыгъа бойсуна
 ды, анга тагъылып келеди).

Аны кёргюзтгенден сора, устаз къангада бу айтымгъа
 баям, айхай, мени акъылыма кёре, ким биледи, насыпха,
 жарсыугъа, кертиси бла да деген къарамчы сёзлени, сө
 тутушланы эм айтымны кийиреди:

- 1) *Баям, ол Алим сахаргъа кетгенди.*
- 2) *Айхай, ол Алим сахаргъа кетгенди.*
- 3) *Мени акъылыма кёре, ол Алим сахаргъа кетгенди.*
- 4) *Ким биледи, ол Алим сахаргъа кетген болур.*
- 5) *Насыпха, ол Алим сахаргъа кетгенди.*
- 6) *Жарсыугъа, ол Алим сахаргъа кетгенди.*
- 7) *Кертиси бла да, ол Алим сахаргъа кетгенди.*

Бу айтымла интонация тюз сакъланып окъуладыла. Со
 ра устаз окъуучулагъа алагъа кийдирилген къарамчы сёз
 лени, сёз тутушланы эм къарамчы айтымны соруугъа жа
 уап болмагъанларын, анга кёре уа айтымны башха член

ерине къысылмагъанларын, алагъа тагъылмагъанларын,
 ала бла келишмегенлерин эсгертеди. Ол шартлагъа тая
 нып, окъуучула быллай сёзлени, сёз тутушланы айтымны
 нени болмагъанларын айтадыла.

Андан сора устаз алагъа быллай сорады: «Бу айтымла
 къарамчы сёзле эм сёз тутушла нени кёргюзтедиле?»
 Сабийле, ангылап, тюз жауап берселе, ахшы. Алай болма
 ны уа, устаз ол сёзлени, сёз тутушланы эм айтымланы бо
 лушлукълары бла адамны айтымда айтылгъан затха кеси
 ни кёз къарамын кёргюзтгенин энчи чертеди, анга окъуу
 чуланы эслерин къайтарып-къайтарып, бурады. Сора къа
 шагъа жазылгъан жети айтымны окъуп, окъуучула алада
 къарамчы сёзлени, сёз тутушланы къаллай магъанада кел
 тенлерин айтадыла. Сёз ючюн, биринчи айтымда *баям*
 деген сёз адамны анда айтылгъан затны боллугъуна бла
 къаллыгъына экили болгъанын кёргюзтеди.

Башдагы айтымланы барысы да быллай тинтилип боша
 гъандан сора, окъуучула окъуу китапны 31-чи параграфын
 (74—75-чи бетледе) окъуйдула. Сора бу соруулагъа жа
 уап этедиле: 1) Кийдирилген сёзле деп, къаллай сёзлеге
 айтадыла? 2) Кийдирилген сёзле деп, неге таянып айтадыла? 3) Кийдирилген сёзле,
 сёз тутушла эм айтымла айтымда нени кёргюзтедиле? Юл
 голе келтирип ангылатыгъыз. 4) Кийдирилген сёзле, сёз
 тутушла айтымны къалайында келедиле? Анга кёре, ала
 селешиде интонация бла, жазыуда уа запятой бла къалай
 айырыладыла?

Бу соруулагъа жауап этип бошагъандан сора, окъуучу
 ла 146-чы ишни тамамлайдыла.

IV. Ю йге иш: 1) окъуу китапны 31-чи параграфын
 (74—75-чи бетледе) иги билирге, 2) 147-чи ишни эки кесе
 гин да тамамларгъа, 3) сёзлени байланыуларын къайта
 рыргъа.

48-чи дерс.

**Кийдирилген сёзлени,
 сёз тутушланы эм айтымланы баш къауумлары.
 Къошакъ айтым.**

Дерсни мураты: Кийдирилген сёзлени, айтымла
 ны эм сёз тутушланы магъаналарына кёре хайырлануу
 жапы бла окъуучуланы билимлерин андан ары кенгергю,
 къошакъ айтымны ангылатыу.

I. Орфографиядан къысха иш.

1) *тарт + хыч = тартхыч, бас + хыч = басхыч, къач + хынчы =*
къачхынчы, кер + гич = кергич, къакъ + гъыч = къакъгъыч,

эс + гер = эсгер, кес + гич = кесгич, тик + гич = тикгич, такъ + гыч = такъгыч, сеп + гич = сепгич, чакъ + гыч = чакъгыч.

2) төппе, чыккыр, ёкпе, гуппур, жокку, аппа, дуппур, гиккы, муркуу, гокка, чакка.

Бу сөзлени кьаллай жорукьлагъа кёре жазылгъанлары айтыргъа, аланы тефтерлеге кёчюрюп, эде тутаргъа.

Бу ишни тюз тамамлатыр ючюн, устаз «Малкъар тилин орфографиясы бла пунктуациясы» (Нальчик, 1970) деген китапны 19-чу, 26-чы параграфларына кьарайды.

II. Юй ишни тинтну.

Юй ишге кьарай туруп, устазны болушлугъу бла окъуучула быллай соруулагъа жауап бердиле: 1) Кийдирилген сөзле деп, кьаллай сөзлеге айтадыла? 2) Кийдирилген сөзле айтымда нени кёргюзтедиле? 3) Ала айтымны кьаллайында келедиле? Анга кёре, сөлешнуде эм жазыуда кьаллай айырыладыла?

Аны ызындан окъуучула 147-чи ишни кьалай тамамлагъанларын айтадыла. Ишни тинте туруп, башда келтирилген соруулагъа жауап этедиле, сора Назирни атасы андан тюкенден жангы китап келтиргенди деген айтымны синтаксис жаны бла тинтедиле; анда сөзлени кьаллай сөз тутушла кьурагъанларын, ол сөз тутушлада баш эм бой сунган сөзле кьайсыла болгъанларын, бойсунганларын баш сөзлеге кьалай байланигъанларын былай кёргюзтедиле:

- 1) атасы келтиргенди (айтымны хапарчылыкъ ёзгич, хапарчы башчы бла келишеди);
- 2) китап келтиргенди (туура толтуруучу хапарчыгъа кьысылады);
- 3) жангы китап (айгъакълаучу туура толтуруучугъа кьысылады);
- 4) тюкенден келтиргенди (орунчу болум хапарчыгъа тагъылады);
- 5) анга келтиргенди (сёдегей толтуруучу хапарчыгъа тагъылып келеди);
- 6) Назирни атасы (иелик болуштагъы айгъакълаучу башчы бла келишип келеди).

III. Жангы материалны ангылатуу.

1. Окъуучула озгъан дерсен биледиле: кийдирилген

оле бла сөз тутушла, магъаналарына кёре, бир бирден башхадыла. Бу дерседе аланы ол жаны бла билимлерин ишерттирге керекди, аны себепли устаз кьангагъа быллай юлюле жазаргъа боллукъду:

Мурат иги окъуйду.

Баям, Мурат иги окъуйду.

Гелля ёлмесин, Мурат иги окъуйду.

1) Бизге ары барыргъа кьыйынды, биринчиден, жол узакъды, экинчиден, ары машина аз жорюйдю.

2) Насыпха, Мурат иги окъуйду.

3) Мурат, айхай, иги окъуйду.

4) Радио бла билдиргенлерине кёре, тамбла кюн исси боллукъду.

5) Бар, маржа, отун жар.

Ол алгъа былада кийдирилген сөзлени, айтымны, сөз тутушланы тюлерин ызлайды. Сора биринчи юлгюде кийдирилген сөз болмагъанын эсгертеди. Аны себепли мында сөлешген адамны Муратны иги окъугъанына ийнанганын кёрюнеди. Окъуучула аны эсге аладыла. Сора экинчи айтымны сюзедиле. Анда баям деген кийдирилген сөз барды. Аны себепли бу айтымда кьарамчылыкъ башхады. сөлешген адамны Муратны иги окъугъанына экили болгъанын кёрюнеди. Ючюнчю айтымгъа гелля ёлмесин деген кийдирилген айтым кьошулгъанды, аны себепли бу айтымда сөлешген адамны Муратны иги окъугъанына ийнанганын, анга бирсилени да ийнандырыр ючюн, ант этгени кёрюнеди. Тёртюнчю юлгю кьош айтымды, аны себепли анда бир пенча оюм бериледи. Ол оюмланы бир бирлери бла байламлы этер ючюн, мында биринчиден, экинчиден деген кийдирилген сөзле хайырланыладыла. Бешинчи айтымда насыпха деген кийдирилген сөз барды. Ол а сөлешген адамны айтымда айтылгъан затха кьууанганын, ыразылыгъын кёргюзтеди д. а. к.

Алай бла, окъуучула, быллай юлгюлени устазны болушлугъу бла тенгleshдире, кийдирилген сөзлени баш кьуаумлары бла шагъырей боладыла.

Андан артында устаз алагъа 148-чи ишни окъутады. Сабийле бу ишни жазып кюрешмей, анда кийдирилген сөзлени, айтымланы, сөз тутушланы кьаллай магъанада хайырланылгъанларын айтадыла.

2. Бу темагъа кьарай туруп, устаз уллу эс бурлукъ дагыда бир зат барды: бир-бир сөзле бирде айтымны члени, бирде уа кийдирилген сөз боладыла. Бир-бир айтымла да, бирде, кеслери алларына эркин жорюйдюле, бирде уа кийдирилген айтымны кьууллугъун толтурадыла.

Окъуу китапны 77-чи бетинде аны алайлыгын кѣргюзгѣн материал келтириледи. Аны хайырланып, устаз къанга да быллай тенглешдириуле этеди: 1) Аны тейри къаргъасын. Тейри, Махти иги окъуйду. (биринчи айтымда *тейри* деген сѣз башчыды, экинчи айтымда уа ол кийдирилген сѣзю, аны себепли айтымны члени болмайды). 2) Атанг сау келсин. Атанг сау келсин, аны манга бер (Биринчи айтым кеси аллына эркин жюриюдю. Экинчи юлгюде уа ол кийдирилген айтымны къуллугъун толтуруады).

Башда айтылгъан материалны саулай тинтип бошагъандан сора, устаз окъуучулагъа 148-чи ишни ахыр бѣлюмюн тамамлатады. Ол иш окъуу китапны 78-чи бетинде берилген юлгюдеча тамамланады. 3) Бу дерседе устаз окъуучулагъа, къошакъ айтым деп, неге айтханларын да ангылатыргъа керекди. Къошакъ айтым да, кийдирилген айтымча, бир башха айтымны ичинде келеди. Алай ол, кийдирилген айтымча, къарамчылыкъны кѣргюзтмейди. Аны къуллугъу башхады: ол бир толу оюмну билдиреди; ол билдирген зат айтымда айтылгъан затха къошакъчылыкъ этиледди, сѣз ючюн. *Бизни элни клубунда сейирлик оюн кѣргюзтюлгенди* деген айтым кеси бир толу оюмну билдиреди. Аны бир тюрлю жетмеген заты жокъду. Болса да бу айтымны хайырланган адам, дагъыда бир оюмну билдирир ючюн, анга къошакъ айтым кийирирге боллукъду. *Бизни элни клубунда — ол тюнене болгъан ишти — сейирлик оюн кѣргюзтюлгенди. Бизни элни клубунда (ол былтыр ишленип бошагъанды) сейирлик оюн кѣргюзтюлгенди.* Бу юлгюле кѣргюзтгенлерича, бирси айтымладача къошакъ айтымда да сѣзле аны членлери боладыла. Къошакъ айтымны да бирси айтымныча, кийдирилген сѣзю, сѣз тутушу неда айтымны болургъа болады. Кийдирилген айтымны уа аллай затлары болмайды. Сѣз ючюн. *Бизни элни клубунда (баям, ол былтыр ишленип бошагъанды) сейирлик оюн кѣргюзтюлгенди.*

Бу юлгюдеги къошакъ айтымны *баям* деген кийдирилген сѣзю барды. Былай айтыргъа да болады: *Бизни элни клубунда (ант этеме, ол былтыр ишленип бошагъан эди) сейирлик оюн кѣргюзтюлгенди.*

Быллай юлгюлени тенглешдирип кѣргюзте, устаз окъуучулагъа къошакъ айтымны юсюнден дагъыда бир затланы апыртып айтады: а) кийдирилген айтымча, къошакъ айтым селешюде бирси айтымладан интонация бла айырылады, б) аны себепли къошакъ айтым кеси къошукългъан айтымдан скобкала бла неда тире бла айырылады.

Устаз, бу затланы айтып бошагъандан сора, окъуучула классда 150-чи ишни тамамлайдыла. Ол алагъа бу вѣросну къайтарыргъа, бегитирге болушады.

IV Ю йге иш: а) окъуу китапны 32-чи параграфын иги билирге (76—78 бетлери), б) 149-чу ишни тамамларгъа, в) тѣртюшер къошакъ айтымлы айтым къурап жазыргъа.

49-чу дерс.

Членлеге юлешинмеген айтымла.

Дерсни мураты: окъуучулагъа не баш, не саныз членлери болмагъан айтымланы ангылатыу, ала бла хайырланыргъа юиретиу.

I. Ю й ишни тинтиу. 1. Окъуучулагъа 32-чи параграфда берилген теория материалны соруу. 2. Окъуучуланы жазыу ишлерин тинтиу.

II Жангы материалны ангылатыу.

Дерсликни 33-чю параграфында членлеге юлешинмеген айтымланы юсюнден тынгылы теория материал бериледи. Аны окъуучулагъа иги ангылатыр ючюн, устаз алгъа *хау, угъай, хоу бир да, хы, охо* деген сѣзлени башха сѣзле бла не тенг жарашыу халда, не бойсунуу халда байланмагъанларын кѣргюзтеди. Бу сѣзле ушакъда кеслерини алларында келген айтымлада айтылгъан затны хаулап неда угъайлап келедиле:

— *Дерс башланганмыды?*

— *Хау.*

— *Къасым дерседемиди?*

— *Угъай.*

Устазны ол билдириуонден сора, окъуучула 151-чи ишни тамамлайдыла. Ала анда болгъан членленмеген айтымланы табадыла, аланы неден къуралгъанларын эм къаллай магъананы кѣргюзтгенлерин белгилейдиле. Сѣз ючюн, 1-чи членленмеген айтым *угъай* деген сѣзден къуралгъанды, кесини аллында келген айтымны магъанасын угъайлайды (1), *къайдан* деген айтым къарамчы сѣзден къуралгъанды. Бу айтым адамны алда келген айтымда кѣргюзтюлген ишни болгъанына бла къалгъанына ишеклигин белгилейди (2), 3-чю членленмеген айтымны къуллугъунда *уай* деген междометие келеди. Бу айтым адамны къоркъгъанын, элгеннгенин кѣргюзтеди (3); 4-чю членленмеген айтым *хы* деген сѣзден къуралгъанды, кесини аллындагъы айтымда кѣрюннген затны хаулайды (4), 5-чи членленмеген айтымны къуллугъунда *ким биледи* деген къарамчы сѣз бирлешип келеди. Бу айтым адамны экили болгъанын, башда

келген айтымда затны боллугъуна бла къаллыгъына ишкелди болгъанын белгилейди (5).

Бу затланы эсге алып эм дерсликде берилген теория материалгъа таянып, устаз членленмеген айтымла деп, къаллай айтымлагъа айтылгъанын, аланы магъана жаны бла къаллайла болгъанларын, неледен къуралгъанларын ачыкълайды.

Бу дерсни баш борчларындан бири окъуучуланы членленмеген айтымлары болгъан текстде тыйгъыч белгилени сала билирге юретнудю. Дерсликни 81-чи, 82-чи бетлеринде бу вопросха жораланган материал бериледи. Окъуучула аны окъуйдула. Аланы бир ненчасы ол материалны къалай ангылагъанын айтады.

III. Жангы материалны бегитиу. Окъуучула устазны бу тема бла байламлы сорууларына жууап береди, сора аны болушлугъу бла 151-чи, 152-чи ишлени келден тамамлайдыла.

IV. Юйге берилген дерс: 1) Дерсликни 33-чю параграфын окъургъа, 2) 154-чю ишни тамамларгъа.

50-чи дерс.
Сынау диктант.

Дерсни мураты: айланыулары, кийдирилген сёлери, членленмеген айтымлары, междометиялары, къошакъ айтымлары болгъан айтымлада тыйгъыч белги салыу жаны бла окъуучуланы билимлерин кёрюу.

Диктантны текстин устаз кесн жарашдырады.

АЙЫРЫЛГЪАН САНСЫЗ ЧЛЕНЛИ АЙТЫМЛА

51-чи дерс.
Айырылгъан членлени ангылатыу.

Дерсни мураты: айтымны сансыз членлерини магъана эм интонация жаны бла айырылып айтылуларын окъуучулагъа ангылатыу.

I. Орфографиядан къысха иш. Бу сёлени жазыгъыз эм эсде тутугъуз: *эбизе, абызыра, къымыжа, къамичи, абезех, тамычы, жамычы, эмилик, мужура, сапыран, седире, габара, тебире, сонгура, чапыракъ, топуракъ, асыра, эмзик* д. б.

III. Жангы материалны ангылатыу.

Бу иш быллай айтымланы тенглешдириуден, тинтиуден башланады: 1) *Биз Асхатха таудан келе тюбегенбиз.* 2) *Таудан келе, биз Асхатха тюбегенбиз.* Окъуучула былан керекли интонация бла окъуйдула, *таудан келе* деген иманчы болумну 1-чи айтымда хапарчыны аллында келесин, аны себепли айырылмай айтылгъанын айтадыла; 2-чи айтымда уа ол болумну бла хапарчыны арасында башха сёлелер болгъанларын, аны себепли *таудан келе* дегени интонация бла айырылып айтылгъанын белгиледи. Интонация бла алай айырылгъаны себепли, ол болумдан сора запятой салынады.

1) *Асият Махмутну билегине кзоркъзуп жабышханды (М. Ш.).*

2) *Кзоркъзуп, Асият Махмутну билегине жабышханды.*

Бу айтымланы да окъуучула синтаксис жаны бла тинтедиле. Быланы биринчисинде *кзоркъзуп* деген сылтаучу болум (ол этимчадан къуралгъанды) хапарчыны аллында келеди. Айтымны бирси членлеринден интонация бла айырылмай айтылады, аны себепли тыйгъыч белги бла да айырылмайды. Экинчи айтымда уа ол болумну бла хапарчыны арасында башха сёлелер бардыла. Аны себепли болум мында интонация бла, анга кёре уа тыйгъыч белги бла да айырылып келеди.

Бу юлгюле окъуучулагъа бу затны кёрюзтедиле: болумну бла ол бойсунган сёлню (хапарчыны) арасында башха сёлелер болсала, болум интонация бла айырылып айтылады, аны себепли болум айтымны бирси членлеринден *запшой* бла айырылады.

Айырылып айтымны бирси сансыз членлери да айтылыргъа боладыла. Аны алайлыгъын окъуучулагъа ангылатыр муратда, устаз алагъа дерсликни 34-чю параграфын окъутады. Сора, соруп, окъуучуланы ол материалны къалай ангылагъанларын биледи. Керек болса, бу параграфда берилген юлгюлени хайырланып, окъуучуланы билалмагъан затланы ангылатады.

III. Жангы материалны бегитиу.

Устаз окъуучулагъа дерсликни 83-чю бетинде жулдузчукъ бла белгиленип берилген ишни 1-чи кесегин тамамлагады.

IV. Юйге берилген иш. 1) Дерсликни 34-чю параграфын билирге, 2) Классда тинтилген ишни 2-чи кесе-

гин тамамларгъа. 3) Этимсыфатны, этимчаны эм этимни белгисиз формасын къайтарыргъа.

52-чи дерс.

Айырылгъан ачыкълаучу.

Дерсни мураты: окъуучуланы айырылгъан ачыкълаучулу айтымла бла хайырланьыргъа юйретюу.

I. Орфографиядан къысха иш. Бу сёзлени жазыгъыз эм эсде тутугъуз: *ыран, ырыс, ырахат, ырысхы, ишекли, ылытхын, ылыбыта, ёлекъу, ыразы.*

II. Юй ишни тинтиу. 1) Бир ненча окъуучугъа устаз теория материалны сорады. 2) Окъуучула айтымланы керекли интонация бла окъуйдула, аланы къайсы членлери айырылгъанларын, ол членлени неден къуралгъанларын, айтымлада къайсы сёзлеге къарагъанларын, къаллай тыйгъыч белгиле салыныргъа кереклисин айтадыла. 3) Устаз алгъадан хазырлап, бу схеманы къаыгагъа тагъады:

32-чи схема

Этимча

Этимчаны тюрлюлери	Этимчаны жалгъаулары	Юлгюле
1-чи тюрлюсю	-а/-е, й -п, -ып/-ип, -уп/-юп	<i>Бар+а, кел+е, къара+й окъу+п, ал+ып, кел+ип. кёр+юп, тур+уп</i>
2-чи тюрлюсю	-гъанда/-генде -гъанлы/-генли -генлей, -ханлай -гъанлыкъгъа -гъынчы/-гинчи	<i>Бар+гъанда, кел+генде, бар+гъанлы, кел+генли, кел+генлей, айт+ханлай, бар+гъанлыкъгъа, айт+ ханлыкъгъа, бар+гъынчы, кел+гинчи</i>

Бу схемалагъа таянып, окъуучула этимчаны къайтарадыла. Этимни белгисиз формасыны-*ргъа/-рге* деген жалгъауну болушлугъу бла къуралгъанын эсгертип, устаз окъуучулагъа: «Этимча айланч», «инфинитив айланч» деп, неге антабыз? — деп сорады. Бу вопросну ачыкълауну магъанасы уллуду. Алайсыз, келир дерслени материалларын

ангылар онг боллукъ туююлдо. Аны себепли устаз окъуучулагъа быллай юлгюлени тингдиреди: 1. Школдан келе, школдан жаяулай келе; санга ышанып; школгъа кетгинчи, ол школгъа кетгинчи, ол школдан келгенлей. 2. Кюн батаргъа, сиз таудан къайытыргъа д. б.

Бу иш окъуучулагъа бу затланы ангыларгъа болушады: 1) Этимча кесине бойсунган сёзле бла бирге этимча айланч къурайды. 2) Инфинитив кесине бойсунган сёзле бла бирге инфинитив айланч къурайды. Сора устаз окъуучулагъа айланчланы айтымда бир соруугъа жууап этгенлерин, айтымны бир члени болгъанларын кёрюзтеди: 1) *Школгъа бара*, биз Азизге тюбедик. 2) *Азизге тюбегенибизлей*, ол бизге сейирлик хапар айтды. 3) *Кюн батаргъа*, соруу юлге кирди д. б.

III. Жангы материалны ангылату.

I. Устаз окъуучулагъа ачыкълаучу деп неге айтылгъанын эсгертеди, аны, айырылып, кеп тюбегенин айтады. Сора окъуучула дерсликни 35-чи параграфында берилген материалны окъуйдула. Аланы андан ангыламагъан затлары болсала, устаз ачыкъ этеди. Андан сора 155-чи ишни тамамлатады. Бу иш бошалгъанлай, окъуучулагъа дерсни темасы бла байламлы вопросланы къайсылары къыйын кёрюне эселе да, устаз ол вопросланы ачыкълайды, аланы, ачыкъ юлгюлеге таянып, окъуучулагъа тюшондуреди.

IV. Жангы материалны бегитюу. Окъуучуланы ишге тири къатышдыра, устаз классха 156-чы эм 157-чи ишлени тамамлатады.

V. Юйге берилген иш: 1) Дерсликни 35-чи параграфын билирге, 2) 158-чи ишни тамамларгъа.

53-чю дерс.

Айырылгъан болумла.

Дерсни мураты: окъуучуланы айырылгъан болумлары болгъан айтымла бла хайырланьыргъа, алада тыйгъыч белгилени сала билирге юйретюу.

I. Орфографиядан къысха иш. Бу жорукъну жазыгъыз эм эсде тутугъуз: *эниш, эшит, айымыса* деген сёзле *и, ы* ачыкъласыз жазылмайдыла.

II. Юй ишни тинтиу. I. Теория материалны соруу. 2. Окъуучуланы жазуу ишлерин тинтиу.

III. Жангы материалны ангылатуу
1. Окъуучуланы барысы да дерсликни 36-чы параграфын ачадыла. Аланы бири анда берилген теория материалны эшитдирип окъуйду, къалгъанлары аны бла бирге ичлеринден окъуйдула. Юлгюлеге жетгенлей, окъууну тохтатып, устаз алада болумланы нек айырылгъанларын окъуучула гъа ангылатады. Бир-эки окъуучу ол айтханны къайтарын айтадыла. Алай эте, дерсликни 86-чы бетинде берилген теория материал окъуулуп бошалады.

IV. Жангы материалны бегитиу. 1. Бир-эки окъуучу окъулгъан теория материалны юсюнден эсинде къалгъан затланы айтады. Бир ненча окъуучу аланы жууапларында жетмегенни жетдиредиле, халатлары бол-сала, аланы тюзетедиле. 2. Окъуучула этимча деп эм этимча айланч деп нелеге айтылгъанын эсге тюшюредиле. 3. Сора алгъа 161-чи, ызы бла 159-чу иш тамамланады.

V. Юйге берилген иш: 1) Дерсликни 36-чы параграфын билирге. 2) 160-чы ишни тамамларгъа.

54-чю дерс.

Айырылгъан болумла (баргъаны).

Дерсни мураты: окъуучуланы айырылгъан болумланы къауумлары бла теренирек шагъырей этиу, аллай болумлары болгъан айтымлада тыйгъыч белгилени тюз сала билирге юйретну.

I. Орфографиядан къысха иш. Бу жорукъну жазыгъыз эм эсде тутугъуз: этимсыфатны озгъан заман формасы *н* тауушха бошалгъан этимден къуралса, анда *н* бла *нг* жазылады: *жалын + нган, жан + нган, жууун + нган* д. б.

II. Юй ишни тинтиу. Къангагъа эки окъуучу чакъырылады. Аланы хар бири 160-чы ишден 2-шер айтым жазып, керекли тыйгъыч белгилени салады. Ала ол ишни бошагъынчы, устаз башха окъуучула гъа теория материалны сорады, сора къангагъа чакъырылгъанланы ишлерин тинтеди. Алай бла юй ишни къалай тамамланганы, окъуучула ненни иги билмегенлери ачыкъ болады.

III. Дерсни темасы бла байламлы ишлеу. 1. Окъуучуланы барысы да дерсликни 88-чи бетинде берилген теория материалны окъуйдула. 2. Устаз ала-

гъа алгъа 163-чю, ызы бла 164-чю эм 165-чи ишленни тамамлатады.

Бу ишленни тамамлай туруп, окъуучула: 1) болумланы неден къуралгъанларын, 2) къаллайла болгъанларын, 3) хапарчыгъа къалай байлангъанларын, 4) нек айырылгъанларын белгилейдиле.

IV. Юйге берилген иш: 1) 34-чю—36-чы параграфланы къайтарыргъа. 2) 166-чы эм 167-чи ишни тамамларгъа.

55-чи дерс.

Айырылгъан толтуруучу бла айырылгъан айгъакълаучу.

Дерсни мураты: окъуучуланы толтуруучула бла айгъакълаучуланы неден къуралгъанларын эм нек айырылгъанлары бла шагъырей этиу, аллай членлери болгъан айтымлада тыйгъыч белгилени тюз салыргъа юйретну.

I. Орфографиядан къысха иш. Бу жорукъну жазыгъыз, эсде тутугъуз: Озгъан заманны этимсыфатында, ол *нг* тауушха бошалгъан этимден къуралса, эки *нг* жазылады: *онг + нган, синг + нген, женг + нген* д. б.

II. Юй ишни тинтиу. 1. Окъуучула устазны бу жорууларына жууап береди: 1) Айтымны, айырылгъан членни деп, къаллай членине айтабыз? 2) Айтымны членлери къаллай сылтаула гъа кёре айырыладыла? 3) Ачыкълаучу деп, айтымны къаллай членине айтабыз? Ачыкълаучуланы не кезиуледе айырылгъанларын айтыгъыз.

2) Устаз окъуучуланы 166-чы ишни къалай тамамлагъанларын тинтеди. Эки-юч окъуучу бу иште берилген айтымланы керекли интонация бла окъуйдула, алда ачыкълаучуланы бла болумланы айтымны къайсы членлерине къарагъанларын кёргюзтедиле, нек айырылгъанларын айтадыла. Бу иште битеу класс тири къатышады.

3. Бир-эки окъуучу айырылгъан болумланы юсюнден солу хапар айтадыла. Сора 167-чи ишни класс къалай тамамлагъанына къаралады. Эки-юч окъуучу юй ишлерин окъуйдула, айырылгъан болумланы бла айырылгъан ачыкълаучуланы къаллай тыйгъыч белгиле бла айыргъанларын айтадыла, аланы неден къуралгъанларын кёргюзтедиле.

Алай бла, юй ишни тинтиу устазгъа окъуучуланы айырылгъан болумланы бла айырылгъан ачыкълаучуланы къалай билгенлерин кёрюрге, аланы билимлеринде болгъан кемчиликлени кетерирге онг береди.

III. Жангы материалны ангылатыу.

1. Этимсыфатны эм этимсыфат айланчны билмеселе, окъуучула бу дерсни темасын ангылаяллыкъ туююдюле. Аны эсге алып, заманны аяр муратда, устаз къангагъа бу схеманы тагъады:

33-чю схема

Этимсыфат

Этимсыфатны заманлары	Этимсыфатны жалгъаулары	Юлгюле
1. Бусагъат заман	-а, е-, -й + тургъан	бара тургъан, келе тургъан, къарай тургъан
2. Боллукъ заман	-р, -ыр/-ир, -ур/-юр; -лыкъ /-лик, -лукъ/ -люк	къарар, барыр, кёрюр, келир, барлыкъ, келлик, боллукъ, кёрлюк
3. Озгъан заман	-гъан/-ген, -нган/ -нген, -хан/-хен, -нган/ -нген	баргъан, келген, жаннган, женгенген, айтхан

Бу схемагъа таянып, устаз окъуучулагъа этимсыфатны къайтартады, сора дерсни темасын айтады. Толтуруучу бла айгъакълаучу бизни тилибизде айырылып бек аз жю рюйдюле. Аланы жаланда бир къауумлары анырыладыла. Ол да, сёз ючюн, толтуруучуну неден къуралгъанына кёре эм хапарчыны бла аны арасында башха сёзле болгъанларына кёре болады. Аны алайлыгъын классха ангылатыр ючюн, устаз дерсликни 37-чи параграфында берилген материалгъа таянады. Аны окъуучулагъа окъуу китапны кесинде берилген юлгюледе кёргюзтеди. Сора алагъа 168-чи ишни тамамлатады.

2. Устаз къангагъа *Бизни элибизде огъурлу адамла ши лейдиле* деген айтымны жазады. Аны синтаксис жаны бла тинтеди. Сора окъуучулагъа мында айгъакълаучуланы кеслери ачыкълагъан сёзлени алларында келгенлерин, аланы орунларын тюрлендирирге онг болмагъанын кёргюзтеди. Ол себепден а айгъакълаучуланы айырылмай жюрюгенлерин чертеди. Аны окъуучулагъа ангылатыу бу дерсни баш борчларындан бириди. Сора устаз окъуучулагъа дерслик-

ни 91-чи бетинде берилген теория материалны окъутады. Алай бла, класс бизни тилибизде жаланда этимсыфат айланчдан къуралгъан айгъакълаучуланы айырылыргъа боллукъларын кёреди. Алай окъуучула, этимсыфат айланч деп, неге айтылгъанын эртте окъугъандыла. Аны себепли устаз алагъа бу вопросну ангылатыргъа керекди. «Этимсыфат» кесине къарагъан сёзле бла бирге этимсыфат айланч къурайды. Аллай айланч, айтымда атны ачыкълап келсе, айгъакълаучу болады: мен таныгъан адам сенсе. Школгъа ол элден жюрюген окъуучула ондула.

IV. Жангы материалны бегитиу.

1. Дерсликде айырылгъан айгъакълаучулары болгъан материал жетишмейди. Аны себепли, алгъадан хазырлап, устаз окъуучулагъа быллай юлгюлени тинтиредиди: 1) *Сиз танымагъан, Чегемде бир адам жашайды.* 2) *Сиз аллай адамланы сюесиз, халкъына жарагъан.*

Окъуучула айланч айгъакълаучуланы айтымланы къайсы членлерине къарагъанларын, нек айырылгъанларын айтадыла.

2. 170-чи иш тинтиледиди.

V. Юйге берилген иш: 1) Дерсликни 37-чи параграфын билирге, 2) 169-чу ишни тамамларгъа.

56-чы дерс.

Айтымны белгилеучю эм айыртуучу членлери.

Дерсни мураты: окъуучулагъа айтымны айырылгъан белгилеучю членлерин ангылатыу, аланы аллай членли айтымлада тыйгъыч белгилени тюз салыргъа юйретни.

I. Орфографиядан къысха иш. Бу жорукъну жазыгъыз эм эсде тутугъуз: Къош сёзге кирген сёзле, басым аланы экисинде да сакъланса, бир бирден башха жазыладыла: 1) *Минги тау, Тёбен Чегем;* 2) *аякъ машина, сют баш, таш макъа, бал туз* д. б.

II. Юй ишни тинтиу. 1. Теория материалны окъуучулагъа соруу. 2. Окъуучуланы 169-чу ишни къалай тамамлагъанларын ачыкълау.

III. Жангы материалны ангылатыу. 1. Бу ишни устаз къангада быллай айтымланы тенгleshдириуден башлайды:

1) *Чегемде, Лашкутада окъуучуланы жыйылыулары болгъанды.*

2) *Анда, от жагдада, уллу кѳумгъан сюеле эди.*

Быланы хар биринде экишер орунчу болум барды. Биринчи юлгюдеги болумла айтымны бир туудукъ членлери диле. Ала экиси да хапарчыгъа бойсунадыла. Экинчи юлгюдеги болумла да хапарчыгъа бойсунадыла, анга къарайдыла. Болса да ала айтымны бир туудукъ членлеринден башхадыла. Ол башхалыкъ недеди? *Анда* деген болумдан эсе *от жагдада* дегенни магъанасы тарды. Аны себепли *от жагдада* деген болум, хапарчыгъа къарагъан бла чекленмей, *анда* деген сѳзню магъанасын белгиле этип келеди. Аны себепли анга айтымны белгилеучю члени дейдиле. Ол интонация бла айырылып айтылады, аны себепли аны эки жанына да запятой салынады. Аллай белгилеучю болумну бла хапарчыны арасында башха сѳз болмаса, запятой жаланда аны аллында салынады: *Уллу кѳумгъан анди, от жагдада сюеледи.*

Белгилеучю член болуп, бир-бир айгъакълаучула бла хапарчыла да келедиле. Аллай белгилеучю айгъакълаучуну да аллында запятой салынады: *Аны къарт, сексенжыллыкъ атасы агъач ише устады.* Бу юлгюде *сексенжыллыкъ* деген *къарт* дегенни магъанасын белгилейди, ачыкъ этеди. Бу белгилеучю член бла ол белгилеген сѳзню (*къарт*) арасында запятой салынады, нек десенг ала бир бирден айырылып айтыладыла.

2. Ол затланы ангылатхандан сора, устаз окъуучулагъа 171-чи ишни тамамлатады. Аны 1-чи айтымында «сегизге», 6-чы айтымында «габа» деген сѳзледен сора запятой керек туюлду.

3. Сора окъуучула устазны болушлугъу бла 173-чю ишни тамамлайдыла. Бу иште берилген материалны окъуучулагъа кѳлден тинтире, устаз алагъа айтымны айыртыучу члени деп къаллай членине айтылгъанын ангылатады. Ол иш бошалгъанлай, окъуучула 38-чи параграфны «Айыртыучу членле» деген бѳлюмюн окъуйдула.

IV. Жангы материалны бегитир муратда, устаз окъуучулагъа дерсни темасы бла байламлы затланы барысын да сорады, аланы ангыламагъанлары болсала, ангылатады. Сора, тап юлгюле айырып, дерсни темасын бегитдиреди.

V. Юйге берилген иш: 1) 38-чи параграфны 1-чи, 2-чи бѳлюмлерин билирге, 2) 172-чи ишни тамамларгъа, 3) 173-чю упражненияны ахырында (дерсликни 95-чи бетинде) берилген ишлени толтурургъа.

57-чи дерс.

Айтымны кѳошулуучу членлери.

Дерсни мураты: окъуучулары айтымны кѳошулуучу членлери бла шагъырей этиу, аланы аллай членли айтымлада тыйгъыч белгилени салыргъа, ала бла хайырланыргъа юйретиу.

I. Орфографиядан къысха иш. Бу жорукъну жазыгъыз эм эде тутугъуз: Эки сѳзден кѳуралгъан кѳош сѳзню кесеклери, басым аланы 2-чисине тюшсе, бирге жазыладыла: *жюзаякъ, кѳозукъулакъ, къаратор, акъсакъал, Жемтала, Бекмырза* д. б.

II. Юй ишни тинтиу. I. Теория материалны окъуучулагъа соруу. 2) Окъуучулары 172-чи эм 173-чю ишлени къалай тамамлагъанларын ачыкълау.

III. Жангы материалны ангылатыу. I. Устаз окъуучулары бирине 38-чи параграфны 3-чю кесегин окъутады. Ол кезинде битеу класс, дерсликни 95-чи бетин ачып, теория материалгъа къарайды. Ол иш бошалгъанлай, бирденча окъуучу, айтымны кѳошулуучу членлери деп неге айтылгъаныны, аллай членли айтымлада къаллай тыйгъыч белгиле салыныргъа кереклисини юсюнден толу хапар айтадыла.

2. Окъуучула 174-чю ишни кѳлден, 175-чи ишни уа къаптагъа, тефтерлеге да жазып тамамлайдыла.

IV. Юйге берилген иш: 1) 38-чи параграфны иги билирге. 2) 176-чы ишни кѳлден, 177-чи ишни уа жазып тамамларгъа. 3) 34—38-чи параграфланы къайтарыргъа.

58-чи дерс.

Айырылгъан членли айтымлада тыйгъыч белгиле.

Дерсни мураты: окъуучулагъа айырылгъан членли айтымлары къайтартыу, аллай айтымлада тыйгъыч белгилени салыу жаны бла билимлерин кючлеу.

I. Орфографиядан къысха иш. Бу кѳош сѳзлеулени кесеклери бирге жазыладыла: *бюгече, олсагъат, бираз, бираздан, бусагъат, бусагъатда, олсагъатда, бюрсююн, тамбла, эрттенбла, эрттенблагъа, энтта.*

Бирси кече деген сѳз бирлешге кирген сѳзле уа бир бирден башха жазыладыла.

II. Юй ишни тинтиу. 1. 34—38-чи параграфлада берилген теория материалны окъуучулагъа соруу. Бу иште устаз дерсликни 97-чи бетиндеги соруула бла хайырланьыргъа боллукъду. 2. Окъуучулары юйде тамамлагъан жазыу ишлерин тинтиу.

III. Дерсни темасына кёре ишлеу. Устаз окъуучулагъа 178—180-чи ишлени тамамлатады.

IV. Юйге берилген иш. 1) 181-чи иш бла шагъырейленип, сочинение жазаргъа. 2) 34—38-чи параграфлары къайтарыргъа.

Дерсде устаз окъуучулагъа сочиненияны планын жарашдырыргъа болушады.

ТЮЗ СЕЗ ЭМ СЕДЕГЕЙ СЕЗ

59-чу дерс.

Тюз сёзню эм сёдегей сёзню ангылатыу.

Дерсни мураты: окъуучулагъа тюз сёзню бла сёдегей сёзню ангылатыу.

I. Орфографиядан къысха иш. Бу жорукъну жазыгъыз, эсде тутугъыз. Къайтарылыулагъа кирген сёзлени араларына дефис салынады: *терк-терк, башха-башха, къой-къой, охо-охо, боркъ-боркъ, бир-бир, экеу-экеу* д. б.

II. Окъуучулары озгъан темаланы къалай билгенлерин ачыкълар муратда аланы 3—4-сюне «Бир туудукъ членли айтымла», «Айырылгъан членли айтымла» деген темаладан соруу.

III. Жангы материалны ангылатыу. Окъуучулары бири окъуп, кългъанлары тынгылай, устаз аланы тюшонмегенлерин ангылата, 39-чу параграфда берилген теория материал бла класс шагъырей болады.

IV. Жангы материалны бегитиу. Окъуучула устазны болушлугъу бла 182—183-чю ишлени тамамлайдыла.

V. Юйге берилген иш. 1. Дерсликни 39-чу параграфын иги билирге, 2. 184-чю ишни толтурургъа.

60-чы дерс.

Тюз сёзлю айтымла эм сёдегей сёзлю айтымла.

Дерсни мураты: окъуучулары тюз сёзлю эм сёдегей сёзлю айтымланы юсюнден билимлерин ёсдюрюу, ила бла хайырланьыргъа юйретиу.

I. Юй ишни тинтиу. 1. 39-чу параграфда берилген материалны окъуучулары къалай билгенлерин ачыкълау. 2. 184-чю ишни тинтиу.

II. Дерсни темасы бла байламлы ишле. 1. Окъуучулагъа дерсликни 105-чи—106-чы бетлеринде берилген теория материалны ангылатыу. 2. 194-чю эм 195-чи ишлени тамамлау.

III. Юйге берилген иш. 1. Дерсликни 100—101 эм 106-чы бетлеринде берилген теория материалны иги билирге. 2. 196-чы ишни толтурургъа.

61-чи дерс.

Тюз сёзлю айтымда тыйгъыч белгиле.

Дерсни мураты: окъуучулары тюз сёзню юсюнден билимлерин ёсдюрюу, аланы аллай сёзлю айтымда тыйгъыч белгилени салыргъа юйретиу.

I. Орфографиядан къысха иш. Бу жорукъну жазыгъыз эм эсде тутугъыз. Экиленген сёзлени арасында дефис салынады: *тийре-къоншу, тукъум-жууукъ, арып-талып, хыпый-сыпый, сабий-балий, анда-санда, ахча-махча, доп-дуп, тарх-турх* д. б.

II. Юй ишни тинтиу. 1. Теория материалны окъуучулагъа соруу. 2. 196-чы ишни къалай толтурулгъанын ачыкълау.

III. Жангы материалны ангылатыу. 1. Окъуучулары барысы да дерсликни 40-чы параграфын ачадыла. Устаз ол параграфны хар пунктун аланы тынгылатып окъуйду. Аланы хар биринде айтылгъан затланы окъуучулагъа, къангагъа жазып, ачыкъ юлгюледе кёргюзтеди.

IV. Жангы материалны бегитиу. 185—186-чы ишле тамамланадыла.

V. Юйге берилген иш. 1. 40-чы параграфны иги билирге. 2. 187—188-чи ишлени тамамларгъа.

62-чи дерс.
Ушакъ.

Дерсни мураты: окъуучулары ушакъ эм реплика бла шагъырей этну, ушакъда тыйгъыч белгилени салыргъа юйретну.

I. Орфографиядан къысха иш. Бу жорукъну жазыгъыз, эсде тутугъуз. Кеслери алларына жорюмеген кесекчикле бла сыфатланы эм сёзлеулени араларында де-фис салынады: *кзып-кзызыл, къап-къара, кём-кём, жап жашил, кеппе-керт, теп-терк* д. б.

II. Юй ишни тинтиу. 1. 40-чы параграфда берилген теория материалны 4—5 окъуучугъа соруу. 2. 187-чи эм 188-чи ишлени къалай тамамланганларын ачыкълау. 3. 189-чу ишни тамамлау.

III. Жангы материалны ангылатыу. Устаз окъуучулагъа дерсликни 41-чи параграфын окъутады, сора алагъа анда берилген материалны юсюнден къысха айтады, тюз сёзню бла ушакъны энчиликлерин белгилейди.

IV. Жангы материалны бегитиу. 1. Бир неча окъуучу 41-чи параграфда берилген материалны юсюнден толу хапар айтады. 2. Окъуучула 190-чы ишни толтуруадыла.

V. Юйге берилген иш. 1. 41-чи параграфда берилген материалны иги билирге. 2. 191-чи ишни толтурургъа.

63-чю дерс.
Цитата.

Дерсни мураты: окъуучулары цитаталаны хайырланыргъа эм цитаталы айтымлада тыйгъыч белгилени салыргъа юйретну.

I. Юй ишни тинтиу. 1. 41-чи параграфда берилген материалны окъуучулагъа соруу. 2. Окъуучулары 191-чи ишни къалай тамамлагъанларын ачыкълау.

II. Жангы материалны ангылатыу. 1. Устаз окъуучулагъа дерсликни 42-чи параграфында берилген материалны ангылатады.

III. Жангы материалны бегитир ююн, устаз окъуучулагъа 192-чи ишни тамамлатады.

IV. Юйге берилген иш: 1. 42-чи параграфны иги билирге. 2. 197-чи иште айтылгъан темагъа сочинение жазаргъа.

Устаз окъуучулары бу сочиненияны жазаргъа хазырлайды, алагъа аны планын береди.

64-чю дерс.

Ушакъда, цитаталы эм тюз сёзлю айтымлада тыйгъыч белгиле.

Дерсни мураты: окъуучулары ушакъда, цитаталы эм тюз сёзлю айтымлада тыйгъыч белгилени сала биллиу жаны бла билимлерин ёсдюрюу.

1. Бу дерсни быллай план бла бардырыргъа боллукъду: 1) окъуучулары сочиненияларын жыйыу; 2) алагъа 42-чи параграфны соруу; 3) дерсликни 107-чи бетинде берилген сорууланы хайырланып, окъуучулагъа тюз сёзлю айтымланы эм ушакъны къайтартыу; 4) окъуучулары дерсни темасына кёре ишлетиу. Ол муратда устаз окъуучулагъа 202-чи эм 203-чю ишлени тамамлатады. Ала анда тыйгъыч белгилени нек салынганларын айтадыла. Ызы бла окъуучула 208-чи ишни тамамлайдыла.

II. Юйге берилген иш: 1. Сёз тутушну эм анда сёзлени байланыуларын къайтарыгъыз (4—5 §§). 2. 193-чю ишни тамамлагъыз.

ЖЫЛНЫ ИЧИНДЕ ОКЪУЛГЪАНЫ КЪАЙТАРЫУ

65-чи дерс.

Сёз тутуш эм айтым. Сёз тутушну тюрлюлери.

Дерсни мураты: окъуучулагъа сёз тутушну бла айтымны баш шартларын, сёз тутушну тюрлюлерин къайтартыу, аланы ол жаны бла билимлерин ёсдюрюу.

I. Дерсни барыуу. 1. Окъуучулары юйде тамамлагъан жазыу ишлери тинтиледи. 2. Дерсликни 107-чи бе-

тинде соруула берилгендиге. Окъуучула аланы 1-чисине, 2-чисине эм 3-чисине жууап бердиле. Бу ишни ала 11-12-чи эм 16—18-чи схемалагъа къарап тамамлайдыла (Баш да 6—10-чу дерслеге къарагъыз). 3. Окъуучула устазны бу сорууларына жууап бердиле эм жумушларын этедиле: а) сёз тутушну бла къош сёзню бир бирден башхалыкълары недеди? Бу къош сёзлени эм сёз тутушланы хайырланып, айтымла къурагъыз. Ол айтымланы синтаксис жаны бла тинтигиз: *таш макъа, къагъыт машок, аякъ машина, жюк машина; къарачач; къара чач*, б) айтымны бла сёз тутушну бир бирден башхалыкълары недеди? Айтымны халпарчылыгъы, къарамчылыгъы деп нелеге айтадыла? в) сёз тутушланы къауумлагъа юлешир ючюн, аланы къаллай шартларына таянадыла? Алгъа бу юлгюлени арасындагъы этим сёз тутушланы, ызы бла ат сёз тутушланы жазыгъыз: *кишмир кёлек, иги окъу, ары бар, мени классым, беш китап, аны бил, къартха болуш, Ысхакъдан ал, андан айтдыр, уллу юйюр, къочхар мюйюзю, китапны бети, ишлеген адам, кёп насып, терен билим, юйге кел, ары оз, школдан кел*; 2) башда берилген сёз тутушланы, магъаналарына таянып, быллай къауумлагъа юлешигиз: 1) айгъакълаучу сёз тутушла, 2) затчы сёз тутушла, 3) болумчу сёз тутушла.

II. Юйге берилген иш: 1. Сёз тутушда эм айтымда сёзлени байланыуларыны тюрлюлерин къайтарыгъыз. 2. 199-чу ишни тамамлагъыз.

66-чы дерс.

Сёз тутушда эм айтымда сёзлени байланыулары

Дерсни мураты: окъуучулагъа сёз тутушну эм айтымны членлерини бир бирлери бла байланыуларын къайтартуу. Ол жаны бла билимлерин кенгертиу.

1. Устаз окъуучулагъа сёз тутушда эм айтымда сёзлени къаллай мадарла бла байланганларын эгертеди. Ол мадарла быладыла: 1) сёзлени формалары. Бойсунган сёз баш сёзге не кесини баш формасында келип байланады (*узун жол, терк кел, чабын жет д. б.*), не да болуш жалгъауну болушлугъу бла (*атха мин, атны тут, атдан тюш*) байланады. Бир-бирде уа бойсунган сёзге болуш жалгъауну орунуна сонгура къошулады. Бойсунган сёз баш сёзге ол сонгураны болушлугъу бла байланады: *юй таба бар, юйге дери бар*; 2) Сёзлени бир бирге байлауда аланы орунлары да уллу къуллукъ толтурадыла: *терек бутагъы, ахшы адам*. Бу юлгюледе сёзлени орунлары алышынмай-

дыла; 3) байлауда да сёзлени эм айтымланы бир бирге жалгъар ючюн хайырланыладыла. Ала эки тюрлю боладыла: тенг жарашдырыучула, бойсундуруучула. Тенг жарашдырыучу байлауда айтымда бир туудукъ членлени, бирсиле уа къош айтымда бош айтымланы бир бирге жалгъап жюрюйдюле. Башхача айтсакъ, бойсундуруу байлауда айтымда болмаса, сёз тутушда хайырланылмайдыла.

2. Ол затланы айтханындан сора, устаз окъуучулагъа бу затланы сорады: 1) Тенг жарашуу байланыу бла бойсунуу байланыуу бир бирден башхалыкълары недеди? б) Бойсунуу байланыуу юч тюрлюсю болады. Ала къайсыладыла? в) келишиу, тагъылыу, къысылуу деп къаллай байланыулагъа айтабыз? Юлгюле келтирип кёргюзтюгюз.

3. Ол соруула ачыкълангандан сора, окъуучула юйде тамамлагъан жазуу иш тингиледи. Ол устазгъа окъуучулагъа дерсни темасын къайтартыргъа, аланы билимлерин кенгертирге онг бередит. Заман къалса, устаз окъуучулагъа кеси сайлап дагъыда бир-эки упражнение тинтиредит.

4. Дерсни ахырында устаз сёз тутушда эм айтымда сёзлени байланыуларыны юсюнден керекли затланы жыйышдырып айтады. Бу вопрос сюзюле туруп, дерседе «Сёзлени байланыулары» деген схема хайырланылады.

II. Юйге берилген иш: 1. Бош айтымны тюрлюлерин къайтарыгъыз (20—25-чи §§). 2. 200-чю ишни тамамлагъыз.

67-чи дерс.

Бош айтымланы тюрлюлери

Дерсни мураты: окъуучулану бош айтымланы тюрлю-тюрлюлери бла хайырланыуда усталыкъларын ёсдюрюу.

1. Дерсни барыуу. Дерсни устаз окъуучулану эслерине бу затланы тюрлюсюден башларгъа боллукъду: 1) Бош айтымла, тилде къуллукъларына кёре, быллай къауумлагъа юлешинедиле: хапарлаучу айтымла, соруучу айтымла, буйрукъчу (кёллендириучю) айтымла, кётюрюучю айтымла. Аланы хар бири энчи интонация бла айтылады. Сёз ючюн, хапарлаучу айтымла хапарлау интонация бла, соруучу айтым соруу интонация бла айгыладыла. Аланы къуралыу жаны бла да энчиликлери барды. 2) Сора окъуучулану юйде тамамлагъан ишлерине къаралады. Окъуучула анда берилген юлгюлени тинте, айтымланы бу къауумларыны ол энчиликлерин кёргюзтедиле. 3. Къура-

лыуларына кёре уа бош айтымла эки баш членлиле эм бир баш членлиле боладыла. Окъуучулагъа аны эсгертип, устаз къаагагъа бир баш членли айтымланы къауумларын кёргюзтген схемаланы тагъады. Алагъа къарап, окъуучула бир баш членли айтымланы тюрлю-тюрлюлерини юсюнден толу хапар айтадыла. 4) Андан артында 202-чи эм 203-чю ишле тамамланадыла. Ызы бла бу айтымла тинтиледиле: 1) — Школгъамыса? — Хау. 2) — Бешинчи классда окъуу болурса? — Угъай. Алтынчыдама. 3) — Къайрысыз. — Юйгебиз. 4) — Абидатны башха ишге кёчюргендиле дейдиле. Билебиз. 5) Мында суукъду. 6) Школгъа былайтын (бырылады. 7) Танг аласы. Салкъын аязчыкъ... 8) Бизге иги окъургъа керекди. 9) Кюлме жашха — келир башха. 10) Былайда терекле орнатырыкъдыла.

Бу ишле устазгъа окъуучуланы нени билмегенлерин, дерсни андан ары къалай бардырыгъа керек болгъанын кёргюзтюрюкдюле.

II. Юйге берилген иш: 1) «Айтымны членлери» деген теманы къайтарыгъыз. 2. Окъуучула синтаксис жаны бла тинтип келирча, устаз алагъа кеси сайлагъан юлгюлени береди.

68-чи дерс.

Айтымны членлери эм аланы къуралыулары.

Дерсни мураты: окъуучулагъа айтымны членлери бла байламлы вопросланы къайтарыу, алай бла аланы къош айтымны окъургъа хазырлау.

Дерсни барыуу. 1. Устаз «айтымны членлери» деген теманы бир пенча окъуучугъа сорады. 2. Юйге берилген жазыу иш тинтиледиле.

Юй ишни тинте туруп, устаз окъуучуланы эслерин бу вопрослагъа бурады: 1) Айтымны баш членлерини бла сансыз членлерини арасында башхалыкъ недеди? 2) Айтымда толтуруучу бла болум баш членлени къайсысына бойсунады? 3) Айгъакълаучу айтымда башчыны, толтуруучуну эм атдан къуралгъан болумну ачыкълайды. Аны алайлыгъын юлгюле келтирин кёргюзтюгюз. 4) Айтымны бош члени, къош члени эм айланч членлери боладыла. Аны алайлыгъын юлгюледе кёргюзтюгюз.

3. Сора башда кёргюзтюрюлген соруулагъа жууап бере, окъуучула 205—207-чи ишлени тинтедиле. Ол ишледе кийдирилген сёзле тубейдиле. Аланы айтымны членлеринде башхалыкъларын ачыкълаугъа, тилде къаллай къуллукъну толтургъанларын кёргюзтюуге энчи эс бурулады.

8-чи КЛАСС

КЪАЙТАРЫУ.

1-чи дерс.

Сёз тутуш эм бош айтым.

Бош айтымны къуралыууна кёре тюрлюлери.

Дерсни мураты: окъуучулагъа сёз тутушну бла айтымны бир бирден башхалыкъларын эсгертиу, бош айтымны къуралыууна кёре тюрлюлерини юсюнден билимлерин кенгертиу, алай бла аланы къош айтымны окъургъа хазырлау.

Дерсни барыуу. 1. Устаз окъуучулагъа 210-чу ишни тамамлатады. Анда тюрлю-тюрлю айланчла бериледиле. Ала бирде кеслери жангыз келедиле, бирде айтымгъа кирип, аны члени болуп келедиле. Аланы тинтиу окъуучулагъа бу затланы кёрюрге болушурукъду: 1) айланчы баш болушдагъы сёзю магъана жаны бла башчычады. Алай айланч къурагъан сёзле — этим атла, *бар*, *жокъ*, *кёп* деген сёзле — аны бла не бетде, не санда келишмейдиле. Аны себепли айланчла айтым болмайдыла. Аланы хар бири айтымны биришер члени болады; 2) айтымда уа хар парчы башчы бла санда, бетде да келишеди: *Бизни школубуз былтыр районда алчы болгъанды.*

Быллай юлгюле, сансыз членлерин кетерсенг да, айтымлай къаладыла: Школубуз алчы болгъанды.

3) Бу эки баш членли айтымды, нек десенг муну башчысы, хапарчысы да барды. Бир баш членли айтымны уа бирден сора баш члени болмайды. Бир баш членли айтымла, тюрлю-тюрлю шарглагъа кёре, бир пенча къауумгъа юлешинедиле. Устаз окъуучулагъа аны эсгертеди, бир баш членли айтымны кем айтымдан башхалыгъын кёргюзтеди, сора окъуучулагъа ол затланы къайтарыу ючюн, 211-чи ишни тамамлатады.

Дерсни ахырында устаз окъуучуланы быллай оюмлагъа келтиредиле; 1) айланч, айтымча, бир оюмну билдиреди:

Китабы жокъ (айланч). *Китабы жокъду* (айтым); 2) бир энчи оюмну кёргюзтген айланч бош айтымгъа кирсе, ол айтым къош магъананы кёргюзтеди, болса да ол бош айтымлай къалады: *Акъылы жокъгъа акъыл юйрет*; 3) бош айтымла бир баш членлиле эм эки баш членлиле боладыла; 4) къош айтымгъа бек азында эки бош айтым киреди. Аланы экиси да эки баш членлиле, бир баш членлиле болургъа боладыла.

Бу затланы ангылау окъуучуланы къош айтымны окъуу башларгъа хазырлайды.

Юйге берилген иш: 212-чи ишни тамамлагъыз.

КЪОШ АЙТЫМ

2-чи дерс.

Къош айтымны ангылатуу.

Дерсени мураты: окъуучулагъа къош айтымны ангылатуу.

I. Юй ишни тинтиу.

II. Жангы материалны ангылатуу. 1. Устаз окъуучулагъа 43-чю параграфны окъутады. 2. Окъуучула устазны бу сорууларына жууап бердиле: 1) Къош айтым деп, къаллай айтымгъа айтабыз? 2) Къош айтымгъа кирген бош айтымла бир баш членлиле эм эки баш членлиле боладыла. Аны алайлыгъын юлгюле келтирип кёргюзтюгюз. 3. Къош айтымланы кесеклери къалай байланадыла?

III. Жангы материалны бегитиу. Класста 213-чю эм 214-чю ишле тамамланадыла.

Ол ишлени тинте туруп, окъуучула хар къош айтымда ненчашар бош айтым болгъанын, аланы бир бирлери бла нени кючю бла байланганларын белгилейдиле.

IV. Юйге берилген иш: 1. 43-чю параграфны билгиз. 2. 215-чи ишни жазып, 216-чы ишни уа кёлден тамамлагъыз. 3. Байлауланы къайтарыгъыз.

3-чю дерс.

Тенг жарашхан къош айтымны ангылатуу.

Байламлы тенг жарашхан къош айтымла.

Дерсени мураты: окъуучулагъа тенг жарашхан къош айтымны ангылатуу, алай айтымны кесеклерин бан

лауда интонацияны эм жалгъаучу байламланы къуллукъларын кёргюзтюу, тенг жарашхан къош айтымла бла хайырланыргъа юйретюу.

I. Юй ишни тинтиу. 1. Окъуучулагъа теория материалны соруу. 2. Юйге берилген ишле окъуладыла, аладагъы юлгюлени къош айтымла болгъанларын кёргюзтюу, алага кирген бош айтымланы белгилеу, аланы бир биргенени болушлугъу бла байланганларын ачыкълау.

II. Жангы материалны ангылатуу. 1. Устаз алгъа окъуучулагъа жалгъаучу байламланы къайтаргады. Аланы бош айтымда бир туудукъ членлени эм къош айтымны кесеклерини араларында хайырланылгъанларын быллай юлгюледе кёргюзтеди: 1) *Мухтар кюндюз заводда ишлейди эм ингирде институтда окъуйду. Мухтар заводда ишлейди эм Хусей институтда окъуйду.* 2. *Мухтар не ишлемейди, не окъумайды. Не Мухтар къошдан келеди, не Харун шахардан келеди.*

Ол ишни бардырып ючюн, ол схема жарашдырып, аны неда кодоскопну хайырланады. Быллай юлгюлени генгелешдирюу окъуучулагъа бош айтымда бир туудукъ членлени эм къош айтымда бош айтымланы байлауда тенг жарашдырыучу байламланы къаллай къуллукълары болгъанын ангыларгъа болушады. Бу ишни тамамлай туруп, окъуучула къош айтымгъа кирген бош айтымланы белгилейдиле, аланы ханарчылыкъ ёзеклерин табадыла. Былда устаз аланы тенг жарашхан къош айтымланы схемаларын жарашдырыргъа юйретеди. Сёз ючюн: *Кюн тийди да, жер жылынды. Бир жауун жауады, бир кюн жарыйды, алай хауа жылынмайды* деген айтымланы схемалада быллай кёргюзтюрге боллукъду:

1 да, 2 . Бир 1 , бир 2 , алай 3

III. Жангы материалны бегитиу. Окъуучула 217-чи, 218-чи, 220-чы ишлени тамамлайдыла. Алада тенг жарашхан къош айтымланы бла бир туудукъ членли бош айтымланы бир бирден айырадыла, байламланы къаллайла болгъанларын айтадыла, къош айтымлагъа кирген бир баш членли эм эки баш членли бош айтымланы бир бирден айырадыла, тыйгъыч белгилени салынуларына эс бурадыла.

IV. Юйге берилген иш. 1. 45-чи параграфны билдирге. 2. 219-чу ишни тамамларгъа.

4-чю дерс.

Байламлы тенг жарашхан кьош айтымда тыйгыч белгиле

Дерсни мураты: окъуучулары тенг жарашхан кьош айтымны кесеклерини арасында тыйгыч белгилени тюз салыргъа эм аллай айтымла бла хайырлана билирге юретиу.

I. Юй ишни тинтиу. 1. Окъуучулагъа 45-чи параграфда берилген теория материалны соруу. 2. Юйге берилген жазыу ишни тинтиу.

II. Жангы материалны ангылатыу. 1. Тенг жарашдырыучу байламлары барысын да хайырланып, устаз кьош айтымлары схемаларын, озгъан дерседе этгенича, схемагъа тюзюреди. Аны хайырланып, ол окъуучулагъа байламлы тенг жарашхан кьош айтымлада кьаллай тыйгыч белгиле салынганларын кьргюзтеди. Сора, башда айтылгъан плакатха къарап, бир ненча окъуучу ол айтханы къайтарады.

III. Жангы материалны бегитиу. Устаз окъуучулагъа 223-чю ишни кьлден, 224-чю, 225-чи ишлени уа жаздырып тамамлатады. Заманы болса, ол алагъа 221-чи ишни да толтуртады. Окъуучула андагъы кьош айтымлада запятойлары нек салынганларын айтадыла.

IV. Юйге берилген иш. 1. 45—46-чы параграфлары иги билирге. 2. 226-чы эм 227-чи ишлени толтурургъа.

5-чи дерс.

Байламсыз тенг жарашхан кьош айтым эм анда тыйгыч белгиле.

Дерсни мураты: Окъуучулагъа байламсыз тенг жарашхан кьош айтымны ангылатыу эм аланы аллай айтымлада тыйгыч белгилени тюз салыргъа юретиу.

I. Юй ишни тинтиу. 1. Юйге берилген теория материалны окъуучула къалай билгенлерин ачыкълау. 2. Аланы жазыу ишлерин тинтиу.

II. Жангы материалны ангылатыу. 1. Бу ишни быллай юлгюлени тинтиуден башларгъа болады: 1) *Музафар кьойчуду, мен жылкьычыма.* 2) *Ол кезиуде юйлени ожакъларындан тютюн чыгъып башлады, андан мындан ит юрген тауушла эшитилип тебиредиле.*

Бу кьош айтымлары кесеклерини араларында байламла жокъдула. Ала бир бирлери бла интонацияны болушлугъу бла байланадыла. Алагъа кирген бош айтымлары арасында пауза этиледн, аны себепли запятой салынады. Интонация байламы болгъан кьош айтымда да хайырланадыла. Ол кеси да эки тюрлю болады. Аны алайлыгъын окъуучулагъа кьргюзтюр ючюн, устаз быллай юлгюлени хайырланады: 1) *Къонгуроу зынгырдады, устаз клагъа келди, дерс башланды.* 2) *Къонгуроу зынгырдады — дерс башланды.*

Былары 1-чиси тенг жарашдырыучу интонация бла айтылады, 2-чиси уа — бойсундуруучу интонация бла. Аны себепли 1-чи айтым тенг жарашхан кьош айтымды. Аллай айтымгъа эки, андан да аслам бош айтым кирге болады. Экинчи юлгю уа бойсунган кьош айтымды. Быллай байлаусуз кьош айтымгъа жаланда эки бош айтым киреди.

Бу затны ангылатхандан сора, устаз окъуучулары тенг жарашдырыучу интонацияны тюрлюлери бла (санау интонация), къаршылау интонация, тенгледиреу интонация бла шагъырей этеди. Сора алагъа 231-чи ишни неда аны бир кесегин толтуртады. 2. Андан сора окъуучулагъа 48-чи параграфны ангылатыу башланады. Анда кыйын материал бериледи, устазны заманы уа азды, аны себепли бу параграфны хар пунктун окъуучулагъа энчи окъутуп, энчи сюзерге керекди. Ол иште устаз дерсликни кесинде берилген юлгюлени хайырланса, боллукъду.

III. Жангы материалны бегитиу. Устаз окъуучулагъа алгъа 229-чу, 230-чу ишлени кьлден тамамлатады. Ала устазны болушлугъу бла бу ишледеги тенг жарашхан кьош айтымлада тыйгыч белгилени нек салынганларын айтадыла. Ызы бла ала, къангагъа эм тефтерлеге жазып, 236—237-чи эм 240-чы ишлени (неда аланы биришер кесеклерин) тамамлайдыла.

IV. Юйге берилген иш. 1. 47-чи эм 48-чи параграфлары иги билегиз. 2. 241-чи эм 242-чи ишлени тамамлагъыз. 3. Дерсликни 127—128-чи бетлеринде берилген соруулагъа жууап берирге хазырлангъыз.

6-чы дерс.

Сынау диктант.

Дерсни мураты: окъуучулары байламлы тенг жарашхан кьош айтымда бла байламсыз тенг жарашхан кьош айтымда тыйгыч белгилени сала билгенлерин кь-

рюу эм, анга кёре, мындан ары да керекли ишлени бардыруу.

Окбуучулагъа диктант жаздырыгъа, текстни устаз кеси сайлайды. Ол текстге тенг жарашхан кьош айтымды тыйгъыч белгилени салыу бла байламлы материал толук кирирге керекди.

Бойсуннган кьош айтымла

7-чи дерс.

Бойсуннган кьош айтымны ангылатыу.

Дерсени мураты: окбуучулагъа бойсуннган кьош айтымны тенг жарашхан кьош айтымдан башхалыгъын кьргюзтюу.

1. Жангы материалны ангылатыу эм белгитюу. 1. Бу дерсени темасы бек кыйынды. Аны себепли устаз дерсени 243-чю ишде берилген бойсуннган айтымланы кьангада тинтнуден башласа, игиди. 1) Биринчи айтымны гинте, ол окбуучулагъа былай айтады: «Бу кьош айтымны 2-чи кесегин (*Къарт жубанчын кьоймайды*) кеси аллына эркин жорюрге боллукъ айтымды, нек десенг ол толу магъаналыды. Бу кьош айтымны 1-чи кесегин (*Алай а ким да биледи*) уа, кеси жангыз келсе, толу магъананы кьргюзтемиди?» — «Угъай»,— дейдиле окбуучула.— «Тюзсюз»,— дейди устаз.— Бу айтымны магъанасы толу туююлдю, нек десенг аны толтуруучусу жетмейди. Ол жетмеген толтуруучуну кьуллугъун *Къарт жубанчын кьоймайды* деген айтым толтурады. Башхача айтсакъ, бу айтым 1-чи айтымгъа бойсунады, аны себепли анга бойсуннган айтым, аны кесине бойсундургъаннга уа баш айтым дейбиз.

243-чю ишде берилген бирси бойсуннган кьош айтымла да тюз ол халда тинтиледи.

2. Ол иш бошалгъандан сора, устаз кеси да болуша, терсени тюзете, окбуучулагъа 244-чю ишни тамамлатады. Хар айтымны сюздюрюу жорукъ жарашдыруу бла бошалады. Юлгюле: 1) Биринчи кьош айтым эки бош айтымдан кьуралгъанды. Аланы экинчиси биринчисинде этилген ишни сылтаун кьргюзтеди. Алай эсе, ол анга бойсуннган этеди. Ол затдан быллай жорукъ тууады: **Кьош айтымгъа кирген эки айтымны бири башхасында этилген ишни сылтаун кьргюзтсе, анга сылтаучу бойсуннган айтым дейдиле.**

Бу кьош айтымны кесеклерини арасында эки точка салынады, нек десенг алайда *нек десенг* деген байлау айтыл-

май кьалгъанды. Аны алайлыгъын 2-чи кьош айтым да кьргюзтеди. Аны да 2-чи кесегин 1-чи кесегинде айтылгъан ишни сылтаун кьргюзтеди. Аны себепли анга сылтаучу бойсуннган айтым дейдиле. Бу юлгюде баш айтымны бла бойсуннган айтымны арасында *нек десенг* деген байлам барды. Бойсуннган кьош айтымда ол байламны аллында ишятой салынады. 2) 3-чю юлгю да бойсуннган кьош айтымды. Аны 2-чи кесегин толу магъаналыды. Биринчиси уа кем магъаналыды, нек десенг аны жетмеген члени барды. Ол член не ни? деген соруугъа — толтуруучуну соруууна жууап этеди. Бу кьош айтымны 2-чи кесегин мында ол жетмеген толтуруучуну кьуллугъун толтурады, аны себепли бойсуннган толтуруучу айтымгъа саналады д. а. к.

3. «Башда толтурулгъан ишледеги юлгюле кьргюзтендерича,— дейди андан ары устаз,— бойсуннган кьош айтымгъа кирген бош айтымланы хапарчыларыны кьуруда бет жалгъаулары боладыла. Бир-бирде айтымда айланчла туюбейдиле. Аланы баш сёзлери этимсыфатла, этимчала, этим атла, *бар, жокъ, кеп, аз* деген сёзле боладыла. Аллай айланчла магъана жаны бла айтымгъа тенгдиле, болса да айтымгъа саналмайдыла. Ала, кьаллай болса да, бир соруугъа жууап этедиле эм айтымны членлерини кьуллукъларын толтурадыла».

Бу затны окбуучула озгъан дерследеги да биледиле, болса да аланы окбуучулагъа эсгертиу артыкълукъ этерик туююлдю. Андан сора устаз алагъа 247-чи ишни тамамлатады. Ол иш окбуучулагъа айтымны айланч членлерини бла бойсуннган айтымланы бир бирден айырыгъа юйретир муратда бардырылады.

II. Юйге берилген иш. 1. Дерсликни 49-чу параграфын иги билгиз. 2. 245-чи ишни жазыгъыз, 248-чи ишни уа келден тамамлагъыз.

8-чи дерс.

Бойсуннган кьош айтымны кесеклерини байланыулары

Дерсени мураты: окбуучуланы бойсуннган кьош айтымланы кесеклерин байлагъан мадарла бла шагъырей этюу, аланы хайырланыргъа юйретюу.

1. Юй ишни тинтню. 1. 49-чу §-да берилген теория материалны окбуучулагъа соруу. 2. Окбуучуланы 247-чи, 248-чи ишлени кьалай тамамлагъанларын кьрюу, алай бла аланы билимлеринде болгъан кемчиликлени ачыкъллау эм аланы кетерюу ишле бардыруу.

II. Жангы материалны ангылатыу. Бу иш ни устаз былай бардыргъа боллукъду. 1. Бек алгъа ол окъуучулары бойсундуруучу байламла бла шагъырей эте ди, аллай байламланы тенг жарашдырыучу байламлада башхалыкъларын кѣргюзтеди. Бойсундуруучу байламла кѣп тыйюлдуле, аны себепли аланы къангагъа жазып къояргъа болады. Аллай байламлары болгъан бойсунган къош айтымгъа байламлы бойсунган къош айтым дейди ле. Аны эсертгенден сора, устаз алагъа байлам сѣзлени ангылатады. Ол муратда, къангагъа жазып, бу юлгюлени тенгледиреди: 1) *Ким иги окъуйду?* 2) *Ким иги окъуса да, махтауну ол алыр.* Бу айтымланы экисинде да ким деген соруучу сѣз барды. Биринчи айтымда ол сѣз кесини къуллагъунда келеди, аны себепли бу соруучу айтым болады. Экинчи айтымда уа ким деген сѣз соруу магъананы бермейди, къош айтымны кесеклерин бир бирге байлар ючюн хайырланылады. Аны себепли анга байлам сѣз дейди ле. Байлам сѣз бойсунган къош айтымны бойсунган кесегинде келеди. Ол кезинде аны баш кесегинде, ол байлам сѣзге нѣгер болуп, кѣргюзтюучю сѣз келеди. Башда келтирилген къош айтымны 2-чи кесегинде кѣргюзтюучю сѣзю къуллагъунда ол деген алмаш келеди. Байлам сѣзлю бойсунган къош айтымны кѣргюзтюучю сѣзлю кесеги баш айтымгъа саналады, нек десенг аны кѣргюзтюучю сѣзден къуралгъан членини магъанасын къош айтымны бойсунган кесеги ачыкъ этеди. Аны къалай билебиз? *Махтауну ол алыр* деген айтымда ол деп кимге айтылгъаны белгилитюйдю. Аны белгилитюген къош айтымны *Ким иги окъуса да* деген кесегиди. Ол деген сѣз баш айтымда башчыды. Аны ачыкълагъаны себепли, *ким иги окъуса да* деген айтым бойсунган башчы айтымды.

«*Къайры жиберселе да, биз ары барырбыз. Ненча китап берсенг да, анча китап окъурма*» дегенча айтымланы алып, устаз башда кѣргюзтгенича тинтеди. Сора окъуучулагъа бу затны эсертеди: байлам сѣзлю бойсунган къош айтымны баш кесегинде кѣргюзтюучю сѣз айтылмай къалыргъа да болады: *Къайры жиберселе да, барырбыз. Ненча китап берсенг да, окъурма.* Быллай юлгюледе бойсунган айтымла баш айтымланы айтылмай къалгъан членлени къуллукъларын толтурадыла.

Башда айтылгъан затланы бегитир ючюн, устаз, болушуп, окъуучулагъа 249-чу эм 251-чи ишлени тамамлатады. Бу ишледе экиленген байлам сѣз деп, байлам сѣзге бла анга нѣгерлик этген кѣргюзтюучю сѣзге айтылады. Ма юлгюле: *ким — ол, кимге — анга, къайры — ары, кимден — андан, къачан — ол заманда* д. б.

2. Устаз окъуучулагъа бойсунган къош айтымны кесеклерини байламсыз байланыргъа боллукъларын кѣргюзтеди. Аллай айтымгъа кирген бош айтымланы бир бирге байлауда бойсундуруучу интонацияны къаллай уллу магъанасы болгъанын кѣргюзтеди. Окъуучулары байламсыз бойсунган къош айтымланы керекли интонация бла окъургъа юретиуге тийишли эс бурады. Сора бойсунган къош айтымны кесеклерин байлауда *-са/се, -са да/-се да* деген кесекчилени уллу магъаналары болгъанын кѣргюзтгенден сора, окъуучулагъа 252-чи эм 253-чю ишлени тамамлатады.

II. Юйге берилген иш: 1. Дерсликни 50-чи параграфын иги билгиз. 2. 254-чю ишни толтуругъуз.

9-чу дерс.

Бойсунган къош айтымлада тыйгъыч белгиле.

Дерсни мураты: окъуучулары бойсунган къош айтымлада тыйгъыч белгилени тюз салыргъа юретиу.

I. Къысха орфография иш. Бу жорукъну жазыгъыз эм эсде тутугъуз: Кеслерни алларына жюриюмеген, сыфатны айырма даражасын къурап келген кесекчикле дефис бла жазыладыла. Юлгюле: *кеппе-кертти, тютюз, къап-къара, жеп-женгил, къып-къызыл, кѣм-кѣк, жап-жашил.*

Эсерттиу. *Аппакъ, чиммакъ* деген сѣзде кесекчикле бирге жазыладыла.

II. Юй ишни тинтиу. 1. Окъуучулары 3—4-сюне теория материалны соруу. 2. Окъуучулары жазыу ишлерин тинтиу.

III. Жангы материалны ангылатыу. Бу ишни тамамлар ючюн, устаз дерсликни 51-чи параграфында берилген материалны хайырланады, алай бла окъуучулагъа бойсунган къош айтымда запятойну, эки точканы салыуну жорукъларын кѣргюзтеди. Ол муратда алагъа быллай ишле бардыртады: 1) къангагъа чакъырылгъан окъуучу къангагъа, къалгъанла тетрадарына быллай айтымланы жазадыла: 1) *Къызла бюгюн дырыннга бармайдыла, нек десенг тюнене уллу жауун жаугъанды. Автобус келетуралды, аны себепли ала ашыкъгъан этедиле. Алимге ыннасы урушханды да, ол ѳккелеп туралды.*

Устазны буйругъу бла окъуучула бу юлгюлени керек-

ли интонация бла окъуйдула, пауза этилген жерледе запятойла саладыла. Сора бу жорукъну жарашдырып жазадыла: **Байламлы бойсунган къош айтымны кесеклерини арасында, пауза этилгенине кёре, запятой салынады** 2) *Ким иги окъуй эсе да, билимли олду. Аны юсюнден ми парны, кимге тубесенг да, ол айтыр.*

Быланы керекли интонация бла окъуп, тыйгыч белгилени салып, окъуучула бу жорукъну жарашдырып жазадыла: **Бойсунган къош айтымны кесеклери, байлам сёзлени кючлери бла жалгъансала, бир бирден запятой бла айырыладыла.**

3) Бу айтымланы тингиу да алай бардырылады: *Устазла, окъуучула иги окъусала, сюедиле. Аслан, иши не кеп болса да, тарыкъмайды.*

Бу юлгюлени тинтиу бу жорукъну туудурады: **Бойсунган къош айтымны бойсунган кесегини хапарчысыны да -са/-се, -са -да -се да деген кесекчикле болсала, баш айтымны бла аны арасында запятой салынады.**

4) Сора устаз къангагъа бу юлгюлени жаздырады: *Кепден бери жауун жаумагъанды деп, сабанчыла жарсып турадыла. Сабанчыла кепден бери жауун жаумай турады деп жарсыйдыла.*

Быланы тенгleshдириу окъуучулагъа бу жорукъланы жарашдырыгъа болушады: а) **Бойсунган къош айтымны кесеклери деп** деген байламны болушлугъу бла жалгъансала, бир бирден запятой бла айырыладыла; б) **Бойсунган къош айтымда, деп** деген байлам баш айтымны хапарчысыны аллында къоншуда келсе, запятой салынмайды.

5) **Бойсунган къош айтымны кесеклери байламсыз, жаланда бойсундуруу интонацияны болушлугъу бла байлансала, ала бир бирден запятой бла айырыладыла.**

6) Бизни тилибизде байламсыз бойсунган къош айтымны бир-бир тюрлюлеринде эки точка салынады. Ол къош айтымны къуралууна эм анда къаллай бойсунган айтымла келгенлерине кёре болады. Алай окъуучула бойсунган айтымланы къаллайла болгъанларын алыкъа билмейдиле. Аны себепли дерсликни 51-чи параграфында жаланда сылтаучу бойсунган айтымлы конструкциялагъа къаралады, сёз ючюн: *Аны сыйген тенглерини ачыкъ жилий эдиле: ырхы бла ташла аны адам танымазча этген эдиле (Ж. З.).*

Устаз да бу дерседе быллай юлгюлени тинтеди. Кесеклерини араларында эки точка салынган къош айтымланы башха къауумларыны юсюнден энишгерекде айта барыгъа керекди. Жангы материалны ангылатыуу устаз дер-

сликни 51-чи параграфыны ахырында берилген эсгертиуню окъуучулагъа тюшондюрюу бла бошайды.

IV. **Жангы материалны бегитиу.** Окъуучуланы барысын да ишге гири къатышдыра, устаз алагъа 255-чи эм 256-чы ишлени тамамлатады. Ол ишле толтурула турун, окъуучула къош айтымланы баш эм бойсунган кесеклерин кёргюзтедиле, аланы бир бирлери бла нелени болушлукълары бла байланганларын айтадыла, тыйгыч белгилени къайсы жорукълагъа кёре салыныргъа керекли болгъанларын ачыкълайдыла.

V. Юйге берилген иш: 1. Дерсликни 51-чи параграфын иги билигиз. 2. 257-чи ишни тамамлагъыз.

БОЙСУНГАН АЙТЫМЛАНЫ ТЮРЛЮЛЕРИ.

10-чу дерс.

Бойсунган башчы айтым.

Дерсини мураты: окъуучулагъа бойсунган башчы айтымны тюрлюлерин кёргюзтюу, аланы аллай бойсунган кесеклери болгъан къош айтымлада тыйгыч белгилени сала, ала бла хайырлана билирге юйретюу.

1. **Къысха орфография иш.** 1. Юйге берилген орфография жорукъну къайтарыу. 2. Бу жорукъну жазыгъыз эм эсе тутугъыз: Кесеклери бир тамырны тюрлю-тюрлю болуш формаларындан къуралгъан къош сёзлеуле дефис бла жазыладыла: *бетден-бетге, жылдан-жылгъа, бир-бирде, жер-жерде, аздан-аз, кепден-кеп, игиден-иги д. а. к.*

II. Юй ишни тинтиу. 1. Устаз алгъа дерсликни 51-чи параграфында берилген материалны эм озгъан дерседе къаралгъан жорукъланы бир ненча окъуучугъа сорады. 2. Сора 257-чи ишни тинтиу бардырылады. Бу ишни тамамлай, окъуучула бойсунган къош айтымлада тыйгыч белгилени къаллай жорукълагъа кёре салынганларын ачыкълайдыла.

III. **Жангы материалны ангылатыу.** Бу ишни устаз окъуучулагъа бу затланы ангылатыудан башлайды: 1) Бойсунган къош айтымны бойсунган кесегини аны баш кесегини члеплеринден бирин ачыкълайды. Алай

ачыкъланган сёзле кьош айтымны баш кесегини не сансыз не баш членлери боладыла. Сёз ючюн, *Бери кимле келселе да, ыннагъа ала болушурла* деген бойсуннган кьош айтым эки бош айтымдан кьуралгъанды. Аны *Бери кимле келселе да* деген кесегин бойсуннган айтымды, нек десенг ол баш айтымны *ала* деген башчысыны магъанасын ачыкъ этеди. Бу бойсуннган айтым болмаса эди, *Ыннагъа ала болушурла* деген айтымда *ала* деп, кимге айтылгъаны белгисиз боллукъ эди. Баш айтымны башчысын ачыкълангъаны себепли, бу кьош айтымны бойсуннган кесегини бойсуннган башчы айтым дейбиз.

2) Бойсуннган кьош айтымны баш кесегини башчыны айтылмай кьалыргъа да болады. Ол кезиуде бойсуннган кьош айтымны баш кесегини башчысыны кьуулугъун бойсуннган айтым толтурады: *Бери кимле келселе да, ыннагъа болушурла*.

Бу юлгюлени теңгешдириу быллай ачыкълану жарашдырыргъа болушады: **Бойсуннган кьош айтымны баш кесегини алмаш сёзден кьуралгъан башчысын ачыкълан келген неда аны айтылмай кьалгъан башчысыны кьуулугъун толтургъан айтымгъа бойсуннган башчы айтым дейбиз.**

3) Бойсуннган башчы айтымла эки тюрлю боладыла. Аланы биринчи тюрлюсю кьош айтымны баш кесегини аллында келеди. Аны кесинде да *ким, не* деген байлам сёзле боладыла. Быллай кьош айтымны баш кесегинде уа башчы кёргюзтюучю алмаш сёзледен кьуралады: *Ким иги ишлесе да, махтауу ол алыр. Махтау кимге берилсе да, ол жарып жашар. Сен бу китанны кимден алгъан эсенг да, бери ол келликди.*

Бу юлгюледе кёрюнгенича, быллай кьош айтымны байлау сёзю тюрлю-тюрлю болушлада келеди. Аны баш кесегинде кёргюзтюучю алмаш а кьуруда баш болушда болады. Ол башчыны кьуулугъун толтурады. Алай аны магъанасы белгисизди. Аны белгиле этген кьош айтымны бойсуннган кесегини. Аны себепли анга бойсуннган башчы айтым дейдиле.

4) Бир-бирде кьош айтымны баш кесегини башчысы болмайды. Быллай баш айтым бойсуннган айтымны аллында келеди. Аны башчысыны кьуулугъун бойсуннган башчы айтым толтурады. Сёз ючюн, Мени эсимдеди десек, эсимбизде не болгъаны белгисизлей кьалады, нек десенг бу айтымны башчысы жокъду. *Мени эсимдеди: ол заманда сен иги окъуй эдинг* десек а, бу айтым толу магъаналы болады. Баш айтымны магъанасын толу этип, аны башчысыны кьуулугъунда келгени ючюн, бу кьош айтымны ол

заманда сен иги окъуй эдинг деген кесегине бойсуннган башчы айтым дейбиз.

Бу затны окъуучулагъа эсгертип, устаз алагъа былай сорады:

«Бу юлгюге таянсакъ, бойсуннган башчы айтым деп, кьалай айтымгъа айтыргъа боллукъбуз?». Окъуучула бу соруугъа быллай жууап бердиле: **«Бойсуннган кьош айтымны баш кесегини башчысыны кьуулугъун толтургъан айтымгъа бойсуннган башчы айтым дейбиз».**

IV. Жангы материалны бегитиу. 258-чи, 259-чу эм 260-чы ишле тамамланадыла. Ол кезиуде устаз окъуучулары эслерин бу ишледе берилген кьош айтымлада кьалай тыйгъыч белгиле салыннганларына бура барды.

V. Юйге берилген иш. 1. Дерсликни 52-чи параграфын иги билирге. 2. 261-чи ишни тамамларгъа.

11-чи дерс.

Бойсуннган толтуруучу айтым.

Дерсини мураты: окъуучулары бойсуннган толтуруучу айтымла бла шагъырей этиу, алай кесегин болгъан кьош айтымла бла хайырланыргъа, алада тыйгъыч белгилени тюз салыргъа юйретну.

I. Къысха орфография иш. Юйге берилген орфография жорукъну кьайтаргъандан сора, устаз окъуучулагъа бу жорукъланы жаздырады: 1) *Бир бирни, бир бирге, бир бирден, бир бирине, бир бирини юсюнден, бир бири таба* деген сёз бирлешлени кесеклери башха жазыладыла. 2) *Бир-бирле, бир-бир (адамла)* деген белгисиз алмашланы кесеклери дефис бла жазыладыла.

II. Юй ишни тинтиу. 1. Устаз бир ненча окъуучула 52-чи параграфда берилген теория материалны сорады. 2. Ызы бла ол окъуучулары юйге берилген жазыу ишни кьалай тамамлагъанларын ачыкълайды. Бу ишни бардыра туруп, устаз окъуучулары бу соруулагъа жууап этерлерин излейди: а) Бойсуннган кьош айтымланы кесеклери кьалай мадарланы кючлери бла байланнандыла? б) Кьош айтымланы бойсуннган кесеклери кьайсыладыла? Аны кьалай билдигиз? в) Бойсуннган кьош айтымлада байлам сёзле кьайсы болушлада келедиле? г) Кьош ай-

тымны баш кесегинде алмашдан кѳуралгъан толтуруучула кѳайсы болуштадыла? Ол толтуруучулары магъаналарын толуга этген айтымла (бойсунган айтымла) кѳайсыладыла?

III. Жангы материалны англатыу. 1. Бу иш тюрлю-тюрлю жолла бла бардырылыргъа боллукъду. Бек игниси былайды: устаз окъуучулагъа бойсунган толтуруучу айтымлары юч тюрлю болгъанларын эсертеди. Аланы биринчи тюрлюсюнде байлам сѳзле боладыла. Быллай бойсунган айтымны хапарчысында *-са да/се да* деген кесекчикле жюрюйдюле. Бойсунган толтуруучу айтымны бу тюрлюсю тюбеген кѳош айтымны баш кесегинде толтуруучу кѳргюзтючю алмашдан кѳуралады. Бойсунган айтым ол толтуруучуну магъанасын ачыкълайды.

Бу затланы окъуучулагъа англатыр ючюн, устаз быллай схемаланы хайырланады:

34-чю схема

Ала кимни таны эселе да, аны бери чакъыр.
анга болуш.
китапны анда кѳой.
китапны андан ал.

Бу юлгюню сол жанындагы кесеги бойсунган айтымды. Аны баш шартлары: 1) ол кеси аллына жюрюмейди, 2) бу айтымда *ким* деген байлам сѳз эм аны хапарчысында *-се, да* деген кесекчикле бардыла, 3) бу айтым баш айтымлары ол деген сѳзден кѳуралгъан толтуруучуларыны — *аны, анга, анда, андан* деген сѳзлени магъаналарын ачыкъ этеди, 4) бу схемада бойсунган айтым баш айтымгъа байлам сѳзю, *-се да* деген кесекчиклени эм баш айтымлада келген *аны, анга, анда, андан* деген сѳзлени болушлукълары бла байланады. Бу сѳзле айтылмай кѳалыргъа да боллукъдула.

Бу затланы ангылатхандан сора, устаз окъуучулагъа быллай айтады: «262-чи иште байлам сѳзлю бойсунган толтуруучу айтымлары табыгъыз».

Бу иште аллай айтымлагъа 3-чю, 5-чи, 9-чу айтымла саналадыла. Окъуучулары эслерин алада тыйгъыч белгилени салынуларына бурмай кѳояргъа жарамайды.

2. Бойсунган толтуруучу айтымлары 2-чи тюрлюсю кѳош айтымны аллында, ахырында, ортасында да келирге болады. Ол кѳош айтымны баш кесеги бла *деп* деген байламны болушлукъу бла байланады: *Классыбыз алчыды деп, биз анга кѳууанабыз. Биз, классыбыз алчыды деп.*

анга кѳууанабыз. Биз анга кѳууанабыз, классыбыз алчыды деп.

Бу юлгюле кѳргюзтгенча, быллай кѳош айтымны кесеклери бир бирден запятой бла айырыладыла. Окъуучулагъа аны эсертюню магъанасы уллуду.

Ол иш бошалгъанлай, окъуучула 262-чи иште *деп* деген байламны кѳош айтымлары табадыла, аланы бойсунган кесеклери баш айтымлары хапарчылары толтуруп неда алмашдан кѳуралгъан толтуруучуларыны магъаналарын ачыкълап келгенлерин кѳргюзтедиле.

3. Окъуучулагъа бойсунган толтуруучу айтымлары 3-чю тюрлюсюн англатыр ючюн, устаз быллай юлгюлени тенгледиреди: 1) *Биз билебиз.* 2) *Биз билебиз: сен инженерсе.*

Биринчи айтымны магъанасы толуга тюйюлдю, нек десенг аны хапарчысы кѳчючю этимден кѳуралгъанды. Бу айтым толуга болур ючюн, анга толтуруучу кийирилрге керекди: *Биз деренбизни билебиз.* Кѳбюсюнде быллай айтымлагъа толтуруучула угъай, айтымла кийириледиле. Ала толтуруучуну кѳуллукъун толтурадыла, аны себепли алагъа толтуруучу бойсунган айтым дейдиле: *Биз билебиз: сен инженерсе.*

Бир-бирде быллай кѳош айтымны баш кесегинде алмашдан кѳуралгъан толтуруучу тюберге болады: *Биз аны билебиз.* Алай ол толтуруучуну магъанасы белгисизди. Аны белгилени этген бойсунган айтымды: *Биз аны билебиз: сен инженерсе.*

Устаз бу затланы англатып бошагъанлай, окъуучула, 252-чи иште табып, быллай кѳош айтымлары тинтедиле, алада эки точканы нек салыннганын айтадыла.

IV. Жангы материалны бегитю. Окъуучула устазны болушлукъу бла 263-чю эм 265-чи ишлени тамамлайдыла, алада тыйгъыч белгилени салынуу жорукъларыны юсюнден толуга хапар айтадыла.

V. Юйге берилген иш. 1. 53-чю параграфны билрге, 52-чи параграфны кѳайтарыргъа. 2. 264-чю ишни тамамларгъа.

12-чи дерс.

Бойсунган хапарчы эм бойсунган айгъакълаучу айтымла.

Дерсени мураты: Окъуучулары бойсунган хапарчы эм бойсунган айгъакълаучу кесеклери болгъан кѳош

айтымла бла хайырланыргъа, алада тыйгъыч белгилени тюз салыргъа юйретюу.

I. Орфографиядан къысха иш. 1. Озгъан дерде юйге берилген жорукъну къайтарыу. 2. Бу жорукъну окъуучулары орфографиядан тефтерлерине жаздырыу. Орус тилден калька этилип алынган къош сёзлени кесеклерини арасында дефис салынады: *илму-излем институт, орус-малкъар сёзлюк, сют-товар ферма, история-филология факультет* д. а. к.

II. Юй ишни тинтиу. 1. Теория материалны 3-4 окъуучугъа соруу. 2. Окъуучулары 264-чю ишни къалай тамамлагъанларын ачыкълау.

III. Жангы материалны ангылатыу. 1. Дерсликни 54-чю параграфында бойсунган хапарчы айтымланы юч тюрлюсю кёргюзюледи. Аланы окъуучула кыйналып ангылайдыла, аны себепли устаз алгъа алагъа бу параграфны биринчи бёлюмюн окъутады, сора къангада байлам сёзлери болгъан айтымладан бир ненчасын тинтип кёргюзтеди, ызы бла окъуучулагъа 266-чы иште болгъан байлам сёзлю бойсунган къош айтымланы табаргъа, аланы тинтирге буюрады. Бу иште аллай айтымлагъа 1-чи, 2-чи, 6-чы эм 7-чи юлгюле саналадыла. Окъуучула алада тыйгъыч белгилени салынуларыны юсюнден да толугъа айтадыла.

2. Ол иш бошалгъанлай, устаз окъуучулагъа 54-чю параграфны 2-чи бёлюмюн окъутады. Окъуучула бу материалны къалай ангылагъанларын айтадыла. Анга кёре, кереклиге санаса, устаз анда келтирилген юлгюлени къангада тинтип кёргюзтеди. Сора биягъы 266-чы иште окъуучула бойсунган къош айтымланы 2-чи къауумуна къаратгъан юлгюлени (3-чю, 4-чю, 5-чи юлгюлени) табып тинтип тедиле, сюзедиле, алада тыйгъыч белгилени нек салынганларын айтадыла.

3. Бойсунган хапарчы айтымланы 3-чю тюрлюсюн ангылатыу да ол халда бардырылады. Алай 266-чы иште керекли юлгю болмагъаны себепли, устаз, окъуучулагъа бойсунган хапарчы айтымланы бу къауумун ангылатыр ючюн, теория материалда берилген юлгюлени тинтиу бла чекленеди.

4. Бойсунган айгъакълаучу айтымны ангылатыу иш да тамам алай бардырылады.

IV. Жангы материалны бегитюу. Устаз

окъуучулагъа 268—269-чу ишлени (неда аланы биришер кесеклерин) эм 270-чи бла 272-чи ишлени кёлден тамамлатады, 271-чи ишни уа тефтерлеге жаздырады.

V. Юйге берилген иш. 1. Дерсликни 54-чю параграфын иги билирге. 267-чи ишни тамамларгъа. 3. 51—53-чю параграфланы къайтарып, диктант жазаргъа хазырланыргъа.

13-чю дерс.

Диктант

Дерсени мураты: окъуучулары бойсунган къош айтымда тыйгъыч белгилени сала билгенлерин тохташдырыу.

Мындан алда бизни классны Къайсын Кулиев бла къууанчлы тюбешиую болгъанды. Къабарты-Малкъарны халкъ поэти, совет поэзияны жарыкъ жұлдузу анда бизге ана тилге, Ата журтха сүймекликни юсюнден сейирлик хапар айтханды, назмуларын окъугъанды. Бизде Къайсынны бек сюзедиле, аны себепли тюбешиуге эллиле да келгендиле. Поэт анга бек къууанганды: ол халкъын бек сюеди. Аны ючюн болур, эллиле да аны жанлары кибик кёредиле. Ишни ким иги этсе да, аны жүреги жарыр. Къайсын кесини жигерлиги бла малкъар халкъны ийнагъы болгъанды. Аны эсиндеди: алгъын таулула кыйынлыкъда жашай эдиле, болса да намысларын бир жерде да тас этмей эдиле. Жаш адамла, таматала не айтсала да, аны эге эдиле, кимге болуш дессе да, анга болуша эдиле. Барыбыз да билебиз: намыс болмагъан жерде насып болмайды, аны себепли Къайсын сабийлени кеслеринден таматаланы айтханларын этерге чакъырады. Аны төреси кзуруда алайды: кесини окъуучулары бла тюбесе, адамлыкъны юсюнден сёлешеди. Ол неши юсюнден айтса да, анга сүйюп тынгылайса. Аны жүреги къаллай эсе да, назмулары да алайдыла. Таулу сабийле иги окъурла, огъурлу адамла болурла деп, ол бек ийнанады. Биз билебиз: Къайсын огъурлу адамды, аламанат назмучуду. Ол кимге тюбесе да, анга жарыкъ сёлешмей къоймайды. Поэт адамлагъа къалай эсе да, ала да анга алайдыла. Мени хар кимден да тилеригим олду: Къайсынны китапларын окъугъуз. Бизни библиотеказыда аны кыйсы китабын излесегиз да, ол китабын табарыкъсыз.

Устаз бу текстни окъуйду, окъуучула анга ат атайдыла, сора диктант жазадыла.

14-чю дерс.
Бойсуннган заманчы айтым.

Дерсин мураты: Окъуучулары бойсуннган заманчы кесеги болган къош айтымлары тюрлюлери бла шагъырэй этиу, аланы аллай айтымла бла хайырланьргъа, алада тыйгъыч белгилени тюз салыргъа юйретиу.

I. Орфографиядан къысха иш. 1. Озгъан дерседе юйге берилген орфография жорукъну окъуучулагъа соруу. 2. Аланы орфография тефтерлерине бу жорукъну жаздыруу: Бир затны тюрсюнюн кёргюзтген эки сыфатдан къуралгъан къош сыфатны кесеклерини арасында дефис салынады: *къызыл-къолан, кёк-ала, къара-мор* д. б.

II. Юй ишни тинтиу. 1. Окъуучулагъа дерсликни 54-чю параграфында берилген теория материалны соруу. 2. Окъуучулары юйде тамамлагъан жазыу ишлерин тинтиу. Ол ишде берилген юлгюлени 1-си, 7-си эм 8-си бойсуннган хапарчы кесеги болган къош айтымладыла, къалгъан юлгюле уа бойсуннган айгъакълаучу айтымны болган къош айтымладыла. Аны ачыкълап, бу къош айтымлада запятойну, эки точканы салынуу жорукъларын тохташдыргъандан сора, устаз окъуучулагъа къангада быллай юлгюлени синтаксис жаны бла тинтиредиди: а) Мен суйген иш окъууду. б) Тамбла экскурсиягъа барлыкъ окъуучула клубха жыйылдыла. в) Азизни Ахмат окъутурукъду.

Былары 1-синде бла 2-чисинде айгъакълаучула, 3-чю сиюнде уа хапарчы этимсыфат айланчладан къуралгъандыла. Быллай айтымлары бойсуннган къош айтымла бла тенгешдирип, аланы къош айтымладан башхалыкъларын ачыкълауу устаз кереклисича эс буургъа борчлуду. Кертиди, бу вопросну тийишлисича ангылар ючюн, окъуучула этимсыфатны эм аны болушлугъу бла къуралгъан айланчлары къауумларын къалдырмагъанлай аны болушлугъу бла къуралгъан айланчлары къауумларын иги биллирге керекдиле. Аны эсге алып, устаз бу тенгешдириую окъуучулагъа этимсыфат айланчлары къайтарьудан башларгъа керекди.

3. Озгъан дерседе жазылгъан диктантда тюбеген халатлагъа кёре иш бардыруу.

III. Жангы материалны ангылатуу. Устаз алгъа бойсуннган заманчы айтымны къош айтымны баш кесегинде айтылгъан ишни заманын кёргюзтгенин белги-

лейди. Сора, дерсликде 274-чю ишде берилген схемагъа таянып, классны ишге тири къатышдыра, устаз бойсуннган заманчы айтымлары тюрлюлерин тинтеди. Бу иш тамамлана туруп, окъуучулары эслери бу затлагъа бурулады: а) бойсуннган заманчы айтымны хапарчысыны этимни къаллай формасындан къуралгъанына, б) бойсуннган къош айтымны кесеклерини орунларына, в) бойсуннган къош айтымны бла баш айтымны ишлерини къайсысы алгъа, къайсысы арта этилгенине, г) бойсуннган къош айтымны кесеклерини бир бирлери бла къалай байланнганларына, д) аланы араларында къаллай тыйгъыч белгиле салыннганларына. Ахырында, бу затлагъа таянып, окъуучула бойсуннган заманчы айтымны былай ачыкълайдыла: «**Бойсуннган къош айтымда баш айтымны ишини заманын кёргюзтген айтымгъа бойсуннган заманчы айтым дейдиле.**

IV. Жангы материалны бегитиу. Устаз окъуучулагъа алгъа 237-чи, ызы бла 275-чи ишни тамамлатады. Бу ишлени тамамлата туруп, устаз окъуучулагъа инфинитив эм этимча айланчлары къайтарьууу энци эс буургъа керекди. Башха айланчлача, этимча эм инфинитив айланчла, къуралыуларына кёре, эки тюрлю боладыла: 1) баш болушда келген сёзю болган айланчла: **мен келгенде, сен кетгенлей, биз кёрюп, жауун жаууунчу, кюн батаргъа.** 2) баш болушда келген сёзю болмагъан айланчла: **таугъа бара, сени кёргенлей, аны билгенлей** д. а. к.

Бир-бир китапада, сёз ючюн, У. Б. Алиевни ишлеринде бу айланчлары биринчи къаууму бойсуннган заманчы айтымлагъа саналады. Школ программагъа кёре уа, аланы барысы да бош айтымны членлерине саналадыла. Башхача айтсакъ, айланчлары къаллай тюрлюсю да магъана жаны бла айтымгъа ушаса да, айтымны члени болады: Мен келгенде, сен юйде жокъ эдинг. Мен келгенлей, сен юйден кетдинг.

Сен мен келгинчи кетдинг. Сен юйден мени кёрюп кетгенсе.

Бу затлары ангылатуу окъуучулары 276-чы ишни тамамларгъа хазырлайды.

IV. Юйге берилген иш. 1. 55-чи параграфны иги биллирге. 2. 276-чы ишни тамамларгъа. 3. 52—54-чю параграфлары къайтарьургъа.

Бойсуннган орунчу эм бойсуннган халчы айтымла.

Дерсени мураты: окъуучулары бойсуннган орунчу эм халчы кесеклери болгъан къош айтымла бла шагъырей лендириу, алада тыйгъыч белгилени тюз салыргъа юйрету.

I. Орфографиядан къысха иш. Бу жорукъну жазаргъа эм келден билирге: *-лы/-ли* жалгъаулу сыфатладан къуралгъан къош сыфатланы араларында дефини салынады: аязлы-желли (жерле), *ташлы-агъачлы* (таула), *къарлы-бузлу* (таула) д. б.

II. Юй ишни тинтиу. 1. Окъуучулары теория материалны къалай ангылагъанларын тохташдыруу. Ала устазны быллай сорууларына жууап этедиле: а) бойсуннган заманчы айтым къаллай соруугъа жууап болады? б) бойсуннган заманчы айтым баш айтымны къайсы членни ачыкълайды? в) бойсуннган заманчы айтым баш айтымгъа членни болушлукълары бла байланады? г) бойсуннган заманчы айтымны хапарчысы этимни къаллай формаларындан къуралады? д) бойсуннган заманчы кесеге болгъан къош айтымланы къауумлары къаллай интонация бла айтыладыла? е) алай айтымланы кесеклерини арасында къаллай тыйгъыч белгиле салынадыла? 2) Юйге берилген жазуу иш тинтилел туруп да, окъуучула башдагъы соруулагъа жууап береди.

III. Жангы материалны ангылатуу. 1. Устаз къапагъа быллай айтымла жазады: а) *Иш къайда къыйын болса да, биз ары барабыз.* б) *Къошха сиз къалайтын барлыкъ эсегиз да, биз да алайтын барлыкъбыз.*

Классе устазны бу сорууларына жууап бередиле: а) Была къош айтымламыдыла огъесе бош айтымламыдыла? б) Биринчи юлгюде бош айтымла къайсыладыла? в) Аланы арасында баш айтым къайсыды? (*Биз ары барабыз*). в) Бойсуннган айтым бу айтымны къайсы членни магъанасын ачыкълайды? (*Ары* деген орунчу болумуну магъанасын ачыкълайды). г) Алай эсе, бу бойсуннган айтымгъа къалайды дерге боллукъду? (Баш айтымны орунчу болумун ачыкълагъаны себепли, анга бойсуннган орунчу айтым дерге керекди). д) Экинчи юлгюде бойсуннган айтым къайсыды? (Аны биринчи кесегиди). е) Ол баш айтымны къайсы членни магъанасын ачыкълайды? (*Алайтын* деген орунчу болумун ачыкълайды, аны себепли анга бойсуннган

орунчу айтым дейбиз. Бу бойсуннган орунчу айтымны хапарчысыны эсе да деген кесекчиклери барды). ё) Башда келтирилген къош айтымлада байлам сёзле къайсыладыла? (*Къайда, къалайтын* деген сёзле байлам сёзледиле).

Ол байлам сёзлеге кёре, бу къош айтымланы баш кесеклеринде *ары, алайтын* деген кёргюзтюучю алмаш сёзле келди. Бу къош айтымланы кесеклерин байлауда, байлам сёзлеге, ала да, бойсуннган айтымланы хапарчыларына къошулуп келген — *са, да, эсе да* деген кесекчикле да тийишли къуллукъну толтурадыла.

Башда келтирилген къош айтымланы бойсуннган кесеклерини хапарчылары сыфатдан (1-чи юлгюде) эм этимни шарт гуруш формасындан (2-чи юлгюде) къуралгъандыла. Бир-бирде аланы хапарчылары этимни туура туруш формасындан да къуралыргъа болады: *Мурат къайда ишлейди, мен да анда ишлейме.*

Бу затланы ангылатып бошагъандан сора, устаз окъуучулары бойсуннган орунчу айтымны битеу шартларын къайтарып айтырларын излейди. 2. Бойсуннган къош айтымны юсюнден окъуучулары билимлерин бегитир ючюн, устаз алагъа 277-чи ишни тамамлатады. Ол иш бошалса, тинтген юлгюлерине таянып, окъуучула бу жорукъну жарашдыргъа боллукъдула: **Бойсуннган къош айтымны баш кесегинде кёргюзтюучю сёзледен къуралгъан орунчу болумланы ачыкълагъан айтымлагъа бойсуннган орунчу айтымла дейбиз.** Алай бир-бирде къош айтымны баш кесегинде кёргюзтюучю сёзден къуралгъан болум айтылмай къалыргъа болады. Ол кезиуде аны къуллугъун бойсуннган айтым толтурады: *Сиз къайры жиберсегиз да, ары барырбыз. Сиз къайры жиберсегиз да, барырбыз.*

Устаз окъуучулагъа дерсликни 151—152-чи бетлеринде бойсуннган халчы айтымланы юсюнден берилген теория материалны окъутады. Сора бойсуннган халчы айтымланы алагъа бойсуннган орунчу айтымланы къалай ангылатхан эсе да, алай ангылатады, ызы бла алагъа 278-чи ишни тамамлатады.

IV. Жангы материалны бегитиуде устаз 279-чу, 281-чи ишлени хайырланады.

V. Юйге берилген иш. 1. Дерсликни 56-чы параграфын иги билирге. 2. 280-чи ишни тамамларгъа. 3. 55-чи параграфны къайтарыргъа.

Бойсунган сылтаучу эм бойсунган себепчи айтымла.

Дерени мураты: окъуучулары бойсунган сылтаучу эм бойсунган себепчи кесеклери болгъан къош айтымла бла шагъырей этиу, ала бла хайырланыргъа юй ретну.

I. Юй ишни тинтиу. I. Окъуучула устазны бу соруларына жууап бердиле: а) Бойсунган орунчу айтым баш айтымны къаллай членни магъанасын ачыкълайды? б) Бойсунган орунчу айтымны хапарчысы неледен къуралады эм къаллай формада келеди? в) Бойсунган орунчу айтымда къаллай байлам сёзле боладыла? Ол байлам сёз леге кёре, къош айтымны баш кесегинде къайсы кёргозтучю сёзле боладыла? г) Бойсунган орунчу айтым баш айтымгъа нелени болушлукълары бла байланады? Бойсунган халчы айтым а? д) Бойсунган халчы айтымны хапарчысы неден къуралады эм къаллай формада жюрию. е) Бойсунган халчы айтым баш айтымны неден къуралгъан эм къайсы членни ачыкълайды? ё) Бойсунган орунчу эм бойсунган халчы кесеклери болгъан къош айтымлада къаллай тыйгъыч белгиле салынадыла?

2. Сора 280-чи ишни тинтиу бардырылады. Бу жумушну окъуучула башда берилген соруулагъа жууап бере толтурадыла.

3. Окъуучула 282-чи ишни кеслери кючлери бла тамалайдыла. Ол устазгъа окъуучулары бу теманы къалай билгенлерин кёрюрге онг береди.

II. Жангы материалны ангылатуу. I. Бойсунган сылтаучу айтымны бла бойсунган себепчи айтымны бир бирден айыруу тынч иш туюлдою. Аны эсге алып, устаз, дерсликни 57-чи параграфында берилген материалны хайырланып, къангагъа быллай юлгюле жазады:

- 1) Бизни ишибиз кереклерибиз осалдан бармайды.
- 2) Азизни школда бек сюедиле, нек десенг ол иги окъуйду. Азизни школда бек сюедиле: ол иги окъуйду.
- 3) Азиз иги окъургъа сюеди, нек десенг окъуу адамгъа жарыкълыкъ келтиреди. Азиз иги окъургъа сюеди: окъуу адамгъа жарыкълыкъ келтиреди.
- 4) Окъуу адамгъа жарыкълыкъ береди да, Азиз окъургъа сюеди.
- 5) Окъуу адамгъа жарыкълыкъ береди деп, Азиз окъургъа сюеди.

— Биринчи айтым къошмуду, бошмуду? — деп сорады устаз.

— Ол бош айтымды,— дейдиле окъуучула. Сора устаз ол юлгюню синтаксис жаны бла тинтеди, анда *кереклерибиз осалдан* деген сёз бирлешни себепчи болум болгъанын окъуучулагъа эсгертеди. Ол болум бу айтымда кёрюнген ишни сылтауун кёргозтеди.

— Къош айтымны бойсунган кесеге аны баш кесегинде кёрюнген ишни сылтауун кёргозтюрге да боллукъду,— дейди устаз.— Аны алайлыгъын 2-чи юлгюде кёргозтейик: Бу айтымны биринчи кесеге баш айтымды. Анда айтылгъан ишни сылтауун *ол иги окъуйду* деген айтым кёргозтеди. Аны себепли анга бойсунган себепчи айтым дейбиз. Ол баш айтымгъа *нек десенг* деген байламны болушлугъу бла байланганды. Ол байламны аллында запятой салынады. Ол байлам айтылмай къалса уа, запятойну орунуна мында эки точка салынады.

3-чю юлгю да бойсунган къош айтымды. Аны бойсунган кесеге къайсыды?

— Бу айтымны экинчи кесеге бойсунган себепчи айтымды, нек десенг ол бош айтымда этилген ишни сылтауун кёргозтеди.

Себепчи бойсунган айтымны болгъан къош айтымны *нек десенг* деген байлауун кетерсенг, аллай айтымны кесеклерини арасында эки точка салынады.

4-чю эм 5-чи юлгюле да алай тинтиледиле. Аланы 1-чисинде да, 2-чисинде *деп* деген байлам барды. Устаз окъуучулары эслерин ол затха эм ол байламладан сора запятой салынганына бурады. Аны бла бирге башда келтирилген къош айтымланы бойсунган кесеклерини хапарчыларыны этимни туура туруш формасындан къуралгъанларын эсгертеди.

2. Сора устаз окъуучулагъа дерсликни 155-чи бетинде бойсунган себепчи айтымны юсюнден берилген материалны окъутады. Ол иш бошалгъанлай, устаз бойсунган себепчи айтымны бу шартларын ачыкълайды: а) бойсунган себепчи айтым баш айтымда берилген ишни чуруму болады, б) бойсунган сылтаучу айтым къош айтымны баш кесегини ызындан келеди эм аны бла *аны себепли, ол себепден, аны ючюн* деген байламланы болушлугъу бла байланады. Бу байламла айтылмай къалсала, себепчи бойсунган айтымны болгъан къош айтымны кесеклерини арасында эки точка салынады: *Бизни классыбыз окъууда алчыды, аны себепли устазларыбыз аны бек жаратадыла. Бизни классыбыз окъууда алчыды: устазларыбыз аны бек жаратадыла.*

III. Жангы материалны бегитиу. Устаз окъуучулагъа алгъа 283-чю ишни тамамлатады. Ол ишни толтура туруп, окъуучула бу къош айтымланы къайсы бош айтымладан къуралгъанларын (1), аланы арасында бой сунган себепчи эм бойсунган сылтаучу айтымла къайсыла болгъанларын (2), аланы баш айтымла бла къалай байланганларын (3), бу къош айтымлада тыйгъыч белги лени нек салынганларын (4), айтадыла.

285-чи ишни да устаз алагъа ол халда кёлден тамам латыргъа боллукъду.

IV. Окъуучуланы кеслери алларына иш летиу. Ала 286-чы ишни тамамлайдыла.

V. Юйге берилген иш. 1. Дерсликни 57-чи параграфын иги билирге. 2. 284-чю ишни тамамларгъа. 3. Къош айтымланы окъулгъан тюрлюлерин къайтарыл, диктант жазаргъа хазырланыргъа.

17-чи дерс.
Диктант.

Дерсни мураты: окъуучуланы бойсунган къош айтымны окъулгъан тюрлюлеринде тыйгъыч белгилени сала билгенлерин кёрюу.

Диктантны окъуучулагъа устаз бу текстни хайырланып жаздырады.

МУХТАРНЫ НАСЫБЫ

Къошха къачан келсенг да, Мухтар анда болады. Аны жашауу иште кетгенлей барады. Колхоз жашау таулары-бызгъа не заманда келген эсе да, Мухтар ишлеп ол заманда башлагъанды. Ол алгъа къайсы ишге жиберселе да, ол ишге барыучу эди, анда алчы болуучу эди. Жигерлиги кёрюп, аны бир биченчи жыйыннга башчы этдиле, бир къойчу къошха тамата этдиле. Мухтар анда да, анда да махталгъанлай турду. Уруш аллы жыллада къойладан тёлю эм жюн алыуда Мухтар бютюн да уллу жетишимле болдургъан эди, аны себепли аны Ленинни ордени бла саугъалагъан эдиле. Аны негерлери ишни Мухтар къалай юйретсе да, алай эте эдиле, аны себепли аланы къошларыны иши хар не жаны бла да юлгюлю эди. Жашланы адетлери алай эди: бирлери сюрюу бла къалса, къалгъан-

лары биченни кезиунде къойларына аш хазырлай эдиле, нек десенг алайсыз мюлкню малын бичен бла жалчытыр оне болмай эди. Немисли фашистле Ата журтха чапханда, Мухтар Совет Аскерни алчы тизгинлеринде болгъанды. Ол энди къартды, болса да жашы Аздор бла бирге къошда ишлейди. Хар къойчу, Мухтар къалай ишлей эсе да, алай ишлерге итнеди, аны себепли аны ишине къараргъа, бу къошха къайытып-къайытып келеди. Алчы къойчу, республикада малчылыкъ иги айнысын деп, келгенлени ишни эбине юйретеди. Къайда болсанг да, анда Мухтарны атын махтау бла айтханларын кёресе. Аздор да энди алай махтаады. Мухтар аны кесине уллу насыпха санайды.

18-чи дерс.

Бойсунган муратчы эм бойсунган ёлчемчи айтымла.

Дерсни мураты: окъуучулагъа бойсунган муратчы эм бойсунган ёлчемчи айтымланы ангылатыу, «Бойсунган къош айтымлада тыйгъыч белгиле» деген теманы къайтартыу.

I. Юй ишни тинтиу. Устаз, окъуучулагъа соруп, аланы 57-чи параграфда берилген теория материалны къалай билгенлерин, 284-чю ишни къалай тамамлагъанларын ачыкълайды, диктантны кимле иги, кимле аман жазгъанларын айтады, анда болгъан халатланы кетерну жаны бла иш бардырады.

II. Бойсунган къош айтымланы синтаксис жаны бла тинтиу. Диктант текстни аллында келген беш айтымны окъуучула кеслери кючлери бла тетрадарларына жазып тинтедиле.

III. Жангы материалны ангылатыу. I. Устаз окъуучулагъа 58-чи параграфда бойсунган муратчы айтымны юсюнден берилген теория материалны окъутады. Ол иш бошалгъанлай, окъуучула устазны бу сорууларына жууап береди: а) Бойсунган муратчы айтым къаллай соруулагъа жууап болады? б) Бойсунган муратчы айтым баш айтымны несин ачыкълайды? в) Бойсунган муратчы айтым къош айтымны къалайында келеди эм аны баш кесги бла къайсы байламны кючу бла байланады?

2. Класс устазны болушлугъу бла 287-чи ишни тамамлайды.

3. Устаз окъуучулагъа бойсунган ёлчемчи айтымны ангылатады, 289-чю ишни тамамлатады.

IV. Окъуучулань кеси кючлери бла иш летиу. Окъуучула 291-чи ишни тефтерлерине жазып тамам лайдыла.

V. Юйге берилген иш. 1. 58-чи параграфны иги билирге. 2. 288-чи ишни тамамларгъа. 3. 56, 57-чи параграфланы къайтарыргъа.

19-чу дерс.

Бойсуннган таянчакъ эм бойсуннган сансыз айтымла.

Дерсни мураты: окъуучулань бойсуннган таянчакъ эм бойсуннган сансыз кесеклери болгъан къош айтымла бла шагъырей этиу, ала бла уста хайырланьыргъа юйретну.

1. Юй ишни тинтиу. 1. Окъуучулагъа 58-чи параграфда берилген теория материалны соруу. 2. Окъуучулань юйде 288-чи ишни къалай тамамлагъанларын тинтиу. 3. Алагъа бу айтымланы синтаксис жаны бла тинтдириу: 1) *Окъуучула билимли, ариу къылыкълы болсунла деп, бизни школубузда устазла къадалып кюрешедиле.* 2) *Сиз бери ненча кере келген эсегиз да, биз да анча кере келликбиз.*

II. Жангы материалны ангылатуу эм бегитну. 1. Устаз окъуучулагъа 59-чу параграфда бойсуннган таянчакъ айтымны юсюнден берилген материалны окъутады. Эки-юч окъуучу аны къалай ангылагъанларын айтадыла, сора класс устазны болушлугъу бла 292-чи ишни келден тамамлайды. 2. Устаз окъуучулагъа бнягъы параграфда бойсуннган сансыз айтымланы юсюнден берилген материалны окъутады. Эки-юч окъуучу аны къалай ангылагъанларын айтадыла. 293-чю иш тамамланады. Сора дерсни ахырында устаз, окъуучулагъа соруула соруп, аланы жангы теманы къалай билгенлерин ачыкълайды, ангыламагъанларын ангылатады.

III. Окъуучулагъа къысха диктант жаздырыу. Окъуучулагъа бу ишни этдирир ючюн, устаз 297-чи иште берилген текстни хайырланьыргъа боллукъду.

IV. Юйге берилген иш. 1. 59-чу параграфны иги билирге. 2. 294-чю ишни тамамларгъа. 3. Бойсуннган къош айтымны толусунлай къайтарып, дерсликни 160-чы бетинде кёргюзтюлген соруулагъа жууап берирге хазырланьыргъа.

20-чы дерс.

Бойсуннган къош айтым (къайтарыу).

Дерсни мураты: Бойсуннган къош айтым бла байламлы вопросланы къайтарыу, алай бла окъуучулань билимлеринде ол жаны бла болгъан кемчиликлени ачыкълау, аланы кюратыр ючюн, керекли ишле бардырыу.

I. Юй ишни тинтиу. 1. Окъуучулагъа 59-чу параграфны соруу. 2. Аланы юйге берилген жазыу ишни къалай тамамлагъанларын ачыкълау.

II. Устаз классха дерсликни 160-чы бетинде берилген сорууланы сорады. Ала билмеген зат болса, устаз аны ачыкълайды. Алай бла бойсуннган къош айтымны юсюнден битеу баш вопросла къайтарыладыла. Андан сора устаз окъуучулагъа 295-чи эм 296-чы ишлени тамамлатады.

Бу жумушла устазгъа окъуучулань бойсуннган къош айтым бла байламлы къайсы вопросланы билмегенлерин ачыкъларгъа, анга кёре, андан ары къаллай ишле бардырылыргъа керек болгъанын кёргюзтюрюкдюле.

III. Устаз окъуучулань хар бирини синтаксисни къалай билгенин айтады. Иги билим алгъанланы махтаиды, билимлеринде кемчиликле болгъанланы да атларын айтады, ол кемчиликлени кетерир ючюн не этерге керек болгъанын белгилейди, артха къалгъанлагъа энчи жумушла береди, окъуу жылны ахырына дери, кеси тохташдыргъан графикге кёре, ала бла энчи тюбешип ишлейди.

IV. Юйге берилген иш: дерсликни 51—59-чу параграфларын окъуп, «Бойсуннган къош айтымны кесеклерини арасында эки точканы салыныуу» деген темадан доклад хазырларгъа.

ЛИТЕРАТУРА ТИЛНИ СТИЛЛЕРИ

21-чи дерс.

Стилистика эм тилни тазалыгъы.

Литература тилни стиллери.

Дерсни мураты: окъуучулагъа тилни тазалыгъыны стилистика бла байламлылыгъын кёргюзтюу, литература тилни стиллери бла шагъырей этиу.

Бизни тил билимбизде стилистикагъа жораланнган ишле жокъдула, тилни стиллерини энчиликлери ачыкъланма-

гъандыла, аны себепли, дерсликде берилген материалны эм башха материалны хайырланып, устаз окъуучулагъы стилистиканы бла тилни тазалыгъыны бир бирлери бла байламлыкъларын ангылатады, алагъа литература тилни стиллерини энчиликлерин кѣргюзтеди.

II. Устаз окъуучулагъа алгъа 298-чи, ызы бла 301-чи ишни тинтиредиле. Окъуучула быланы I-чисин тинтип башагъанлай, устаз алагъа «Заман» газетден кеси сайлагъан къысха материалны окъуйду. Ол материал колхозланы, совхозланы, предприятияланы ишлерине неда халкълы аралы халгъа жораланыргъа керекди. Окъуучула, ол материалгъа тынгылап, къысха изложение жазадыла, сора 301-чи ишни тамамлайдыла.

III. Юйге берилген иш. I. Дерсликни 60-чы параграфын билирге. 2. 299-чу ишни тамамларгъа. 3. «Бон сунган къош айтмны кесеклерини арасында эки точканы салынуу» деген сочиненияны битдирип, алып келирге.

22-чи дерс.

Литература тилни стиллерини энчиликлери.

Илму стиль.

Дерсни мураты: окъуучуланы литература тилни стиллери бла байламлы билимлерин ёсдюрюу, илму стилни энчиликлерин теренирек ачыкълау.

I. Юй ишни тинтиу. I. Литература тилни стиллери бла байламлы вопросланы окъуучулагъа соруу. 2. Окъуучуланы юйде тамамлагъан жазыу ишлерин тинтиу. 3. Ол иш илму стилде жазылгъанды, окъуучуланы юйде жазгъан сочинениялары да ол стилдеди. Аны себепли устаз бир ненча окъуучугъа сочиненияланы окъутады, алай бла илму стилни энчиликлери ачыкъланадыла. Ол борчну толтурур ючюн, устаз окъуучулагъа 302-чи ишни да тамамлатады.

II. Юйге берилген иш. I. 60-чы параграфны къайтарыргъа. 2. 300-чю ишни тамамларгъа. 3. Газетден материал жыйып, «Советле къыралы — мамырлыкъланы къыралы» деген темадан сочинение жазаргъа хазырлавыргъа.

23-чю дерс.

Публицистика стиль.

Ол стилде сочинение жазаргъа хазырланыу.

I. Дерсни мураты: окъуучуланы стиллени юсюнден билимлерин кенгертиу, публицистика стилде сочинение жазаргъа хазырлау.

I. Юй ишни тинтиу. I. Окъуучулагъа литература тилни стиллери бла байламлы вопросланы соруу. 2. Аланы 300-чю ишни къалай толтургъанларын ачыкълау. 3. Окъуучулагъа 301-чи, 303-чю ишлени тамамлатыу. 4. Окъуучуланы «Советлени къыралы — мамырлыкъланы къыралы» деген темадан сочинение жазаргъа хазырлау. Алгъа сочиненияны планы сюзюледиле. Аны ахыр варианты къангагъа жазылады, сора 4—5 окъуучу, кесини материалын хайырланып, жазарыкъ сочинениясыны магъанасын ол планнга кѣре айтады. Ахырында устаз ала айтханда болгъан кемчиликлени белгилейди, окъуучуланы ханпарларына стиль жаны бла багъа бичеди.

II. Юйге берилген иш: «Советлени къыралы — мамырлыкъланы къыралы» деген темадан сочинение жазаргъа.

4—7 КЛАССЛАДА ОҚЪУЛГЪАННЫ ҚЪАЙТАРЫУ

24-чю дерс.

Тауушла эм аланы къауумлары. Сѣзню къурамы.

Дерсни мураты: малкъар тилде тауушланы, аланы къауумларын, тауушну бла фонеманы бир бирден башхалыкъларын къайтарыу.

I. I. Класс бла ушакъ бардыра, устаз бу вопросланы ачыкълайды: 1) таууш деп неге айтабыз? Тауушну бла харфны бир бирден башхалыкълары недеди? 2) Малкъар тилде ненча таууш эм ненча харф барды? Анда харфланы бла тауушланы санлары тенг нек туюлдиоле? 3. 306-чы иште берилген схемагъа таянып, ачыкъланы юсюнден толлу хапар айтыгъыз. 4. Къысыкъ тауушла къаллай къауумлагъа юлешинедиле?

2. Сора окъуучула тауушну бла фонеманы бир бирден башхалыкъларын ачыкълайдыла. Ол борчну толтурур ючюн, устаз классха дерсликни 167-чи бетинде жулдузчугъу бла берилген ишни тамамлатады.

3. Орфографиядан кысха иш. Класс 304-чю эм 306-чы ишлени тамамлайды, алада харфлары жетмеген сёзлени кыайсы жорукълагъа кёре жазылгъанларын эсге тыюшуреди.

4. Устаз окъуучулагъа бу затланы эсгертеди. Тил билimde окъулгъан затланы барысындан да таууш гитчеди. Сёзню кеси угъай, аны жалгъаулары да тауушдан къура ладыла. (Кертиди, бир тауушдан къуралгъан сёзле, жал гъаула да боладыла). Тауушдан квалса, бек гитчеге жал гъау саналады. Кеслерини тилде күүлукъларына кёре, жалгъаула эки тюрлю боладыла: 1) сёз къураучула, 2) сёз тюрлендириучюле. Сёз тюрлендириучю жалгъаула сёзню грамматика (сан, бет, айырма, туруш, болуш) магъаналарын кёрюзтеди: от, от+ну, от+ха, от+да д. а.к.

Сора окъуучула бу сёзлени тилни кыайсы кесеклерин ден болгъанларын айтадыла, тамырларын, жалгъауларын тюрлюлерин белгилейдиле: *топчула, къуймакъ, басхыч, ач хычла, юзгелеге, атламны, тутушдукъ, ташлы.*

II. Юйге берилген иш. 1. 307-чи ишни тамам ларгъа. 2. Синонимлени, омонимлени, антонимлени кыай тарыгъыз.

25-чи дерс.

Лексика. Синонимле, омонимле, антонимле.

Дерсни мураты: синонимлени, омонимлени, анто нимлени кыайтарып, аланы стиллени тюрлюлеринде хайыр ланыргъа юйренну.

I. Юй ишни тинтиу. 1. Класс бла ушакъ барды рып, лексика, синонимле, омонимле, антонимле деп, нелеге айтылгъанын ачыкълау. 2. Окъуучулары юйде тамамла гъан жазыу ишлерин тинтиу. 3. Алагъа, кыош сёзлени къуралыу жолларын эсгертип, 308-чи ишни тамамлатыу. 2. Синонимлени стилде тюз хайырлана билгенни магъа насы уллуду. Аны алайлыгъын кёрюзтюр ючюн, устаз 309-чу ишни хайырланады.

Окъуучула анда берилген синонимлени нёгерлерин таба дыла, аланы стиль жаны бла кыайсылары мажал болгъан ларын тохташдырадыла. Сора 310—312-чи ишлени толту радыла.

3. Окъуучулары «Советлени кыралы — мамырлыкъны кыралы» деген сочиненияларын тинтиу.

II. Юйге берилген иш. 1. Дерсликни 8—15-чи

бетлеринде сёз тутушну эм сёзлени байланыуларыны юсюн ден берилген материалны кыайтарыргъа.

4. Бу сёз тутушланы кваллайла болгъанларын эм алада сёзлени квалай байланганларын белгилерге: *кызыл бай ракъ, кёп мал, иги окъу, китап жаз, мени тайым, къочхар мюйюзю, терк бар, аны бил, сени таныйма, юйде тур, къартлагъа болуш.*

26-чы дерс.

Сёз тутушла эм алада сёзлени байланыулары.

Дерсни мураты: сёз тутушланы тюрлю-тюрлюле рин эм алада сёзлени байланыуларын кыайтарыу.

1. Бу китапда берилген 11—19-чу схематаны хайырланып, устаз окъуучулагъа алгъа сёз тутушланы тюрлюлерин, ызы бла алада сёзлени байланыуларыны эм ала бла байламлы вопросланы кыайгартады. Ол схемала квангагъа тагъыл сала неда кодоскоп бла экранда кёрюзтюрлесе, окъуучу ла, алагъа къарап, бу темаланы терк эм тынч кыайтар лыкъдыла.

2. Ол иш бошалгъандан сора, устаз окъуучулары юйде тамамлагъан жазыу ишлерин тинтеди.

3. Сора аны болушлугъу бла окъуучула, 311-чи, 312-чи ишледе берилген сёзлени хайырланып, сёз тутушла къурай дыла, аланы баш эм бойсунган сёзлерин табадыла, сёз тутушланы кваллайла болгъанларын айтадыла, аланы бой сунган сёзлерини баш сёзлеге квалай эм нени болушлугъу бла байланганларын кёрюзтедиле.

4. Юйге берилген иш. 1. Дерсликни «Айтымны баш членлери», «Айтымны сансыз членлери» деген бёлюм лерин кыайтарыргъа. 2. 314-чю иште берилген айтымланы жазыгъыз, синтаксис жаны бла тингигиз.

27-чи дерс.

Айтымны членлери.

Дерсни мураты: бош айтымны членлери, аланы къуралыуларына кёре тюрлюлерин кыайтарыу.

1. Окъуучула устазны бу сорууларына жууап береди ле: 1) Айтымны члени деп неге айтадыла? 2) Айтымны членлери тилни кыайсы кесеклеринден къураладыла? (Бу китапда «Тилни кесеклери» деген схема барды. Анга къа рап, окъуучула тилни кесеклерини юлешиниулерини юсюн ден голу хапар айтадыла). 3) Айтымны сансыз членлери ни бла баш членлерини бир бирден башхалыкълары не

деди? 4) Айтымны бош члени, кшош члени эм айланч члени неледен кюраладыла? 5) Толтуруучу айтымны кыйсы члени толтурады? 6) Болум айтымны кыйсы членине бойсунады? Айгъакълаучу уа? 7) Хапарчы башчыгъамы бойсунады оггесе башчы хапарчыгъамы бойсунады?

2. Окъуучулары юй ишни кылай тамамлагъанларын ачыкылау. 3. Алагъа 315—318-чи ишлени неда аланы биршер кесеклерин тамамлатыу.

4. Юйге берилген иш. 1. «Айтымны айрылгъан членлери», «Ушакъ» деген темаланы кыйтарыгъыз. 2. 319-чу ишни тамамлагъыз.

28-чи дерс. Сынау диктант.

Дерсни мураты: окъуучулары айрылгъан членли айтымлада тыйгъыч белгиле сала билгенлерин бла билмгенлерин ачыкылау.

Диктант жаздырыр ючюн, текстни устаз кеси сайлайды.

29-чу дерс. Айрылгъан членли айтымлада бла ушакъда тыйгъыч белгиле.

Дерсни мураты: айрылгъан членли айтымлада бла ушакъда тыйгъыч белгилени салыу жаны бла окъуучулары билимлерин кенгертиу.

1. Устаз окъуучулагъа айтымны айрылгъан членлери бла байламлы вопросланы сорады, аллай членли конструкциялада тыйгъыч белгилени кылай жорукълагъа кере салынганларын кыйтарыды.

2. Устаз окъуучулары юйде 319-чу ишни кылай толтургъанларын тинтеди.

3. Устаз окъуучулагъа, ушакъ деп, неге айтылгъанын, анда кылай тыйгъыч белгиле салынганларын сорады, сора алагъа 320-чы ишни тамамлатады.

4. Ахырында озгъан дерсде жазылгъан диктант сююледи.

5. Юйге берилген иш. 1. Дерсликни 30—32 параграфларын кыйтарыгъыз.

2. 321-чи ишни тамамлагъыз.

30-чу дерс. Изложение жазыу.

Дерсни мураты: окъуучулары байламлы тиллерин айнытыу.

«Боевая слава Кабардино-Балкарии» деген китапта (Нальчик, 1965) М. Геттуевни «Балгиканы лячии таулары жашы» деген очерги басмаланганды. Ол Совет Союзу жигити Алим Байсолтановну юсюнденди. Устаз бу очеркге эм башха материалга таянып, А. Байсолтановну жигитлигини юсюнден толу хапар айтады. Ол хапарны, Алимни юсюнден кеслери билгенни да кшошуп, бир пенча окъуучу жангыдан айтадыла. Сора, анга таянып, окъуучула изложение жазадыла.

31-чи дерс. Айтымгъа член болмагъан сёзле.

Дерсни мураты: окъуучулагъа айланыулары, кийдирилген сёзлери болгъан айтымлада тыйгъыч белгиле салыуу кыйтартыу.

1. Окъуучула устазны былай сорууларына жууап бердиле: 1) Сёзле айтымда бир бирге иелени болушлукълары бла байланадыла?

Сёзлени бир бирге байлагъан мадарла талай тюрю боладыла: а) сёзлени болуш жалгъаулары, сёз ючюн, *ише бар* дерни орунуна *иш* бар дерге жарамайды. б) Кертиди, бир-бирде сёзю ахырында ноль жалгъау болады. Бойсунган сёз баш сёзге ноль жалгъауу болушлугъу бла да жалгъанады: *Къой* (тамамлаучу болушну ноль жалгъауу формасы) *кют*; *Къой* (иеликчи болушну ноль жалгъауу формасы) *жюню*; бир-бир сёзле уа, болушда тюрленмей, баш сёзге кюруда аллай жалгъауу болушлугъу бла байланадыла: *терк окъу*, *кызыл байракъ*, *чабып бар* д. б. в) Бир-бирде бойсунган сёз баш сёзге кесини ызында келген сонгураны болушлугъу бла байланады: *школ таба бар* (*школ бар* дерге жарамайды), *ингир алысында келди* (*ингир келди* дерге жарамайды) д. а. к. в) Айтымда башчыны кюллугъунда келген сёз кыйсы бетни, санны кюргюзтсе да, хапарчыгъа ол бетни, санны кюргюзтген жалгъау кшошулады: *Мен пионер-ме*, *сен пионер-се* д. а. к. Ол да бу сёзлени бир бирге жалгъаныу жорукълары болады.

Окъуучула, унутуп, билмей кыалсала, бу затланы алагъа устаз кеси эгертеди. Андан сора ала устазны тагъылыу, келишну, кысылыу деп, неге айтадыла деген сорууларына толу жууап берирге боллукъдула. Айтымда башха сёзлеге кысылгъан, тагъылгъан да этмеген, ала бла келишген да этмеген сёзле да боладыла. Башда айтылгъан затланы ангыласала, окъуучула бу сёзлени кыйсыла болгъанларын тынгылы ачыкъларыкыдыла.

2. Ол иш бошалгъандан сора, устаз окъуучулары юйде жазыу ишлерин къалай тамамлагъанларын тинтеди.

3. Окъуучула бу ишленни тамамлайдыла: а) Бу кийдирилген сёзлени хайырланын, айтымла къурап жазыгъыз: баям, айхай, биринчиден, экинчиден, тейри, насыпха. б) Бу сёзлени хайырланын, айланыулары болгъан айтымла къурап жазыгъыз: *Аслан, балам, къарындашым, жаным.*

4. Юйге берилген иш. 1. «Къош айтымла эм алада тыйгъыч белгиле» деген теманы къайтарыгъыз. 2. 323-чю ишни тамамлагъыз. 4. Юйге берилген иш. 1. Къош айтымланы къауумларын эм алада тыйгъыч белгилени салынууларын къайтарыгъыз. 2. 323-чю ишни толтуругъыз.

32-чи дерс.

Къош айтым эм анда тыйгъыч белгиле.

Дерсни мураты: къош айтымны гюрлюлерин эм алада тыйгъыч белгиле салынуу жорукъларын къайтарыу, окъуучулары сочинение жазаргъа хазырлау.

1. Устаз, окъуучулагъа соруп, бу вопросланы ачыкълатады: 1) къош айтым деп, къаллай айтымгъа айтабыз? 2) Тенг жарашхан къош айтым бла бойсунган къош айтымны бир бирден башхалыкълары неведи? 3) Тенг жарашхан къош айтымны кесеклери нелени болушлукълары бла байланадыла? 4) Бойсунган къош айтымны кесеклери уа? 5) Тенг жарашхан къош айтымны кесеклерини араларында къаллай тыйгъыч белгиле салынадыла? 6) Бойсунган айтымла къаллай къауумлагъа юлешинедеди? 7) Бойсунган айтымла бла баш айтымны арасында къаллай тыйгъыч белгиле салынадыла?

2. Окъуучулары юйде тамамлагъан жазыу ишлерин тинтиу.

3. Окъуучулагъа 322-чи ишни тамамлатыу.

4. Окъуучулары кескери алларына ишлетти. Бу айтымланы ала къангадан тефтерлерине кечюредиле, къаллайла болгъанларын скобкалары ичлеринде «бош айтым», «тенг жарашхан къош айтым», «бойсунган къош айтым» деп белгилейдиле, синтаксис жаны бла тинтедиле.

1) *Ол бери сени кёре келгенди.* 2) *Кесинден таматаны ким сыйласа да, аны эл сыйлайды.* 3) *Элде Азизни бек жаратадыла; ол ариу къылыкълы адамды.* 4) *Сен алгъан китап къаллай эсе да, манга берген китаплары да аллайды.* 5) *Адам гитчелигинде неге юйренсе да, уллулугъунда аны этеди.* 6) *Мазаннга тубейик да, кетерсе.* 7) *Анасы жю юшлю болса, тайы жоргъа болур* (Нарт сёз).

33-чю дерс. Сочинение жазаргъа хазырланыу.

1. Окъуучулары «Малкъар тил — мени ана тилим» деген темадан сочинение жазаргъа хазырлау. Сочинение жаздырынуу мураты окъуучулары Къабарты-Малкъар къырал университетни малкъар бёлюмюне киррге хазырлауду. Аны себепли устаз алагъа бу текстни окъуйду.

Дунияда кёп халкъ жашайды. Аланы бир бирден айыргъан талай зат болургъа болады: аланы адетлери, ашлары-суулары, миллет кийимлери, юй ишлеулерни, мюлк юрюютюулерни, халкъ музыкалары, жырлары, дагъыда аллай башха затлары. Ол затланы барысыны да башы тилди. Тилсиз халкъ болмайды. Тили тас болгъан халкъны кесиле тас болады. Адам улуну историйсында алай тас болгъан халкъла аз болмагъандыла. Адамлагъа андан уллу жарлылыкълар болмайды. Аланы ол жарлылыкъларга не зат келтиредиле? Аллай чурумла кёпдюле. Жазыуу болмагъан, школлада окъулмагъан тилни къадары жарсыулу болады. Тыш къыраллада халкъланы арасында тенглик жокъду. Анда къарыулу къуруда башда, къарыусуз гюнде болады. Жазмалары болмагъан, тиллери школлада окъулмагъан, илму жаны бла тинтилмеген тилле аз туюлдуле. Ала жокълар болгъандыла не да тас болууну жолундадыла.

Ленинчи миллет политиканы хайырындан Совет Союзда битеу халкъла тенгдиле. Уллу Октябрь социалист революция хорлагъанлай. Совет власть ары дери къарангылыкъларда жашагъан халкъланы тиллерини алфавитлери жарашдырыргъа деп, битеусоюз комиссия къурагъанды. Ол комиссиягъа къыралны белгилли алимлери, жазыучулары, ишлерин иги билген устазла киргендиле. Ала бек алгъа орус графикагъа кёре хазырлагъан алфавитледен бири бизникиди.

Ол алфавитде малкъар тилни дерсиклери да жарашдырылгъандыла, школа ачылгъандыла. Халкъыбызда къара таныгъан бек аз болгъанды. Заявление жаздырыр ююн, таулула, аллай адамланы излей, бир ауздан башха аузгъа окъуна барып болгъандыла. Керекли къагъытны жазгъан адамгъа уллу нохтабау этгендиле. Аны себепли школаны ачылыулары халкъыбызгъа чексиз уллу къууанч болгъанды. Окъуугъа гитчеле угъай, абаданла да жан атхандыла. Алагъа деп, нигир школа ачылгъандыла. Ата-анала эм башха абадан адамла, ишден сора ары келип, жазаргъа, санаргъа юйренгендиле.

Нальчикде алгъа педтехникум, ызы бла пединститут ачылгъанды. Эллилени жашлары, къызлары алада окъуп,

устазла болгъандыла, эллерине къайытып, халкъгъа билим жарыкълыкъ бергендиле.

Малкъарлыланы кеси араларындан чыгып, ол заманда алим болмагъанды. Аны ючюн бизни тилибиз илму жаны бла тинтилмей къалмагъанды. Уллу орус алимле ол ишни къолгъа тири алгъандыла. Уллу Октябрь социалист революциягъа дерн бизни тилибиз дунягъа белгили болмагъанды. Малкъар тилни белгили этген ол алимлени илму ишлери болгъандыла.

1957-чи жылда Нальчикде университет ачылгъанды. Университетни малкъар-орус бѐлюмю барды. Ол бѐлюмде окъугъанла малкъар тилни бла литератураны эм орус тил бла литератураны устазлары боладыла. Анда окъуп бошагъанла бизни эллерибизде, шахарларыбызда школлада ишлейдиле, жаш тѐлюге терен билим бередила. Ала халкъны бек сыйлы адамларыдыла. Аланы хайырларындан бизни жаныбыз кибик кѐрген ана тилибиз хар элибизде окъулады. Ала окъутхан сабийле, школну бошап, университетни миллет бѐлюмюне суйюп келедиле. Ала анда ана, орус, тыш къырал тиллени, малкъар, орус эм битеу дуня лите- ратураны, аладан сора да кѐп предметни окъуйдула. Ол алагъа терен эм кенг билимли адамла болургъа онг береди.

Аланы арасында КъМССР-ни эм РСФСР-ни сыйлы устазлары, поэтле, жазыучула бардыла. Малкъар бѐлюм- ню бошап, поэт болгъанланы арасында Ибрахим Бабаев- ни, Магомед Мокаевни атларын бютюн да ёхтемлик бла айтырчады. Ол бѐлюмню бошагъанланы арасында аллай ахшы прозачыла да бардыла. Юлгюге Зейтун Толгуровну келтирирге боллукъду. Ол белгили жазыучу эм алимди. Кеси да университетде студентлени окъутады.

Бизни бѐлюмню бошагъанланы арасында алимле да- гъыда кѐпдюле. Аланы бир къаууму, университетде ишлей, студентлеге ана, орус тиллени, ана, орус эм тыш къырал литератураланы окъутады, бирси къаууму уа Къабарты Малкъар илму-излем институтда бла устазланы билимле- рин ёсдюрген институтда ишлейди. «Коммунизмге жол» газетни чыгъаргъан жашланы бла къызланы да асламысы университетде бизни бѐлюмню бошагъандыла. Аллайла телевиденняда бла раднода да ишлейдиле, ана тиллеринде бернуде жарашдырып, халкъыбызны къууандырадыла.

Алайды да, устаз болургъа, жазыучу, журналист эм алим болургъа суйгенле университетни малкъар бѐлюмю- не киредила. Ол бѐлюм бизни халкъыбызны культурасын айнытхан от жагъады. Анда окъуп бошагъанладан кѐп адам партия, совет эм профсоюз ишледе да жетишимли ишлейдиле. Бизни «Минги гау», «Нюр» журналларыбызны

редакцияларында ишлегенле уа кимледиле? Ала да уни- верситетни ол бѐлюмюнде окъугъан жашла бла къызла- дыла.

Мен да окъургъа ары барлыкъма. Не устаз, не жазыу- чу, не журналист, не алим неда башха къуллукъчу болур- ма. Аны заман кѐргюзтюр. Къайсы болсам да, халкъыма жарарыкъ адам боллукъма. Адамгъа уа халкъына жара- гъандан уллу насып жокъду.

Окъуучула бу текстни къаллай стилде жазылгъанын белгилейдиле. Сора аланы бир пенчасы аны магъанасын айтады. Текстге кѐре, сочиненияны планы жарашдыры- лады.

34-чю дерс.

**«Малкъар тил — мени ана тилим»
деген сочинениени тинтиу.**

Дерсни мураты: сочинениени тинтиу, хар окъуу- чуну жылны ичинде ана тилни окъууда къаллай жетишим- ле болдургъанын эм, билимин ёсдюрюю ючюн, мындан ары не этерге кереклисин белгилеу.

1. «Малкъар тил — мени ана тилим» деген сочинениени тинтиу. 2. Жылны ичинде окъуучуланы ана тилден къалай окъугъанларыны юсюнден айтыу, аланы билимлерин мын- дан ары ёсдюрюю муратда не этерге кереклисин белгилеу. 3. Окъуучуланы окъуу жылны ахыры бла алгъышлау, ана тилни бла литератураы окъууда, билнуде бютюн да уллу жетишимле болдургъа чакъырыу.

БАШЛАРЫ

Ал сёз 3

Малкъар тилни синтаксисинден дерсле

7-чи класс

1-чи дерс. Малкъар тил 7

IV — VI класслада окъулгъанни къайтарыу

2-чи дерс. Фонетика бла графика 11

3-чю дерс. Орфография. Сёз къурау 14

4-чю дерс. Морфология. Къош сёзле эм аланы жазылыулары 16

5-чи дерс. Бош айтымда тыйгъыч белгиле. Сынау диктатнт 17

Синтаксис бла пунктуация

6-чы дерс. Сёз тутуш эм аны баш тюрлюлерп 18

7-чи дерс. Бош айтым эм аны баш шартлары 22

Сёз тутушда эм айтымда сёзлени байланыулары

8-чи дерс. Сёз тутушда бла айтымда сёзлени байланыу мадарларыны тюрлюлерп. Келлиши 29

9-чу дерс. Сёз тутушда эм айтымда бойсунган сёзню баш сёзге тагъылып келлюю 37

10-чу дерс. Сёз тутушда бла айтымда бойсунган сёзню баш сёзге къысылып келлюю 40

Бош айтым эм аны тюрлюлери

11-чи дерс. Бош айтымланы тилде къуллукъларына кёре тюрлюлери. Сёзлени байланыулары 45

Эки баш членли айтым

12-чи дерс. Айтымны членлери. Эки баш членли бош айтым эм бир баш членли бош айтым. Жайылмагъан айтым эм жайылгъан айтым 49

Айтымны баш членлери

13-чю дерс. Башчы эм аны баш шартлары 52

14-чю дерс. Башчыны къуралыуу 57

15-чи дерс. Башчыны къуралыууна кёре тюрлюлери (баргъаны). 59

16-чы дерс. Хапарчы. Этим хапарчы, аны къуралыууна кёре тюрлюлери 62

17-чи дерс. Ат хапарчы. Аны къуралыууна кёре тюрлюлери 68

18-чи дерс. Айланч хапарчы 71

19-чу дерс. Башчыны бла хапарчыны араларында тире салыуу. 73

Айтымны сансыз членлери

20-чы дерс. Толтуруучу. Туура толтуруучу эм аны формалары. 76

21-чи дерс. Сёдегей толтуруучу. Толтуруучуну къуралыуу 81

22-чи дерс. Айгъакълаучу эм аны къуралыуу 84

23-чю дерс. Ачыкълаучу 87

24-чю дерс. Болум эм аны тюрлюлери 89

25-чи дерс. Айтымда сёзлени орунлары. Логика басым 91

26-чы дерс. Айтымны членлери (къайтарыу) 93

Бир баш членли айтымла

27-чи дерс. Бир баш членли айтымланы ангылатыу 95

28-чи дерс. Белгиле нели бир баш членли айтымла. 99

29-чу дерс. Белгисиз нели айтымла эм ортакъ нели айтымла. 102

30-чу дерс. Иесиз бир баш членли айтымла 105

31-чи дерс. Аталгъан айтымла 108

32-чи дерс. Бир баш членли айтымла (къайтарыу) 110

Кем айтымла

33-чю дерс. Кем айтымла. Ушакъ кем айтымла. Контекст кем айтымла 112

34-чю дерс. Халгъа кёре кем айтымла эм эллисисе кем айтымла. 114

35-чи дерс. Сынау диктант 115

Айтымны бир туудукъ членлери

36-чы дерс. Айтымны бир туудукъ членлерин ангылатыу 115

37-чи дерс. Бир туудукъ членли айтымлада жалгъаучу байлауланыхайырланыу 117

38-чи дерс. Бир туудукъ членли айтымлада айырыучу байлауланыхайырланыу 118

39-чу дерс. Бир туудукъ членли айтымлада къаршылаучу байлауланыхайырланыу 120

40-чы дерс. Бир туудукъ членлери байлаусуз жалгъанган айтымла 121

41-чи дерс. Бир туудукъ членли айтымлада къуршоулагъан сёзле —

42-чи дерс. Сынау диктант 122

43-чю дерс. Бир туудукъ членли айтымлада тыйгъыч белгиле 123

Айланыулары, кийдирилген сёзлери, «хау», «угъай» дегенча сёзлери, междометиялары болгъан айтымла

44-чю дерс. Айтымгъа член болмагъан сёзле 124

45-чи дерс. Айланыу эм айланыулу айтымлада тыйгъыч белгиле. 129

46-чы дерс. Айланыу (барыуу) 132

47-чи дерс. Кийдирилген сёзлени, сёз тутушланы эм айтымланы ангылатыу 134

48-чи дерс. Кийдирилген сёзлени, сёз тутушланы эм айтымланы баш къауумлары. Къошакъ айтым 137

49-чу дерс. Членлеге юлешинмеген айтымла 141

50-чи дерс. Сынау диктант 142

Айырылгъан сансыз членли айтымла

51-чи дерс. Айырылгъан членлени ангылатыу 142

52-чи дерс. Айырылгъан ачыкълаучу 144

53-чю дерс. Айырылгъан болумла 145

54-чю дерс. Айырылгъан болумла (баргъаны) 146

55-чи дерс. Айырылгъан толтуруучу бла айырылгъан айгъакълаучу 147

56-чы дерс. Айтымны белгилеучю эм айырыучу членлери 149

57-чи дерс. Айтымны къошулуучу членлери 151

58-чи дерс. Айырылгъан членли айтымлада тыйгъыч белгиле —

Тюз сёз эм сёдегей сёз

59-чу дерс. Тюз сёзю эм сёдегей сёзю ангылатыу	152
60-чы дерс. Тюз сёзлю айтымла эм сёдегей сёзлю айтымла	153
61-чи дерс. Тюз сёзлю айтымда тыйгыч белгиле	—
62-чи дерс. Ушакъ	151
63-чю дерс. Цитата	—
64-чю дерс. Ушакъда, цитаталы эм тюз сёзлю айтымлада тыйгыч белгиле	150

Жылны ичинде окъулганны къайтарыу

65-чи дерс. Сёз тутуш эм айтым. Сёз тутушну тюрлюлери	155
66-чы дерс. Сёз тутушда эм айтымда сёзлени байланыулары	156
67-чи дерс. Бош айтымланы тюрлюлери	157
68-чи дерс. Айтымны членлери эм аланы къуралыулары	158

8-чи класс

Къайтарыу

1-чи дерс. Сёз тутуш эм бош айтым. Бош айтымны къуралыууна кёре тюрлюлери	159
---	-----

Къош айтым

2-чи дерс. Къош айтымны ангылатыу	160
3-чю дерс. Тенг жарашхан къош айтымны ангылатыу. Байламлы тенг жарашхан къош айтымла	—
4-чю дерс. Байламлы тенг жарашхан къош айтымда тыйгыч белгиле	—
5-чи дерс. Байламсыз тенг жарашхан къош айтым эм анда тыйгыч белгиле	—
6-чы дерс. Сынау диктант	163

Бойсунган къош айтымла

7-чи дерс. Бойсунган къош айтымны ангылатыу	164
8-чи дерс. Бойсунган къош айтымны кесеклерини байланыулары	165
9-чу дерс. Бойсунган къош айтымлада тыйгыч белгиле	167

Бойсунган айтымланы тюрлюлери

10-чу дерс. Бойсунган башчы айтым	169
11-чи дерс. Бойсунган толтуруучу айтым	171
12-чи дерс. Бойсунган хапарчы эм бойсунган ангъакълаучу айтымла	173
13-чю дерс. Диктант	175
14-чю дерс. Бойсунган заманчы айтым	176
15-чи дерс. Бойсунган орунчу эм бойсунган халчы айтымла	178
16-чы дерс. Бойсунган сылтаучу эм бойсунган себепчи айтымла	180
17-чи дерс. Диктант	182
18-чи дерс. Бойсунган муратчы эм бойсунган ёлчемчи айтымла	183
19-чу дерс. Бойсунган таянчакъ эм бойсунган сансыз айтымла	184
20-чы дерс. Бойсунган къош айтым (къайтарыу)	185

Литература тилни стиллери.

1-чи дерс. Стилистика эм тилни тазалыгы. Литература тилни стиллери	185
2-чи дерс. Литература тилни стиллерини энчиликлери. Илму стиль	186
3-чю дерс. Публицистика стиль. Ол стилде сочинение жазаргъа хазырланыу	187

4—7 класслада окъулганны къайтарыу

24-чю дерс. Тауушла эм аланы къауумлары. Сёзю къурамы.	187
25-чи дерс. Лексика. Синонимле, омонимле, антонимле	188
26-чы дерс. Сёз тутушла эм алада сёзлени байланыулары	189
27-чи дерс. Айтымны членлери	—
28-чи дерс. Сынау диктант	190
29-чу дерс. Айырылгъан членли айтымлада бла ушакъда тыйгыч белгиле	—
30-чу дерс. Изложение жазыу	—
31-чи дерс. Айтымгъа член болмагъан сёзле	191
32-чи дерс. Къош айтым эм анда тыйгыч белгиле	192
33-чю дерс. Сочинение жазаргъа хазырланыу	193
34-чю дерс. «Малкъар тил — мени ана тилим» деген сочиненияны тинтну	195

Ахматов И. Х.

А — 954 Синтаксис балкарского языка: Уроки в 7—8 классах.— Нальчик: Нарт, 1991.— 200 с.

ISBN 5-7080-0005-8

Данное пособие — попытка помочь учителю балкарского языка в разработке наиболее рациональной для каждого класса систем обучения балкарскому синтаксису.

436010200-018
M155(03)-91 — 81-91

81.2Балк — 92

Учебное издание

Ахматов Ибрагим Хашимович

СИНТАКСИС БАЛКАРСКОГО ЯЗЫКА

Уроки в 7—8 классах

На балкарском языке

Редактор *У. А. Жулабов*

Художественный редактор *В. Л. Захохов*

Технические редакторы: *Р. О. Алимбетова, Л. Д. Жарашуева*

Корректор *Т. П. Ульбашева*

ИБ № 00005

Сдано в набор 15.02.91. Подписано к печати 17.07.91. Формат 84×108^{1/32}. Бумага типографская № 1. Гарнитура литературная. Печать высокая. Усл. печ. л. 10,5. Усл. кр.-отт. 10,71. Уч.-изд. л. 10,64. Тираж 500 экз. Заказ № 1321. Цена 1 р. 10 к. Издательство «Нарт». Нальчик, ул. Адмирала Головки, 6. Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года Госкомиздата КБССР. Нальчик, пр. Ленина, 33